

Institut

Homenatge als nostres pobles
i a la seua gent

d'Estudis

PUBLICACIONS
DE LA
PRESIDÈNCIA
16 / 2004

*Primer cicle de
conferències al sud
del País Valencià*

Catalans

**PUBLICACIONS
DE LA
PRESIDÈNCIA
16 / 2004**

Homenatge als nostres pobles i a la seua gent

PUBLICACIONS
DE LA
PRESIDÈNCIA
16 / 2004

*Primer cicle de
conferències al sud
del País Valencià*

This One

EWC-H92-370X

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Homenatge als nostres pobles i a la seua gent : primer cicle de conferències al sud del País Valencià. — (Publicacions de la Presidència : 16)

Bibliografia

ISBN 84-7283-723-8

I. Institut d'Estudis Catalans II. Col·lecció: Publicacions de la Presidència : 16

1. País Valencià — Vida intel·lectual — Miscel·lànies

008(467.3)(042)

Disseny gràfic: Enric Satué

4 © dels autors de les conferències
© Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: març de 2004

Tiratge: 450 exemplars

Text revisat lingüísticament per l'Oficina de Correcció i Assessorament Lingüístics de l'IEC

Compost per fotocomposició gamma, s. l.
Carrer d'Aristides Maillol, 3, 1r. 08028 Barcelona

Imprès a Linpergraf, SL.
Polígon industrial Can Salvatella. Carrer de Mogoda, 29-31.
08210 Barberà del Vallès

ISBN: 84-7283-723-8

Dipòsit Legal: B. 11629-2004

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reproducció i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

ÍNDIX

Presentació.

a càrrec de Brauli Montoya Abat.

Universitat d'Alacant

9

**Homenatge a Enric Valor, escriptor, folklorista i gramàtic
(Castalla, 1911 - València, 2000)**

Presentació.

a càrrec de Brauli Montoya Abat.

Universitat d'Alacant

19

Evocació de mossèn Antoni M. Alcover.

a càrrec de Joan Miralles i Monserrat.

membre de la Secció Filològica

21

Homenatge a Camil Visedo, arqueòleg (Alcoi, 1876-1958)

Presentació.

a càrrec de Josep M. Segura Martí.

director del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi

Camil Visedo Moltó

71

Ibers *versus* romans? Arqueologia de l'origen de les ciutats
romanes a Catalunya i al País Valencià.

a càrrec de Josep Guitart i Duran.

membre de la Secció Històrico-Arqueològica

77

**Homenatge a Julio Guillén Tato, militar i historiador
(Alacant, 1897 - Madrid, 1972)**

Presentació,

a càrrec de Francesc Xavier Llorca i Ibi,

Universitat d'Alacant

99

Cartes portolanes i mestres de cartes de navegar,

a càrrec de Vicenç M. Rosselló i Verger,

membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials

101

Homenatge a Pere Ibarra, historiador (Elx, 1858-1934)

Presentació,

a càrrec de Biel Sansano,

president de l'Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó

135

Pere Ibarra, defensor del Palmeral i de la *Festa d'Elx*,

a càrrec de Joan Castaño Garcia,

Universitat d'Alacant

138

**Homenatge a Antoni Llidó, capellà missioner
(Xàbia, 1936 - Xile, 1974), i a Jordi Farrero,
mecenes cultural (Barcelona, 1926-1998)**

Presentació,

a càrrec d'Helèctor Garcia,

membre de la Junta Rectora de l'Associació Cultural Antoni Llidó

165

Antoni Llidó: un compromís exemplar,
a càrrec de Carles Solà i Ferrando,
membre de la Secció de Ciències i Tecnologia
167

Antoni Llidó: un valencià lluitador per les llibertats i la cultura,
a càrrec de Josep J. Martí Ferrándiz,
Universitat de València
175

Breu record de Jordi Farrero,
a càrrec de Manuel Castellet,
president de l'IEC i membre de la Secció de Ciències i Tecnologia
195

**Homenatge a Roc Chabàs, historiador i eclesiàstic
(Dénia, 1844-1912)**

Presentació,

Roc Chabàs: l'historiador de la Renaixença valenciana. Breus
notes biogràfiques,

a càrrec de Rosa Seser i Pérez,

arxivera municipal de Dénia

199

El règim senyorial en la història del País Valencià,

a càrrec de Manuel Ardit i Lucas,

membre de la Secció Històrico-Arqueològica

202

**HOMENATGE ALS NOSTRES
POBLES I A LA SEUA GENT
PRESENTACIÓ,
A CÀRREC DE BRAULI MONTOYA ABAT.
UNIVERSITAT D'ALACANT**

El darrer trimestre de l'any 2001, i en el context de la política de donar-se a conèixer dins tot el seu àmbit territorial, l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) es presentà a les comarques del sud del País Valencià amb un cicle de conferències sota el títol «l'homenatge als nostres pobles i a la seua gent». A principis del mateix any, en una sèrie de poblacions del nord valencià, ja s'havia celebrat un cicle similar amb l'objectiu d'homenatjar algunes personalitats distingides de la zona. Aquell cicle era continuació d'un altre que havia tingut lloc a Castelló de la Plana l'any anterior (2000). Arran de l'èxit obtingut per aquests dos cicles a les comarques septentrionals, el 7 de juny de 2002 l'IEC inaugurava a la capital de la Plana una seu permanent¹ i acordava l'organització d'una nova sèrie de conferències, però ara al sud valencià. Per al nou cicle, l'IEC comptava amb la col·laboració de la seu a la Universitat d'Alacant de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (IIFV). Amb aquesta infraestructura territorial, l'IEC i l'IIFV cercaren i aconseguiren la implicació econòmica i logística de la Diputació Provincial d'Alacant, també de dels sis ajuntaments on s'havien de celebrar les conferències (Alacant, Alcoi, Castalla, Dénia, Elx i Xàbia), la de dos instituts d'estudis comarcals (el del Baix Vinalopó i el de la Marina Alta) i la de l'Associació Cultural Antoni Llidó, de Xàbia. Finalment, els actes tingueren lloc entre els dies 17 i 29 d'octubre de 2001.

Com a novetat regular respecte al cicle realitzat a les comarques septentrionals, les conferències meridionals inclogueren la presentació tant de la personalitat a qui es retia homenatge com del ponent —normalment, un membre de l'IEC— a càrrec d'especialistes de la zona que facilitaven l'enllaç entre ambdues persones, les quals coincidien en la majoria dels casos en la seva dedicació professional, per bé que el tema de la conferència no solia tractar monogràficament de l'homenatjat. Les excepcions —justificades— d'aquesta regla van ser les dels conferenciant d'Elx i Xàbia: a la primera localitat no va parlar un membre de l'IEC, i a la segona el ponent no va dissertar de cap tema de l'especialitat

1. Vegeu-ne la publicació: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Seu de Castelló de la Plana: Juny de 2001, acte inaugural*, Barcelona, 2001, p. 8.

pròpia i es va dedicar enterament al motiu de l'homenatge. Cada acte va comptar, a més a més, amb la presència protocol·lària i el parlament d'un càrrec de l'IEC i de l'autoritat local que l'acollia.

La primera de les conferències va ser dedicada a Enric Valor, l'homenajat que romanía més a prop del record dels presents, ja que encara no feia dos anys que havia faltat (1911-2000). L'acte es va dur a terme al seu poble nadiu, Castalla, on la seva Casa de Cultura va acollir, en proporció a la població castelluda, el públic més nombros del cicle. Va pronunciar la conferència el filòleg mallorquí Joan Miralles, que va dissertar sobre una figura pròxima en molts aspectes a la de Valor, Antoni M. Alcover (1862-1932). Miralles es va referir a aquesta proximitat amb la descripció de la tasca rondallística d'Alcover, plasmada en el primer tom de l'*Aplech de rondalles mallorquines* ja el 1896 i teoritzada en un article el 1931; aquell mateix any Alcover veia publicat en vida seva el darrer volum de les rondalles (recordem que Valor no havia de treure a la llum les seves rondalles valencianes fins al 1950). Miralles, en la seva evocació alcoveriana, va repassar també la resta de l'activitat d'Alcover, entre la qual va destacar el treball de camp que s'amaga darrere del *Diccionari català-valencià-balear* (1926-1962) i va fer un esment especial de les visites dialectals pel País Valencià meridional. D'una d'aquestes, Miralles en va llegir les següents impressions sociolingüístiques d'Alcover: «A Alacant la nostra llengua va p'els reconcs ferm. La gent polida fa gala de no parlarla mes que amb criats o dependents ignorants, y la dexen per la gent de baixa ma» (*Diario de Mallorca*, 1901).

El segon acte d'aquest cicle itinerant es va desenvolupar a la ciutat d'Alcoi, on es va retre homenatge a l'arqueòleg Camil Visedo, que va viure entre els anys 1876 i 1958. El director del Museu Arqueològic Municipal, Josep M. Segura, després de fer una semblança de l'homenajat, va presentar el conferenciant, que, en aquesta ocasió, va ser el catedràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) Josep Guitart i membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC. Les paraules d'aquest darrer van girar entorn de les descobertes que l'arqueologia més recent ha fet a les ciutats romanes de Catalunya i del País Valencià, amb el fil conductor subjacent de la crítica de la interpretació de la historiografia tradicional que veu un

enfrontament entre els ibers indígenes i els romans nousvinguts. En oposició amb aquesta visió romàntica, Guitart, d'acord amb Miquel Tarradell, considera que l'aportació romana va significar una estructuració del territori ibèric mitjançant una xarxa de ciutats i les vies de comunicació que les unien; en aquest sentit, el conferenciant conclouïa que el procés romanitzador «va ser desitjat, volgut i buscat» pels indígenes. En aquest acte va predominar un públic especialitzat en la temàtica i la dedicació tant de la persona homenatjada com de les del conferenciant i del presentador: l'arqueologia, tan rellevant a Alcoi gràcies als importants jaciments, en tots els ordres, de la Serreta, com en són bon exemples les inscripcions dels famosos ploms ibèrics. Aquesta descoberta va motivar els anys vint del segle passat que Camil Visiedo entrés en relació amb membres de la Secció Arqueològica de l'IEC, tal com va explicar el presentador de la conferència.

La tercera conferència va tenir lloc a la «capital provincial», d'on era nadiu l'almirall i historiador J. Guillén Tato (Alacant, 1897-1972). El conferenciant, Vicenç M. Rosselló, de la Universitat de València (UV), davant d'un públic especialitzat de geògrafs i historiadors, va dissertar sobre les cartes de navegar, una temàtica que s'acoblava perfectament amb la figura de l'homenatjat, com va ressaltar el presentador de l'acte, Francesc X. Llorca Ibi, filòleg i estudis del lèxic mariner. En aquesta presentació es va destacar, a més a més, la feliç unió que s'acomplia en la figura homenatjada entre el món de les lletres i el de les armes, tal com en un altre temps va encarnar el nostre escriptor medieval Jordi de Sant Jordi; no debades, entre les lletres conreades per l'almirall Guillén Tato no van faltar les catalanes, tant respecte a publicacions científiques com en l'àmbit epistolar; tal és el cas, per exemple, de la relació que va mantenir amb l'Ajuntament de Novelda per a la celebració del segon centenari de la mort d'un altre mariner insigne de la regió, Jorge Juan (1713-1773).² Pel que fa a la conferència, Vicenç Rosselló va descobrir l'existència d'una «escola mallorquina» darrere de la

2. El llibre *El almirante y polígrafo Julio Guillén Tato* de V. Ramos (València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1976) conté una biografia i una bibliografia pràcticament exhaustiva de la figura homenatjada.

majoria de les cartes i dels atles portolans medievals, entre els quals va destacar com a obra mestra de la nostra cartografia l'*Atlas català* conservat a la Biblioteca Nacional de París. A més a més, Rosselló va fer veure al públic assistent la presència d'una llengua franca mediterrània en els rètols d'aquests mapes i va cloure les seues paraules amb unes reflexions sobre les variants del nom *Alacant* a les cartes portolanes.

L'etapa il·licitana del cicle va ser la que va gaudir de la major repercussió mediàtica i del nivell més alt de representació política. Eren molts els factors a favor que fos així: en primer lloc, la major catalanitat lingüística (numèricament parlant) de la població d'Elx; en segon lloc, l'oportunitat d'oferir al públic una temàtica que englobava els dos símbols més cridaners de la identitat il·licitana, el Palmerar i el *Misteri*, acabats de declarar patrimoni de la humanitat per la UNESCO; i, en tercer lloc, la tria de l'homenatjat, Pere Ibarra, i del conferenciant, Joan Castaño: dues persones considerades i reconegudes en els ambients culturals d'Elx. La presentació de l'acte, que anà a càrrec del professor Biel Sansano, va estar igualment a l'altura de les circumstàncies. Sansano va glossar tant la figura de l'historiador local Pere Ibarra (Elx, 1858-1934) com la del conferenciant, especialista en la història contemporània de la ciutat i en la seva tradició religiosa, en la qual es destaca la celebració anual del *Misteri d'Elx*. Joan Castaño va ser l'únic ponent del cicle no pertanyent a l'IEC, però l'avinentesa d'oferir als il·licitans un homenatge en què es parlés directament de la figura homenatjada i el fet que aquesta persona hagués dedicat la seva vida a la conservació de les dues senyes d'identitat del poble d'Elx declarats universals per la UNESCO s'ho valien. La conferència va començar amb un esbós biogràfic de Pere Ibarra, que exercí com a arxiver municipal i, a més, col·laborà de manera entusiasta amb els dialectòlegs que treballaven a la primeria del segle XX per a l'IEC i el *Diccionari català-valencià-balear*. La xerrada, molt ben il·lustrada amb fotografies i textos de l'època, continuà amb la descripció de les activitats d'Ibarra a favor de la salvaguarda dels horts de palmeres en un moment d'expansió de la població i la indústria espadenyera local que els feien perillar.

L'última part de la conferència va discórrer sobre l'aferrissada lluita del pròcer local per salvar de la inanició la representació del *Misteri*, considerada per molts il·licitans del seu temps com un acte estrictament religiós i pertanyent a una altra època.

A Xàbia, tant el tipus d'homenatge tributat com la mena d'especialitat del conferenciant van comportar un contrast perceptible amb la resta del cicle. Així, les persones homenatjades van ser dues: Antoni Llidó, capellà missioner (Xàbia, 1936-1974), i Jordi Farrero, mecenes cultural, resident a Xàbia els darrers anys de la seua vida (Barcelona, 1926-1998). La conferència va anar a càrrec de Carles Solà, enginyer químic i rector de la UAB i membre de la Secció de Ciències i Tecnologia, el qual no va tocar cap tema lligat amb el seu perfil professional encara que sí amb les seves conviccions ideològiques, perquè va parlar de la vida d'Antoni Llidó i la seva mort a mans de la dictadura xilena de Pinochet. Després d'una sentida presentació del metge Hèctor Garcia Pérez, natural d'un dels pobles de la comarca del Comtat on el pare Llidó va exercir de capellà, la qual ens va permetre conèixer el lligam que unia Carles Solà amb Antoni Llidó, el conferenciant va prendre la paraula per introduir, primer, el cas, encara obert, de la tortura i l'assassinat del capellà homenatjat i reivindicar l'establiment d'un Tribunal Penal Internacional que li hauria de fer justícia; i, després, per fer un repàs dels principals episodis vitals d'Antoni Llidó, caracteritzats pel fet de ser exponents d'una Església social que molestava l'Església oficial espanyola, per la qual cosa va acabar «desterrat» a Xile (Llidó pertanyia al Moviment de Cristians pel Socialisme).

La darrera conferència del cicle va tenir lloc a la capital de la Marina Alta, Dénia, en homenatge a l'historiador i eclesiàstic Roc Chabàs (Dénia, 1844-1912). L'acte va ser presentat per l'arxivera municipal, Rosa Saser, que va fer una semblança de la figura polifacètica de l'homenatjat. Chabàs es va dedicar, com a historiador, a l'arqueologia, l'arxivística, la història de l'art; però també va fer el paper de filòleg i es dedicà, entre altres coses, a l'edició d'autors valencians clàssics. El conferenciant va ser l'historiador Manuel Ardit, que va parlar sobre el règim senyorial valencià i el seu reflex en la societat moderna. Ardit va fer veure que la senyoria valenciana,

des de la fi del segle XV fins al XIX, en què va haver de claudicar arran de la revolució liberal, va ser molt estable; però que, a diferència de la noblesa castellanoandalusa, no va ser propietària de la terra, sinó que simplement en va detenir la senyoria. Això va fer possible un desenvolupament important en l'agricultura valenciana en els segles XVII i XVIII i va propiciar el sorgiment d'una burgesia agrària que va protagonitzar el trànsit al sistema capitalista actual al País Valencià.

Aquest cicle és el que ara presentem al lector per mitjà de la lletra de motlle. I ho fem amb l'afegitó de dos textos que considerem imprescindibles per a comprendre amb tota la seva amplitud l'acte que va comptar amb el major fervor popular: el de Xàbia. A l'apartat corresponent, doncs, hi afegim un escrit breu sobre Jordi Farrero, a càrrec de Manuel Castellet, president de l'HEC durant el cicle de conferències i representant de la nostra institució a la conferència de Xàbia. L'altre text, més extens, pertany al professor de la Universitat de València Josep J. Martí Ferrándiz, que va conèixer de prop el capellà missioner Antoni Llidó. Esperem que tot plegat contribuirà a donar una idea de la intenció doble d'aquell primer cicle de conferències organitzat per l'HEC al sud del País Valencià: tributar un reconeixement públic a diferents intel·lectuals, ja traspassats, de les terres meridionals valencianes, i fer-ho servir com una carta de presentació a l'extrem sud del seu àmbit d'actuació, el de la llengua catalana.

**HOMENATGE A ENRIC VALOR,
ESCRITOR, FOLKLORISTA
I GRAMÀTIC
(CASTALLA, 1911 - VALÈNCIA, 2000)
PRESENTACIÓ,
A CÀRREC DE BRAULI MONTOYA ABAT,
UNIVERSITAT D'ALACANT**

**EVOCACIÓ DE MOSSÈN ANTONI M. ALCOVER,
A CÀRREC DE JOAN MIRALLES I MONSERRAT,
MEMBRE DE LA SECCIÓ FILOLÒGICA**

Personalment, em comporta una satisfacció doble l'acte de hui: per la persona homenatjada, gràcies a qui vaig aprendre la gramàtica de la meua llengua fa ja prop de trenta anys, i pel conferenciant que ens acompanya, cap i company del departament universitari on he treballat durant onze cursos.

D'Enric Valor poques coses es poden dir al públic castellut que no sàpia ja. Fem constar, però, les tres facetes que van caracteritzar-ne l'activitat: com a folklorista, com a literat i com a gramàtic. En totes tres ha omplert un buit pregon al si de la cultura catalana al País Valencià. Calia recollir l'enorme riquesa rondallística que s'amagava al País Valencià més rural, i Valor se'n va encarregar amb un altíssim sentit de la disciplina. Calia omplir el buit d'una generació sense novel·la, i Valor va crear una narrativa valenciana que ningú no havia fet en el seu moment. I calia fer gramàtiques normatives aplicades al parlar valencià, i allà vam veure el nostre home posant mà a l'obra.

El seu recull de rondalles valencianes ha conegut diverses reedicions i adaptacions literàries des dels anys cinquanta fins als nostres dies que seria llarg d'enumerar. Ja comença a ser habitual entre els valencians més jòvens de conèixer alguna de les rondalles arplegades per Valor: «Esclafamuntanyes», «El corb i la rabosa», «Comencilda», «Secundina i Acabilda», «La mare dels peixos».... un fenomen inèdit al País Valencià dels darrers dos o tres segles.

L'obra literària de Valor consisteix en un conjunt narratiu difícil d'igualar. Des de la censurada *L'ambició d'Alaix* dels anys seixanta fins a l'atapeïda trilogia dels darrers temps: *Sense la terra promesa*, *Temps de batuda* i *Enllà de l'horitzó*, una bona illustració del convuls primer terç del segle XX valencià.

Finalment, l'alta divulgació gramatical de Valor es concentra en dos dels títols d'aquesta matèria més reeditats al País Valencià: *Milloreu el llenguatge* (1971) i *Curs mitjà de gramàtica catalana referida especialment al País Valencià* (1977). Com he dit al principi, per a qui us parla aquests dos llibres tenen un significat sentimental especial, perquè em van permetre l'accés a un nivell digne d'una llengua que, com encara per a la majoria de valencians, tenia per no res.

Com a conseqüència d'aquesta obra, les distincions i els guardons obtinguts per Valor els darrers anys s'han multiplicat des de fa més de tres lustres, en què les institucions amb representació ciutadana van començar a reconèixer la faena feta, especialment al País Valencià —i a Castalla, en el Simposi d'Estudi i Festa que se li va dedicar—: però també al Principat, amb la concessió de la Creu de Sant Jordi. Després, les universitats del país s'hi van abocar en una correguda per no fer tard en el cicle vital del nostre homenatjat: la Universitat de València, la de les Illes Balears, la Jaume I de Castelló, la d'Alacant i la Politècnica de València, aquesta darrera quinze dies abans de la seua mort.

Aquest vespre Joan Miralles dedicarà un estudi seu sobre la figura d'un altre folklorista i filòleg, Antoni M. Alcover, a homenatjar el nostre Euric Valor. Miralles ha estat director del Departament de Filologia Catalana i Lingüística General de la Universitat de les Illes Balears, des del qual, l'any 1998, es va nomenar Euric Valor doctor *honoris causa*, com acaba de dir. Dels darrers nomenaments, el de les Balears és l'únic en què Valor va poder ser present: això va ser gràcies al trasllat a la ciutat de València de tot l'equip rectoral i departamental en representació de la Universitat balear. Hui, al campus de la Universitat de les Illes Balears creix una carasca, portada des del País Valencià, en honor de Valor.

Miralles, però, ha fet també una faena pròxima a la del folklorista. No són una altra cosa les seues històries de vida aplegades al llibre *D'un temps, d'un país*.

EVOCACIÓ DE MOSSÈN ANTONI M. ALCOVER

Senyores i senyors, amigues, amics: permeteu-me abans de començar a parlar del tema de la conferència d'avui que dediqui unes paraules de record plaent a la memòria d'Enric Valor, fill de Castalla, gramàtic i rondallista, tot d'una peça; a l'home que tot al llarg de la seva vida actuà d'orientador en matèria de llengua i de bon gust literari en les terres valencianes. Precisament en atenció a aquests mèrits fa uns quants anys la Universitat de les Illes Balears li concedí el doctorat *honoris causa*. Avui és un honor especial per a mi parlar en homenatge seu sobre un altre homenot dels quals, «com ell, només en neix un de cada cent anys, i quasi mai sura». Em referesc, ja ho sabeu, a mossèn Antoni M. Alcover, «l'apòstol de la llengua». Els organitzadors d'aquest primer cicle de conferències al sud del País Valencià —l'IEC, amb la col·laboració de l'HFV, la Diputació Provincial d'Alacant i l'Ajuntament de Castalla— m'han demanat que parlàs sobre la vida i l'obra de mossèn Alcover, la persona providencial que recollí del nostre poble la mitologia més arrelada, més encarnada en l'ànima col·lectiva, i que recreà graciosament les rondalles en un formidable retaule humà corprendor, entre la vida i el somni, entre el desig i la realitat, i que, en suma, generà sens dubte una de les obres literàries més esplèndides de la nostra terra gràcies a l'ús d'un codi lingüístic opulent, omnicomprensiu, precís, i al seu formidable geni creatiu.

Per complir la comesa passaré revista als punts essencials de la seva vida, faré esment de les seves obres principals, en llegiré alguns dels textos més representatius i al final esbossaré breument, a manera de conclusió, els punts fonamentals de l'ideari alcoverià.

Si ens fixam en la biobibliografia d'Alcover, hi veurem que presenta unes fites bastant ben marcades. Una primera etapa abraça des del seu naixement, el 1862, fins al 1898, any en què és nomenat vicari general de Mallorca, durant el bisbat de mossèn Pere Joan Campins. La segona va des del 1898 fins al 1917, any en què mor Enric Prat de la Riba, president de la Mancomunitat de Catalunya, i vénen la fredor progressiva i, després, la ruptura amb l'IEC, la Diputació de Barcelona i la Mancomunitat i les discre-

pàncies amb mossèn Galmés per l'edició dels textos lul·lians. La tercera etapa s'escola entre el 1917 i el 1926, any en què cessa la subvenció estatal a l'obra del *Diccionari*, apareix el primer fascicle del *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB) i mossèn Alcover es reconcilia amb Pompeu Fabra. I, finalment, la quarta etapa va del 1926 a la seva mort, el 1932, etapa presidida per crisis diverses de salut que donen lloc a un alentiment del ritme de feina i sobretot a la redacció de rondalles, vides de sants i llibres de pietat.

Antoni M. Alcover i Sureda neix a la possessió manacorina de Santa Cirga el 2 de febrer de 1862, de família de pagesos benestants. El 1875, comença els estudis de llatinitat a Manacor i, el 1877, es trasllada a Palma per tal d'estudiar al seminari. Aquí prendrà part decididament en les polèmiques de l'època entre els moviments catòlics seguint l'integrisme més extremat contra qualsevol símptoma de liberalisme polític o religiós. El 1879, per consell del seu col·lega, el futur bisbe Miralles, decideix escriure en el català col·loquial de Mallorca les rondalles que havia començat a recollir i a les quals havia donat forma inicialment en castellà, a imitació dels *cuentos* d'Antonio de Trueba.

La dècada dels vuitanta comença amb la publicació a *L'Ignorància* (núm. 76, 1880) de la primera rondalla que dona a conèixer: *Es jai de sa barraqueta*, amb el pseudònim Jordi d'es Recò. Més endavant en seguirà publicant a *Almanaque Balear*, *Museo Balear*, *El Eco del Santuario*, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, *Lo Missatger del Cor de Jesús*, *La Tradició Catalana*, *La Aurora*, etc. El 1881, obté un accèssit en el Certamen de les Fides i Festes per una poesia: *Cant a Deu*, i l'any següent aconsegueix un premi en el Certamen de *L'Ignorància* amb una *Mostra de diccionari mallorquí*, amb milers de frases i modismes entorn dels verbs *anar*, *dur* i *fer*, que és la primera mostra d'una viva inquietud per la lexicologia que ja no l'abandonarà mai. El 1884, representa l'inici de les seves campanyes integristes amb una ressenya del famós llibre *El liberalismo es pecado*, de Fel·lix Sardà i Salvany. Col·labora en el setmanari tradicionalista *El Tambor*, tot just fundat, i fa una lectura pública a Manacor i a Palma d'una *Cançó dels bons catòlics*, de to agressiu i antiliberal, que implicarà un refredament

d'amistat i fins i tot la ruptura amb alguns companys del moviment unionista, «mestís» o catolicoliberal. El to d'algunes de les estrofes d'aquesta *Cançó* creim que poden donar una idea de com era la ploma acerada i bofegadora del jove Alcover:

Facem los bons una lliga,
Dels tèrbols, ni un ni cap!
El qui bon catòlic siga,
com s'ha de portar, bé ho sap.
Fora, idò, girar-los cara
an els contraris, encara
que tot tremol i s'enfonsi
i lo pern del món se xap!

Jesucrist per Rei, per guia,
del Papa la santa veu!
Per advocada, Maria,
i per bandera la Creu!
Per armes tallants i fines,
totes les virtuts divines,
Fixa la idea en la Glòria,
i endavant! No reculeu!

Guerra a mort al Maçonisme
i a tot error lliberal!
Que visca el Catolicisme!
Muira la serp infernal!
Aquest és lo sant i senya:
constants i forts com la penya,
aquí baix, guerra i més guerra!
Allà dalt, pau eternal!!

El 1885, comença la col·laboració en el periòdic catòlic integrista *El Àncora* i publica *Contarelles*, el seu primer aplec ronda-

1. Francesc de B. MOLL, *Un home de combat (mossèn Alcover)*, p. 22.

llístic, amb un pròleg del seu mestre en filologia Tomàs Forteza. L'any següent s'examina de teologia moral i acaba els estudis al seminari, i el bisbe Cervera l'ordena sacerdot el 28 de desembre. El 1887, és nomenat vicari de la parròquia de Manacor i comença a col·laborar en *El Centinela*, tot just fundat. L'any 1888 torna a establir-se a Palma havent obtingut la Càtedra d'Història Eclesiàstica al seminari, passa a dirigir *El Àncora* i abandona el carlisme tradicionalista quan n'és engegat Ramon Nosedal, el fundador del diari *El Siglo Futuro*. Durant l'estiu de l'any següent decideix recollir les rondalles populars de Mallorca i continua les polèmiques contra els liberals.

La dècada dels anys noranta comença amb un intent infructuós de mossèn Alcover d'organitzar un front polític catòlic i mallorquí. També, per mandat del bisbe Cervera, interromp la polèmica religiosa. Francesc de B. Moll, en *Un home de combat (mossèn Alcover)*, ens explica com va anar la cosa:

El 1889 aparegué el periòdic *Las Instituciones*, liberal conservador i mestissenc. Mossèn Alcover li mogué una polèmica que durà dos mesos, encaminada sobretot a defensar el Dr. Sardà i Salvany contra els impropis d'aquell periòdic. Als atacs de N'Alcover s'afegiren els del seu company d'estudis Josep Miralles i Sbert des del *Semanario Católico*. Els conservadors arribaren a veure's molt estrets dins les unglés d'aquells dos capellans joves i abrinats, però trobaren un bon remei per a fer callar el més maleit, que era Mn. Alcover. Una comissió de senyores dels capitostos conservadors visità el Bisbe per demanar-li que els aconsellàs en el gran conflicte en què es trobaven: segons *El Àncora*, llurs marits eren liberals i estaven excomunicats, i per tant, elles consideraven que en consciència no podien fer vida matrimonial amb ells. El bisbe Cervera, valencià que la sabia llarga, els va assegurar que tot s'arreglaria: cridà Mn. Alcover i li digué que calia donar per acabada la polèmica, que *Las Instituciones* callaria i *El Àncora* també havia de callar. I així es va fer.²

2. Francesc de B. MOLL, *Un home de combat (mossèn Alcover)*, p. 27.

També, aquest mateix any, el mes de desembre, se'n va a València per llicenciar-se en teologia i funda, amb alguns altres escriptors mallorquins, *El Eco del Santuario*, de caràcter exclusivament religiós, en el qual col·labora. El 1891, comença a recollir materials per a una obra en defensa de la Inquisició que apareix pòstumament, el 1934. El 1893, es llicencia en dret canònic i publica *Desatinos de un protestante puestos en solfa por un aficionado al solfeo*, contra els protestants de Capdepera i, el 1894, col·labora en *Lo Missatger del Cor de Jesús* i en *La Tradició Catalana*. El 1895, obté la Càtedra de Llocs Teològics al seminari i el bisbe Cervera li encomana, juntament amb el futur bisbe mossèn Pere Joan Campins i amb Costa i Llobera, la revisió i l'edició del *Catecisme diocesà*. L'any 1896 surt el primer tom de *Eplech de rondalles mallorquines d'en Jordi d'es Recó*, i fins a la seva mort aconseguirà treure'n un total de dotze toms. També anima alguns dels seus companys lletraferits a continuar l'edició de les obres de Ramon Llull, empresa per Jeroni Rosselló, i publica *Algo sobre la extinción de la Compañía de Jesús y una obra del P. Nonell, S. J.* El 1897, s'esdevé la mort del bisbe Cervera i mossèn Alcover comença a col·laborar a *Mallorca Dominical*, tot just fundada, i publica el recull *Vetlada de glosadors a les fires i festes de Manacor dia 19 de setembre de 1897*.

Amb la presa de possessió de mossèn Pere Joan Campins, l'any 1898, com a nou bisbe de Mallorca s'inaugura per a mossèn Alcover una etapa d'una gran activitat. Aquest any és nomenat provisor i vicari general i ocupa la Càtedra d'Història de Mallorca i de Llengua i Literatura Mallorquines del seminari. Això, lògicament, li ha de servir de plataforma per a donar curs al seu gran projecte de *Diccionari*. Es tracta, en definitiva, d'una època de formació filològica sobretot, durant la qual assoleix un prestigi extraordinari gràcies a l'obra del *Diccionari* i al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, amb un moment àlgid: l'any 1911, quan és nomenat president de la Secció Filològica de l'IEC.

Aquest mateix any de 1898, mossèn Alcover predica un sermó a Son Carrió on exposa la necessitat de fer-hi una església nova. Així s'inicia la seva activitat com a projectista d'esglésies rurals d'es-

til neoromànic, de la qual activitat són exemples les de Son Carrió, Mandià, Calonge i Son Negre: la capelleta del Puig de Sant Salvador i la capella romànica de la Pedra Sagrada de Santa Ponça. També publica en tiratge a part uns *Estudios sobre la historia de Mallorca antes del siglo XIII*, abans publicats al *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (BSAL), i una memòria necrològica en ocasió de la mort del seu mestre Tomàs Forteza. L'any 1899 el bisbe Campins encarrega a mossèn Aleover, a mossèn Josep Miralles i Sbert i a mossèn Costa i Llobera la redacció d'un *Compendi de doctrina cristiana*.

Mestrestant, mossèn Aleover continua amb la seva dèria juvenil per la filologia, i la idea de fer un gran diccionari exhaustiu de la llengua catalana que no deixàs res per verd no l'abandona. El 1900 representa també una fita clau, per tal com duu a terme la primera «eixida filològica» a Catalunya Vella i al Rosselló entre el 21 de juliol i el 26 d'agost a la recerca de mots. Totes aquestes eixides filològiques tendran el seu report en forma de dietari, i encara avui representen un viu retrat d'aquestes terres amb dades històriques i dialectològiques de tot ordre i impressions de mossèn Aleover que en no pocs casos són francament sorprenents i divertides. També, aquest mateix any és nomenat president de la Comissió Editora Lul·liana i Mateu Obrador s'hi agregava com a director tècnic de l'edició. Finalment, el 5 de novembre, llegeix públicament la famosa *Lletra de conrit* en la qual dóna a conèixer el projecte d'un diccionari integral i d'una gramàtica de la llengua catalana. Aquesta *Lletra* es dividia en sis capítols i una conclusió: «la proposta del pensament, què és el que volem fer, manera de realitzar el pensament, els secretaris, els corresponsals, elements amb què comptam i conclusió».

El 1901, emprèn la seva segona eixida filològica (abril-maig) pel País Valencià, el Baix Aragó, Tarragona, Barcelona i la Catalunya francesa. El 17 de novembre, en la sala de bisbes del Palau Episcopal de Mallorca, aplega els col·laboradors del *Diccionari* i els proposa la publicació d'un *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, primera publicació periòdica de caràcter filològic de l'Estat espanyol, el tom primer del qual ja apareix amb data de desembre d'aquest any i inclou un llarg article, «Questions de llengua y litera-

tura catalana». refutació contundent, però amb errors, d'un article de R. Menéndez Pidal sobre la filiació del català. El contingut dels toms del *Bolletí*, quasi tot escrit íntegrament per mossèn Alcover, és un cafarnaüm de dades de tota classe: els resultats dels seus estudis, el dietari dels seus viatges, les instruccions als col·laboradors, les llistes d'aquests i de les seccions i dels arxius on treballava, les lloances dels «col·laboradors que tenen poca son», les incitacions als qui només es portaven mitgelis o malament, les refutacions dels adversaris, les ressenyes dels llibres rebuts i tota quanta notícia tingués relació de prop o de lluny amb l'obra del *Diccionari* i amb les incidències per què passava la llengua catalana. Vegeu la referència que fa mossèn Alcover d'aquest primer viatge a Alacant:

Senyor director del *Diario de Mallorca*:

Amic benvolgut, asseguda al rear [*sic*] d'una muntanya soberga i agullonada amb un castell a la cuculla, està la ciutat d'Alacant amb los peus dins la mar, com aquell qui diu. És una ciutat modernizada, de molta creixença, de carrers drets i alguns mal plans. Les cases fan cara de noves casi totes: no s'hi veuen volades, però sí qualche balcó amb l'armadura i permòdols de barres de ferro batut. A la banda del Moll hi ha un passeig de fassers. És pobre d'iglèsies: té dues parròquies, dues ajudes de parròquia i dos convents de monges tancades. Les iglèsies d'aquestes monges són petites i raquíques. De les ajudes de parròquia vaig veure la de Sant Francesc, ogival, però tirada a perdre per el barroquisme. Hi ha un retaule de Sant Domingo, xurrigueresc, però ben apreciable per l'ingeni que revela.³

A principis de l'any 1902 fa una escapada filològica a Menorca i emprèn la tercera gran eixida filològica (abril-juliol) per Eivissa, el País Valencià, Catalunya i la Catalunya Nord. En aquesta

3. *Diario de Mallorca* (dissabte, 1 juny 1901). Fem constar que hem optat per regularitzar l'ortografia dels textos alcoverians. Haig d'agrair a l'amiga Maria Pilar Perea la localització dels textos alcoverians sobre les visites a Alacant i municipis del voltant.

ocasió mossèn Alcover s'estén més parlant d'Alacant, d'Elx, de Xixona:

ALACANT

A Alacant la nostra llengua va pels recons ferm. La gent polida fa gala de no parlar-la més que amb criats o dependents ignorants, i la deixen per la gent de baixa mà. La perversa tendència centralisadora que tira a esvaïr tot lo que constitueix la vida pròpia de les regions i a despullar aquestes del seu caràcter i particularitats específiques, per deixar-les eixutes i desfigurades i assegurar així aquella *unidad de la Patria* que els moderns han inventada, que no és la vertadera i que nos té a punt de desaparèixer del mapa, i això és natural, perquè, matant les regions, que són les parts, per força ha de quedar esfondrada l'Espanya, que n'és la suma, el conjunt. Doncs bé, aqueixa tendència llivelladora i centralisadora, ha fet molt de matx devers Alacant i en tot el regne de València, no sols en la llengua, sinó en les altres coses. La sintaxis castellana ha invadida la valenciana, despellant-la de casi tot lo característic i que constitueix nostra autonomia lingüística. El poble així mateix parla valencià, i en els poblets veïnats, com Sant Clement i Sant Joan, s'hi conserva prou bé.

Dos elements de molta vàlua he trobats a Alacant per l'obra del *Diccionari*: don Manuel Galbis, sagristà major de la col·legiata de Sant Nicolau, i D. Manuel Lenante, advocat jove, llest, brillant, de molta empena, agradabilíssim, de paraula fàcil, entusiasta de la gran tradició espanyola, regionalista convençut i resolt, i catòlic fervent de nom i de fets. Son pare, don Emili, advocat també i Director de l'Institut de 2ª Ensenyança, que val molt, però molt, en tots conceptes, també me féu mil oferiments per la nostra obra. Entre ells dos i el R. Sr. Galbis, homo de gran energia, activitat i zel, entusiasta de totes les idees grans, i que no se contenta en rallar, sinó que hi posa les mans, això és, hi treballa amb totes les seves forces, amb ells tres, repetesc, me sembla que l'obra del *Diccionari* ha de tenir uns bons costats a Alacant, i

que ens han de trobar i reclutar bons col·laboradors. Déu ho faci!

Aquí he pogut tocar amb les mans lo molt estimat que és de tothom mon dolç amic Exm. D. Rafel Álvarez Sereix, nostre Governador passat, de perdurable memòria. Tots aquells a ne qui en vaig parlar, me contestaren desfent-se'n amb elogis i alabances ben calentes. No dic res si n'hi passava de gust sentint allò.

ELX

Elx és una ciutat plana, d'aspecte modern, de carrers drets i prou amples sense enpedregar, que no pateixen de massa nets, d'aceres molt estretes, i que en dies de ploure, com el que jo hi era, no hi ha qui hi vaja. Les acerres s'omplen d'un bon sostre de llim, que, si tu no hi camina de braó, pega qualche llenegada ferresta. Entre acera i acera no hi ha que pensar d'anar-hi; s'hi posa un pam de fang. Passant per aquells carrers me vaig confirmar en lo propòsit que vaig fer antany a Vila-real i a Borriana, de no queixar-me del fanquer que hi haja mai pels carrers de la Ciutat i demés pobles de Mallorca, que no compon res devora aqueix. A Elx hi ha tres parròquies: Santa Maria la Major, el Salvador i Sant Joan.

29

XIXONA

A Nixona no hi conceixia ningú més que D. Josep M. Descalç, i just de nom, per haver-lo-me proposat per corresponsal del *Diccionari* el R. Vicedo, vicari d'Ibi. Vaig demanar d'ell, i me digueren que era una gran persona, de l'antiga aristocràcia, riquíssima, instruïda de bona part ferm i tradicionalista. Efectivament me resultà tot això i més encara, com m'hi vaig ésser presentat i parlàrem de prop. Quedàrem amics corals, lo mateix que amb el Sr. Rector, simpàtic de tot i ben agradable, lo mateix que els altres capellans i un germà i un oncle del Sr. Descalç. Ells m'enteraren de l'estat de la nostra llengua a Nixona, i se varen demostrar

promptes a prendre part en la tasca lexicogràfica. Constituïrem lo R. D. Joan Berenguer, Pre. i Vicari, segon corresponal perquè així entre dos puguem dur mes orde i segar més arreu.⁴

Aquest any també és elegit membre corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, de la Societat Arqueològica Tarraconense i de l'Acadèmia Provincial de Belles Arts de les Balears, i publica un altre llibre de caràcter polèmic: *Las cosas en su punto: Refutación de los errores de un sacerdote publicista (D. Segismundo Pey-Ordeix, Pbro., contra tres fallos del Ordinario de Mallorca)*. També per aquest temps mossèn Alcover publica en el primer tom del *Bolletí* un article ben aclaridor titulat «Per que deim *Diccionari* català i no llemosí ni mallorquí?». Vegem-ne un fragment:

El *Diccionari* que volem fer, és de la llengua que es parla a Catalunya, Rosselló, Illes Balears i reino de València. La llengua que es parla en aquests territoris, és o no la mateixa? Si me deis que no, no en parlem pus: no és per vosaltres que hem escrita la *Llettra de conrit*; no és per vosaltres que feim aquest BOLLETÍ. No volem perdre el temps discutint amb la gent que nega l'evidència. Ara, si reconeixeu que és la mateixa llengua, haureu de convenir en que no pertoca dir-li *llemosina* ni *mallorquina*, sinó *catalana*.

Quod sic probo. No pertoca dir-li *llemosina*, perquè el *llemosí* és la branca de la *Llengua d'oc* que es parlava i es parla dins el *Limousin*, regió de devora Poitiers, qui té per capital Limoges, dins el cor de França. I si devers el segle XIII qualeú donà el nom de *llemosí* a les diferents branques de la llengua d'Oc, fou per la preponderància que alguns grans escriptors d'aquella regió donaren al seu llenguatge entre els germans del Migdia de França, preponderància que fou de ben curta durada. Vengué la nostra llengua del *Limousin*? Qui s'atrevirà a sostenir-ho? Qui no sap que és tan antiga a Catalunya Francesa i a Catalunya Espanyola

4. Mossèn Antoni M. ALCOVER, vicari general de Mallorca, «Impresions de viatge», fullletí del *Diario de Mallorca*, Mallorca, Estampa de Saujuan, 1902.

com el llemosí a la regió de Limoges? Per quines cinc-cents, doncs, li hem de dir *llemosina*?

Hi haurà es motiu per dir-li *mallorquina*? En cap manera. Ni la filologia, ni la història, ni la geografia autorisen tal denominació, si amb ella pretenim expressar qualque cosa més que una varietat dialectal del català, si amb ella volem anomenar d'una manera completa i exclusiva la llengua que parlam. No seria una beneïtura sostenir que tal llengua no és la mateixa que es parla a Catalunya, en el reïne de València i en el Rosselló? Quin motiu hi ha perque hagués de prendre el nom de la nostra illa i no d'aquestes altres regions? És Mallorca la més gran? Se propagà la llengua d'aquí a aquelles? Aon treu cap doncs tal pretensió?

Però per què li hem de dir *catalana*? Perque començà a parlar-se a Catalunya, de Catalunya se va estendre a les Balears i reïnes de València i Múrcia i a les demés regions aonsevulla l'han parlada: i Catalunya espanyola i Catalunya francesa són avui el territori més gran que la parla. Aon era *el mallorquí* i *el valencià* abans de conquistar el gran Rei en Jaume Mallorca i València? Que hi havia cristians a una banda i altra com se féu la conquesta? No serien gaire, sobretot a Mallorca. Almanco els monuments històrics no ho comproven. Quina llengua parlaven aquells cristians? Quan ens treguen monuments coetanis, autèntics, feents, aon const que parlaven la mateixa llengua en què estan escrits els monuments immediatament posteriors a la conquesta de les dues regions i que es conserven dins els arxius de les mateixes: fins que ens presentin proves i arguments d'aquesta naturalesa, i no pures suposicions i afirmacions gratuïtes i arbitràries, com fins avui, seguirem professant com a cosa evident que Mallorca i València reberen la seva llengua de Catalunya, i per consegüent *el mallorquí* no és més que el català que es parla a Mallorca, i *el valencià* el que es parla a València; a una i altra part, això sí, amb algunes varietats dialectals que li donen fesonia especial, sobretot en la part fonètica, constituint el mallorquí i el valencià, com el rossellonès i el català oriental i l'occidental, altres tantes varietats de l'única i mateixa llengua que

per les raons apuntades anomenam *catalana*, varietats que no alteren ni desfan la unitat de dita llengua, com no alteraven ni desfarien la de l'opulentíssima i gloriosíssima llengua grega els quatre dialectes que la constituïen.⁵

El 1903, mossèn Alcover fa recerca filològica per vint-i-nou pobles de Mallorca i l'any següent, el 25 de gener del 1904, en una conferència a l'Ateneu Barcelonès, exposa el projecte d'un Congrés de Sintaxi Catalana que es torna realitat dos anys més tard en forma de Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Coneix Bernhard Schädcl, un romanista catalanòfil alemany, que esdevé un gran amic i col·laborador seu i que l'orienta en gran mesura en l'organització del Congrés. També aprofita l'estada a Barcelona per a fer excides de propaganda en aquesta ciutat, a Gràcia i a Manresa. També tot al llarg de l'any fa diverses excursions filològiques en algunes localitats mallorquines. El 31 de desembre predica el Sermó de la Conquesta a la seu de Palma: és també una altra data històrica: feia cent trenta-un anys, des del 1773, quan bufaven vents borbònico-repressius, que només s'hi predicava en castellà.

L'any 1905 dicta una conferència en l'Associació Regional de Societats Obreres Catòliques de València. També és nomenat mantenidor dels Jocs Florals de Barcelona. Pel maig es constitueixen tres comissions per a la preparació del Congrés i mossèn Alcover fa part de la Comissió Tècnica. Guanya per oposició la dignitat de canonge magistral i amb l'article «Per què servex la toponímia?» posa els fonaments de l'onomàstica catalana. El discurs de gràcies dels Jocs Florals té un interès especial perquè toca el tema de la depuració necessària de la llengua literària:

La volem lliure la nostra llengua, neta i depurada? Volem fer tot lo que ella ens demana tot cridant: Fills meus, deslligau-me i deixau-me caminar? Doncs, traquem de dins el nostre cor, de dins la nostra boca tots els ressabis i forasterades de mots, frases i

5. Cf. Antoni M. ALCOVER, *Per la llengua*, p. 103-105.

maneres de dir: cerquem amb ardor, amb entusiasme, amb vera devoció pertot arreu la propietat catalana en tot i per tot, la genuïtat de llenguatge, la puresa i netedat de frases i de maneres de dir. Fora aficar dins la conversa frases sense to ni so!, fora traduir-les servilment, com si el català no en pogués sortir de l'esclavatge ni de la dependència forastera! Fora de la nostra llengua tot lo foraster, tant si és de més enllà de l'Ebre com de més enllà del Loire! Ni d'una banda ni de l'altra ha de menester res la llengua catalana: té del seu tot lo que ha mester i tot lo que li escau per enllestir-se i enjoiar-se com cap reina del món; dins la seua caixa guarda roba a voler per tots els seus fills, que no la hi acabaran per molts que siguem i per més endiumenjats que vullen anar. No, no hi ha perill de que els fills d'altres mares modernament més sortades, arripem [a] anar més ben enllestits, si nosaltres, en lloc d'anar a captar roba a fora casa, sabem posar mà dins la caixa veneranda de la nostra mare benvolguda i afinar-li tantes i tantes de teles finíssimes de cànem i de lli fetes a casa, tants i tants de draps de seda i d'or, brufats de perles i diamants i carboncles com hi saberen trobar per vestir llurs obres estupendes el rei en Jaume, el Bt. Ramon Llull, en Ramon Muntaner, en Bernat Metge, Sant Vicenç Ferrer, n'Ausies March, en Joanot Martorell i en els nostres temps en Marian Aguiló, mossèn Cinto, mossèn Costa i tants d'altres. No, no nos ne falta riquesa, no nos ne falta abundància, no nos ne falta opulència, no nos ne falta immensitat de llengua. Lo que sí falta una mica és que la cerquem amb devoció, aqueixa riquesa, aqueixa abundància, aqueixa opulència, aqueixa immensitat. I no tenim altre remei que cercar-la amb totes les nostres forces. L'hem mester com el pa de cada dia. Hi ha que cercar-la en les persones que es distingeixen per llur puresa de llenguatge, per llur correcció i saba catalana: hi ha que cercar-la dins les regions aon se conserva més pura i més neta i sencera i més ella, la nostra llengua; cerquem-la dins els bons escriptors moderns i sobretot els anteriors al segle XVI, exempts completament d'influències forasteres: comparem el llenguatge i la sintaxis d'aquells escriptors amb lo llenguatge i sintaxis vivent a les regions de més puresa catalana, i ens trobarem que encara són vives casi totes les paraules, casi

totes les formes sintàctiques i maneres de dir dels segles XIV i XV, època d'or per la nostra llengua.⁶

El 2 de febrer del 1906 explota un petard de dinamita en el domicili de mossèn Alcover. Afortunadament, però, fou un atemptat que no produí víctimes, només alguns danys materials. Del 3 d'agost al 12 de setembre fa una altra eixida filològica per les comarques pirinenques i de la Catalunya occidental juntament amb el doctor Schädel. Però l'any 1906 és sobretot l'any del Primer Congrés, que fou inaugurat en el Teatre Principal de Barcelona el 13 d'octubre i que aplegà tres mil congressistes. Mossèn Alcover presidí la Secció Filològicohistòrica i, en realitat, en fou l'ànima. Del 14 al 17 d'octubre tingueren lloc les sessions de treball. La llista dels temes de què s'hi tractà és un veritable estat de la qüestió de la filologia catalana del moment: «Unitat de la llengua catalana dins totes les seves varietats dialectals que presenta avui i ha presentades sempre», «La llengua catalana lingüísticament és tan autònoma i subsistent com qualsevol de les altres neolatines», «La llengua catalana, per a tots els qui l'hem mamada amb la llet de les nostres mares, és absolutament indispensable i insubstituïble com element d'expressió artística», «Per reconstituir la llengua catalana s'és mester com el pa de cada dia l'estudi seguit i obstinat dels nostres clàssics dels segles XIII, XIV i XV», «Importància de l'ortografia i necessitat d'equilibrar l'element fònic amb l'etimològic», «Necessitat de redimir la prosòdia catalana de la influència castellana, especialment pel que pertoca a la diftongació», «No hem de permetre que la llengua catalana siga tributària de cap llengua estrangera», «Per fugir del castellà no hem de caure dins el francès», «La llengua catalana té sintaxis pròpia», etc.⁷

El mateix dia de la inauguració del Congrés, *La Veu de Catalunya* deia per boca del seu director, Enric Prat de la Riba, futur

6. Cf. Antoni M. ALCOVER, *Per la llengua*, p. 45-46.

7. La llista completa amb els vint-i-quatre temes es troba a Antoni M. ALCOVER, *Per la llengua*, p. 155-156. Fem constar que també n'hem regularitzat l'ortografia.

president de la Mancomunitat i fundador de l'IEC, gran amic i admirador de mossèn Alcover:

Per això a la crida de mossèn Alcover hi ha respost, no una aula, no una acadèmia, no un cenacle de gramàtics, sinó tot un poble. Que les terres catalanes no han vist en mossèn Alcover solament el gramàtic fred d'esperit, que treballa sobre fórmules mortes, sinó l'apòstol ple d'amor, que ha resseguit de vall en vall, de serra en serra, totes les terres de llengua catalana, encenent o desvetllant arreu en el cor de les gents l'amor a la llengua pròpia. Romiatge d'amor, apostolat patriòtic, enquesta de la llengua viva d'una pàtria viva. Tot un poble hi ha respost: tot un poble conscient de que, al salvar la seva llengua, ha salvat la destinació futura de la seva raça.⁸

I el mateix Francesc de B. Moll, en la seva biografia ja citada, comenta:

El Congrés de la Llengua Catalana va significar la culminació de la pujada de Mn. Alcover dins l'esperit de Catalunya. Les manifestacions de simpatia i d'admiració que li dedicaren els catalans eren apoteòsiques, i des d'aquell moment quedà adherit per molts anys al seu nom, com un sobrenom gloriós, el títol que ja abans li havia estat aplicat esporàdicament i que ara premia consistència com de lletres gravades en foc: l'Apòstol de la Llengua Catalana.⁹

És així que gràcies al Primer Congrés, tot i que les seves ponències i comunicacions tengueren un valor desigual i que en tot el territori lingüístic hi havia molts poes filòlegs preparats, tret de Fabra, Alcover i uns quants més, s'aconseguí crear un clima d'interès, un avalot d'entusiasme que representà un terreny ben adobat per a

8. Cf. Francesc de B. MOLL, *Un home de combat (mossèn Alcover)*, p. 81-82. En regularitzam Fortografia.

9. Cf. Francesc de B. MOLL, *Un home de combat (mossèn Alcover)*, p. 82.

les realitzacions politico culturals del catalanisme d'aquell temps que havien de venir a continuació: la fundació de l'IEC, el 1907; la creació d'una Secció Filològica, el 1911; les *Normes ortogràfiques*, el 1913, etc. D'altra banda, sabem també que aquest any mossèn Alcover féu tres eixides més per terres de Mallorca i de Catalunya.

L'any 1907 mossèn Alcover és nomenat representant del domini català en la Societat Internacional de Dialectologia Romana. Així mateix, per ampliar els seus coneixements filològics emprèn la primera eixida filològica a l'estranger: Alemanya, Suïssa, Àustria, Itàlia (juliol-octubre); comença a col·laborar en la *Gazeta de Mallorca* sobre política espanyola i religió; publica les *Glosades de l'amo Antoni l'icens Santandreu de So'n Carbeta*, glosador manacorí que havia menat a glosar a Barcelona i que havia causat una vertadera sorpresa i admiració als ciutadans noucentistes barcelonins. D'altra banda, mossèn Alcover fou convidat a fer una conferència de caràcter clarament polític a la sala d'actes del Comitè de Defensa Social de Barcelona, amb el títol «Conducta política que s'imposa avui an els catòlics», a favor de la Solidaritat, primer moviment unitari català a partir del fet nacional, creat el 1906, que obtingué en les eleccions de l'any 1907 un gran triomf a tot Catalunya.

El 1908, sosté una viva polèmica contra Gabriel Alomar, que després reprèn a *La Aurora* a partir del 1910, i publica en el tom IV del *Bolletí* l'article «Una mica de dialectologia catalana», el qual, segons el gran romanista W. Meyer-Lübke, posa els fonaments dels estudis de dialectologia catalana. Així mateix, fa una conferència sobre regionalisme al Centre Català de Mallorca que ens descobreix un mossèn Alcover nacionalista *enragé* a través del fil conductor de l'idioma. Entre algunes altres afirmacions que hi fa, destacarem:

La nacionalitat catalana. Ho som nosaltres una nacionalitat, diferent de la castellana, de la gallega, de la basca?

I prou que ho som, per més que qualcú, sols de sentir-ho, tregui foc pels queixals, i mos tiri carrerons de llamps i pestes, que, gràcies a Déu, no mos tocaran ni un fil de roba, perquè mos

abriga una corassa incontrastable: la fonda convicció del nostre dret i la seguretat del nostre triomf definitiu.

Prou que ho som una nacionalitat: en tenim tots els símptomes, distintius i caràcters. Tenim l'idioma.

Què vol la Solidaritat Catalana? Què volem nosaltres? Doncs restablir amb tots sos drets i prerrogatives, amb tota la seua integritat la nostra personalitat ètnica, la nostra nacionalitat: volem que aquesta nacionalitat tenga, com tenia primer, el seu *Estat*, això és, tots aquells organismes de govern autònom que tengué tants i tants de sigles i a què tenen dret tots els pobles lliures. La tasca és molt llarga i plena d'entrebanes i d'emperons, que hem de vèncer amb seny, amb constància, sense precipitacions. Volem aconseguir tot el nostre ideal, no per la via revolucionària, sinó per l'evolutiva, pas a pas, per graus, sense frissances irreflexives. No, no és qüestió de quatre grapades, sinó de molts d'anys.

No, nosaltres no volem amb lo nostre sistema esbocinejar ni esbordellar l'Espanya, sinó engrandir-la, refer-la, alçar-la amunt, ben amunt, tornar-la a lo que era un temps entre les altres nacions, a lo que era en aquells temps que es regia pel nostre sistema regionalista i nacionalista: aprofitant per tal obra, això sí, totes les llegítimes i positives conquestes modernes, no les que no són més que grans paraules buides, d'un renou eixordador, però sens un àtom de substància nutritiva. No, no la volem tombar, l'Espanya; la volem alçar, la volem reconstruir, hi volem tenir la part que mos toca; no hi volem ésser ilotes ni pàries...

Dins Espanya som tant com els castellans! No tenen ells cap dret damunt nosaltres. Castella no és Espanya; no és més que una part d'Espanya, com ho és Catalunya, com ho és Mallorca. Espanya no és cap alou dels castellans; no tenen dret a comandar-ne; nosaltres hi tenim tant de dret damunt Espanya com n'hi puguen tenir ells.

Això és el nostre regionalisme; això és el nostre nacionalisme. Fora opressió ni invasió de negú! Cadascú que tenga lo que és seu! Inviolables els drets llegítims i imprescriptibles de tots els pobles espanyols!

Sols una ignorància supina explica que hi haja pogut ha-

ver un periòdic d'un poble d'aquesta illa, que tractàs de posar en ridícul això dels *catalans de Mallorca*. El malanat autor hauria fet molt bé d'estudiar una mica lo que s'atreví a ridiculisar.

Mos poran esser més o menys simpàtics, els catalans; però parents nostres ben propines ho són i ho seran, per més que estúpidament ens empenyem en negar-ho. De Catalunya sortim, d'allà vengueren els nostres majors. No volem res amb ells? Idò som uns renegats, renegarem la nostra sang. Desgraciat de poble que en renega! Quin lloc més ignominiós li reserva la història!¹⁰

L'any 1909 mossèn Alcover fa algunes excursions filològiques per terres de Menorca, d'Eivissa i de Catalunya i publica ja el tom V de *L'aplech de rondanyes mallorquines*, i l'any següent comença la col·laboració en el setmanari *La Aurora* de Manacor amb el pseudònim En Revenjoli i assoleix una gran popularitat.

El 1910 (abril-maig), visita Alacant, Alcoi, València i Barcelona. De l'estada a la primera ciutat en tenim el report següent:

De l'any 1902 no havíem visitada aqueixa delitosa ciutat. La trobàrem tan adormissada com sempre, i tan eixuta de lo únic que la faria reviscolar i donar-li dies de gloria: l'amor a la pròpia llengua, ab totes ses conseqüències.

Pocs amics desgraciadament tenim a Alacant. Un n'hi ha de coral, és lo M. I. Mn. Manuel Galbis, canonge de la Col·legiata de St. Nicolau. El trobàrem xerevel·lo i ardit com sempre. Com sentí que hi érem anats per estudiar la conjugació alicantina, i que lo que ens calia, era una escola aont trobàssem cinc o sis xicotets d'onze a dotze anys que fessen el cap viu, mos menà an el *Collegi L'Educació*, dirigit fa coranta-dos anys per D. Leopold Morató Garcia, un fervent, un entusiasta, un apòstol de l'ensenyança, a la qual ha consagrada tota la seua vida ab gran profit i fluïment de sos deixebles. Ens rep amabilíssim, i, enterat del nostre objecte, ens posa a la nostra disposició sis o set *xiquets*, que diuen allà, el

10. Cf. Josep MASSOT i MUNTANER, *Església i societat a la Mallorca del segle XX*, p. 84, 93, 94 i 97.

floret de la seua escola, els noms del quals posam tot seguit: Ferran Muñoz Royo, Antoni Pastor Nadal, Daniel Ríos Fuster, Josep Iborra Macià, Rafel Serrano Pascual i Joan Gadea Gornis. Foren el dianxa per fer-se càrrec prompte de la cosa, i ja foren partits a conjuguar verbs a l'alicantina, i eren com a rossinyols. Else feia moltes de rialles la nostra pronúncia mallorquina, tantes com les ne faria an els ablots de Mallorca la pronúncia dels alicantins.

La conjugació d'Alacant resulta interessantíssima. És casi la de València i retira molt a l'eivissenca.

Mos hi pegàrem una hora i mitja al matí i més de tres al capvespre, i encara no la poguérem esclovellar de tot.¹¹

L'any 1911 té una significació especial per a mossèn Alcover: el 9 de maig és constituïda la Secció Filològica de l'IEC, en sessió solemne presidida per E. Prat de la Riba, i mossèn Alcover n'és elegit president. *Al·la Aurora* comença a publicar articles sobre la Inquisició i la vida del rei En Jaume II de Mallorca. També aquest any surt publicat un pamflet, *D. Antonio M. Alcover. Algunos datos para su biografía*, per un cert «Licenciado Julio Tuesta», molt crític envers la personalitat del nostre homenatjat.

També, el tom VI del *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* dels anys 1910-1911 reporta un article de mossèn Alcover titulat «Quina gramàtica catalana cal an els rossellonesos». Aquest treball té un gran interès perquè demostra quina actitud pren el nostre homenatjat respecte a una varietat perifèrica del català com és el rossellonès, amb una càrrega considerable de gallicismes:

Que es comparin, si no, els monuments rossellonesos, anteriors a la dominació francesa, amb llurs contemporanis d'Espanya, vejam quines diferències hi destriarà l'ull més fi i penetrant! De manera que, des que es constituí la llengua catalana devers el segle IX fins a mitjan segle XVII, el rossellonès no fou més

11. Cf. Antoni M. ALCOVER, «Nova exida filològica», *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* (BDL.C.), t. VI, núm. 4 (febrer 1910-1911), p. 57.

que català pur, genuí, vitenc, una de tantes de varietats de català; i de mitjan sigle XVII ençà és, ni més ni pus, una de tantes de varietats catalanes, farcida desgraciadament de gallicismes, que li són un mal bocí que no la deixen xorar. Pobre dialecte rossellonès! L'únic que et pot treure la xètiga que dus, l'únic que et pot tonificar i fer-te posar popes, i retornar-te a lo que eres un temps, és estrènyer els vincles amb el català d'Espanya, és fer gavella amb aquest, és fer-te tot una cosa amb ell. I d'això et volen decantar alguns que es diuen defensors teus, d'això et volen allunyar, com si et fos pesta, essent així que t'és vida, i l'única garantia i penyorra de vida que et queda.¹²

El 1912, mossèn Alcover emprèn la segona eixida per Europa, entre el 15 d'abril i el 22 de juny. Va a França, on rep lliçons de Jules Gilliéron i de Jean-Pierre Rousselot; a Anglaterra, a Bèlgica, a Alemanya i a Suïssa, on rep lliçons de Jakob Jud i de Louis Gauchat. El text complet del dietari d'aquest viatge aparegué a *La Aurora* i en féu un extracte, limitat a la part filològica, per al *Boletí*. Escoltau-ne un petit fragment de mostra, amb el seu estil instructiu, amè i, allhora, sovint, *malgré lui*, prou divertit:

Allà deçà sa capella, prou lluny, hi ha es forn per cremar es morts; una moda que han volguda introduir es maçons i no ho han conseguit. És una moda que està molt en es seu lloc pels maçons. Com, si no es converteixen, han de parar tots dins ses ungles d'en Barrufet, que los se n'ha de dur a fer flamada dins l'Infern, lo millor és que ja els cremin aquí tot d'una d'haver eixamplats es potons: feina feta té bon franc. No hi he volgut anar, a veure tal forn, i fins he acabat per fugir de tal cementeri, perquè he començat a veure tombes amb estàtues de persones casi totes nues, sa cosa més provocativa, sobretot una tomba on n'hi devia haver una vintena, d'estàtues així. Ell així mateix se'n necessita poca, de vergonya, per posar tals brutors dins un cementeri! Bons retaules per a anar-hi a resar el rosari per aquelles animetes que

12. Cf. Antoni M. ALCOVER, *Per la llengua*, p. 51-52.

tenen es cos enterrat allà! Quines devien esser elles i es seus, que els han alçades tals tombes!¹³

L'any 1913 emprèn la seva darrera eixida a l'estranger (entre el 21 d'abril i el 30 de juliol): a França, a Anglaterra, a Suïssa i a Itàlia. També és l'any en què la Secció Filològica de l'IEC publica les *Normes ortogràfiques*, i mossèn Alcover les accepta i les comenta favorablement al tom VII del *Bolletí* i treu un opuscle titulat *Normes ortogràfiques per escriure en català*. Mestrestant, mossèn Griera, un dels tres estipendiats, amb Pere Barnils i Manuel de Montoliu, per a anar a estudiar filologia a l'estranger per encàrrec de l'IEC, havia iniciat la tasca de l'*Atlas lingüístic de Catalunya* i, a causa de discrepàncies d'ordre tècnic i jeràrquic, trenca, aquest any, amb mossèn Alcover, que en principi n'havia de ser el coautor. El 1914, amb l'inici de la Primera Guerra Mundial, pren partit de manera ben decidida per Alemanya en les seves col·laboracions en *La Aurora*, i justament a Catalunya Nord, dins l'Estat francès, es mou una campanya de desprestigi contra mossèn Alcover, menada per antics col·laboradors rossellonesos en el camp filològic, com a sospitós d'haver fet espionatge a favor d'Alemanya en les seves eixides filològiques en aquelles comarques. També, el mes de gener, fa una breu excursió filològica per algunes localitats catalanes. L'any 1915 s'esdevé la mort del bisbe Campins, gran amic i admirador de mossèn Alcover. Aquest ocupa aleshores el càrrec de governador de la diòcesi com a vicari capítular *sede vacante* fins a l'octubre del 1916. Comença a sofrir molèsties de salut i, per motius pràctics, és convençut perquè traslladi la calaixera del *Diccionari* a Barcelona, a l'IEC. Aquest és l'any d'algunes publicacions importants: el *Portret per una bibliografia filològica catalana del temps més antic fins a 31 de desembre de 1914*, *La vida del Rdm. i lhm. Sr. D. Pere Juan Campins i Barceló*; la segona edició, refosa i molt ampliada, de les *Contarelles d'En Jordi d'es Recó* i un pròleg molt extens a la *Gramàtica catalana* de Tomàs Forteza. El 1916, mossèn Alcover publica en el

41

13. Cf. Francesc de B. MOLL, *Un home de combat (mossèn Alcover)*, p. 150-151.

Bolleté uns «Estudis de sintaxis dialectal catalana» i un extens «Vocabulari del bestiar cabrum». També manté polèmiques contra Miguel de Unamuno, Joan Alcover i Joan Lluís Estelrich, i a *La Aurora*, amb el pseudònim Pau Fora Embuys, dóna a conèixer una de les seves mostres de creació literària pròpiament dita: *N'Arnau* (novel·leta en deu tongades); també intervé en un debat sobre el catalanisme amb un article titulat «Parlem-ne, de nacionalisme». Aquí trobam de bell nou el seu pensament polític, amb la utilització dels mateixos arguments i referències que en la conferència sobre regionalisme de 1908, i hi diu, entre algunes altres coses:

Però, i és ver que *nacionalisme* i *separatisme* volen dir lo mateix? És ver que, proclamant es catalanistes que Catalunya és una nació, proclamen sa separació? Volen sa *separació* d'Espanya? No i mil voltes no.

Com noltros amb sos catalanistes proclamam que Catalunya amb les Balears i València som una *nació*, mai hem dit ni volgut dir que vulguem separar-nos d'Espanya ni deixar d'esser espanyols! Si cabalment som *nacionalistes* per engrandir, per fer més forta i més rica i més sòlida l'Espanya! Oh filisteus capselosos!, com ho demostran, que sou uns ignorants de set soles i sobretot malintencionats i repropis! Repassau una mica sa història d'Espanya i veureu que, mentre dins Espanya reinà es règim d'autonomia, no sols administrativa sinó política, Espanya anà avant, tan avant que arribà a esser sa primera nació del món; i quan s'hi començà a introduir es règim centralista començà sa decadència d'Espanya, començà l'Espanya a anar cap avall, perdent dominis i més dominis, colònies i més colònies, fins a perdre-ho tot.¹⁴

L'any 1917 féu enquestes a localitats d'Eivissa i de Menorca. Amb la mort del seu admirat amic Enric Prat de la Ribera, president de la Mancomunitat de Catalunya, i la fredor progressiva de relacions amb l'IEC i la Diputació de Barcelona, comença per a

14. Cf. Auselm LLULL, *El mallorquinisme polític (1840-1936): (Del regionalisme al nacionalisme)*, vol. I, p. 245-246.

mossèn Alcover una altra etapa de la seva vida marcada per les tensions, pels enfrontaments i, en definitiva, pel trencament gradual amb gran part de l'*staff* polític i cultural de Catalunya. També a Mallorca manté discrepàncies amb mossèn Galmés per la transcripció dels textos lullians i aviat arribaran els enfrontaments amb personatges de l'Escola Mallorquina. Encara, aquest any és providencial per a mossèn Alcover perquè, en el viatge filològic a Menorca, coneix un jovenet seminarista, Francesc de B. Moll, que es converteix més endavant en el seu més ferm col·laborador.

L'any 1918, des del 24 d'abril fins al 14 de maig, recorre l'Empordà, i del 20 de juny al 31 d'agost, les terres valencianes i la Catalunya occidental. De la manera següent comença a descriure l'arribada a Alacant i l'enquesta a uns escolars de Monòver:

Dia 21 (juny).

Arribam dematinet a Alacant. A la col·legiata de St. Nicolau veig mon antiu amic lo Mn. Manuel Galbis, canonge d'allà, que me dóna cartes de recomanació pels Srs. Rectors de Monòver i d'Elx. Din i cap a Monòver! Hi arribam devers les quatre. Me present an el Sr. Rector, i me resulta murcià, de llengua castellana: me diu que a Monòver hi ha devers 15.000 ànimes, i són just set capellans, tots nadius de terres castellanques fora un, Mn. Joan Satorres, de Monòver mateix. Explic an el sr. rector l'enquesta de la conjugació que faig per totes les terres catalanes i que he de fer a Monòver i se n'esglaia, demanant-me de què me servirà tot això? Com li deman si em vol recomanar a qualche mestre d'escola d'allà, me diu que just n'hi ha un ara, un tal *D. Fernando*, nadiu d'Elda i per lo mateix de llengua castellana i poc devot ferm del valencià. Me dóna una targeta de recomanació per ell, i l'escolà m'hi acompanya. Lo trobam fent escola: me rep molt bé, però, com li explic l'objecte de la meua enquesta, no se n'acaba de fer càrrec, puis me surt amb que ell no deixa dir cap paraula que no siga en castellà ni ha ensenyat mai altra conjugació que la castellana, i fins considera ilegal que allà dins negú n'hi ensenyi cap altra, perquè, essent una *escola nacional*, allà no es pot ensenyar altra llengua que la nacional. I fins arriba a fer una confessió d'allò

més preciós: diu que, com ell allà no diu ni deixa dir cap paraula que no sia en castellà, hi ha xics que deixen d'anar a la seua escola perquè no l'entenen ni hi poden parlar. S'és vista una condemnaió més flagrant del sistema de tal mestre? També se veu que ha d'esser un desastre que la predicació evangèlica i l'ensenyança del Catecisme se faça tota en castellà i per ministres castellans a Monòver, perquè, si n'hi ha que no van an aqueixa escola perquè no entenen el castellà, també n'haurà que no aniran a l'església perquè sempre els hi prediquen i els hi ensenyen la Doctrina en castellà. Jo defuig d'entrar en discussions amb lo Sr. Mestre per no tancar-me les portes de la seua escola, i amb les millors paraules que puc li faig avinent que jo no tract d'anar a ensenyar an els seus deixebles cap conjugació sinó d'aprendre d'ells la que s'usa a Monòver. Ell me replica que els seus deixebles no en sabran brot perquè mai l'han estudiada, i, per un desengan meu, en crida dos o tres i me convida a fer les proves. Jo elze deman lo verb *acudir*, i a l'acte me conjuguen, un darrere l'altre, com canaris, lo *present d'indicatiu*. Lo Sr. Mestre roman sense paraula, tot atxufat. L'home acaba per posar a la meua disposició tres infants: dos de nou anys i un de deu, molt eixerits, sobretot un. Començam i al punt ja los tenc anostrats.

S'acaba l'escola, i com veig que el mestre frissa de tancar, els al·lotets s'ofereixen a venir a la fonda. I hi vénen, treballam una bona estona, fins que el mestre, que rondava per allà, m'envia a dir que ja *basta*. Vaja quin home!

Me'n vaig a l'església. Ab lo Sr. Rector sortim a passejar, trobam tres capellans (el de Monòver i dos castellans). Me movent de filologia, i s'esglaien de que jo vaja pel món estudiant això. Quedam molt amics. Anam a veure un escrivà molt entès en gramàtica, D. Josep Villalta, molt bon cristià, i s'ofereix a auxiliarme en lo de la conjugació. Quedam amb hora per demà.¹⁵

15. Cf. Antoni M. ALCOVER, «Dictari de l'exida p'el Reyne de València i Catalunya occidental», BDI.L.C. t. X, núm. 7 (octubre-novembre-desembre 1918), p. 165-167.

El 14 de maig del mateix any, quan el temporal ja comença a bufar de valent, decideix tornar a Palma la calaixera i al *Bolletí* publica, després de dubtar-ne més d'una vegada i després d'algunes consultes a gent molt acostada a ell, el «Primer manifest» contra la Secció Filològica de l'IEC, signat el 7 de juny. Avui, després de setanta-vuit anys, rellegint aquest manifest, hem de convenir, d'una banda, que a mossèn Alcover no li mancava raó en més d'un punt: però, així com durant el govern d'Enric Prat de la Riba tenim un ambient integrador d'apaivagament de posicions contràries, durant el mandat del seu continuador, Puig i Cadafalch, les coses varien sensiblement i progressivament. El «Primer manifest» anava adreçat «an els Senyors Diputats del Principat i a tots els amadors de la llengua catalana» i ocupava vuitanta-una pàgines del tom X del *Bolletí*: en essència, criticava, encara no d'una manera insultant, sobretot que els col·legues de la Secció Filològica no s'ajustassin al pla del *Diccionari*, concebut per mossèn Alcover i els dos estipendiats Barnils i Griera; que en les sessions de la Secció Filològica hi hagués poca puntualitat i es perdés molt de temps en converses inútils; que alguna consignació votada pels diputats a favor del *Diccionari* s'hagués aplicat a uns altres treballs de la Secció; que el secretari, Josep Carner, obràs amb excessiva llibertat i lleugeresa; que, en discutir-se el projecte de normes ortogràfiques presentat per Fabra, no s'haguessin tengut en compte el pla de mossèn Alcover ni el de Rubió i Lluch; que l'IEC hagués establert unes normes per a les seves publicacions, però que els seus amics les aclamassin com un sistema que tothom havia d'observar; que hi hagués hagut irregularitats en la tasca de l'*Atlas lingüístic de Catalunya*, emprès per mossèn Griera; que pràcticament la Secció no admetés com a bones certes formes perifèriques.

Aquest manifest airejat als quatre vents va ésser certament una bomba i aviat se'n va veure la inoportunitat, ja que una simple trifulga de caràcter més o menys tècnic i d'ordre intern entre els filòlegs de la Secció Filològica de l'IEC esdevingué progressivament una vertadera «qüestió d'Estat» entre la classe política i cultural catalana i catalanista; i és així que, malgrat que mossèn Alcover tingué raó en algunes qüestions, a causa del seu mal geni, la

seva agressivitat i la seva manca de diplomàcia, juntament amb la inflexibilitat del nou president de la Mancomunitat, Puig i Cadafalch, per a acceptar una proposta de compromís de mossèn Alcover, tot plegat tingué greus conseqüències. I el dia 9 de juliol de 1918, en sessió de la Diputació, el president Puig i Cadafalch féu un discurs molt violent contra mossèn Alcover i el 23 de juliol fou rellevat del càrrec de president de la Secció Filològica.

Una vegada esclatada la calabruixada, mossèn Alcover publica al *Bolletí* el «Segon manifest», ja molt agressiu, datat el 30 d'octubre de 1918, contra el president de la Mancomunitat, contra Pompeu Fabra, nou president de la Secció Filològica, i contra *La Veu de Catalunya*, portaveu de la Lliga Regionalista. Mentrestant, a causa de la greu situació en què quedava l'obra del *Diccionari*, mossèn Alcover, a proposta del seu germà petit Pere Josep, que feia de conrador, decidí demanar una subvenció al rei; i així és que després de moltes gestions i gràcies sobretot a Alfons Sala, que havia d'esdevenir president de la Diputació de Barcelona durant l'època de Primo de Rivera, mossèn Alcover rebé a partir del 1920 una ajuda de vint-i-cinc mil pessetes anuals per a l'obra del *Diccionari*.

En el *Bolletí* dels mesos de juliol-setembre de 1919 apareix el «Tercer manifest», en què explica les gestions fetes a Madrid davant el rei per a aconseguir la subvenció, torna a criticar els anteriors personatges: la Lliga, Francesc Cambó, Gabriel Alomar i «en Torrapipes» (pseudònim del canonge J. Collell), i explica la decisió de canviar el títol del primitiu *Diccionari* per la nova denominació *Diccionari català-valencià-balear* no pas perquè deixàs de creure en la unitat de la llengua, sinó per motius politicoestratègics. Aquest altre manifest, com és lògic, encengué molt més encara els ànims, i, naturalment, des de la classe política a Madrid aquest fet serví per a fer demagògia anticatalanista. El catalanisme cultural i polític se sentí decebut de mossèn Alcover i l'obra del *Diccionari* caigué en crisi, sobretot a Catalunya i entre els catalanistes de l'Escola Mallorquina.

A més, aquest any de 1918 representa també per a mossèn Alcover el trencament amb un collega seu, mossèn Salvador Gal-

més, ja que aquest el separa de la Comissió Editora Lubiana, i es mou un plet que arribarà a la cúria de Roma. No obstant això, encara té esma per a publicar *D. Josep Maria Quadrado: Sa vida i ses obres i El latín como punto de partida para el estudio científico de las lenguas romances*.

I, tanmateix, hem de manifestar en honor de la veritat que, malgrat totes aquestes vicissituds, mossèn Alcover no renegà mai ni canvià essencialment el seu amor obsessiu i la seva actitud de fermesa pel que fa a la unitat de la llengua catalana, fins i tot amb aquesta denominació, ni la seva idea sobre la llengua literària. I en són una bona prova els papers que signà i els discursos que pronuncià durant aquests anys de la ruptura amb l'IEC i amb la plana major del catalanisme cultural i polític.

Així, per exemple, el mes d'agost de 1918, quan feia pocs dies que havia estat rellevat del càrrec de president de la Secció Filològica de l'IEC, féu un parlament en els Jocs Florals de València i hi deia:

Per l'amor de Déu i de la Mare de Déu, vullgau, oh valencians! fer una miqueta més de cas d'aqueixa llengua vostra, que s'houraren de parlar sis sigles de la vostra història i els hòmens més eminents que València des que és València ha tenguts. Parleu, oh valencians! com fien ells, en valencià, no just en família i pels quefers més baixos, sinó en les ocasions més solemniais de la vida, per esplaïar el vostre esperit davant Déu, per les vostres oracions i pregàries, que cal fer sempre en la llengua més íntima i més coral, que és sempre la que mamàrem amb la llet, la pròpia, no la manllevada. Estimeu tant com vullgau el castellà, que bé s'ho mereix per la seua meravellosa opulència, per la seua brillant història, però mai per mai l'amor i admiració del castellà siga despreci ni menyspreu del valencià, ni per arraconar-lo ni donar-vos-ne vergonya. És la vostra llengua, i per ella ha d'esser la sobirania de la vostra intel·ligència i l'imperi del vostre cor [...].

I continua:

Les diferències entre el valencià i el català de Lleida són insignificants: basten per constituir un dialecte, no basten ni d'un bon tros per constituir una llengua.

És evident de tota evidència que la modalitat lingüística actual de València, lo que es diu *valencià*, prové de la conquesta del rei en Jaume.¹⁶

Així mateix, en el tom X del *Bolletí* torna a tocar el tema de la història de la llengua en els darrers segles:

Aquella falta de cultura literària de més de dos sigles li fou un altre mal grossíssim a la nostra llengua, perquè el parlar popular, sense lo fre de la literatura, accentuà la seua evolució divergent, fent-se més fondes les diferències dialectals entre aquelles diverses regions i féu perdre casi de tot a les Balears i a València la consciència de llur catalanitat i unitat lingüística amb Catalunya. Introduint la Dinastia borbònica pertot arreu el castellà com a *llengua oficial* de fet i les Corts de Cádiz i els Governos Constitucionals consumant i consolidant la imposició del castellà i la total exclusió del català, resultà la nostra llengua desterrada i foragitada de totes les *regions oficials*, de les escoles i fins i tot de la trona a moltes de bandes, estenen-se la creença de que just servia pels mesters ordinaris de la vida i per les sàtires desenfreïdes i que era inepta en absolut per les altes especulacions de l'esperit i pels esplais del cor i volades sublimes de la poesia caporal. Gràcies a Déu, a mitjan sigle XIX esclatà un moviment generosíssim de restauració i enaltiment d'aquella llengua heroica i cent voltes gloriosa, que iniciaren n'Aribau, en Rubió i Ors, en Tomàs i en Marian Aguiló, en Milà i Fontanals, en Jeroni Rosselló, n'Antoni Bofarull: i darrere aqueix vengueren esbarts de poetes i prosadors i fou un fet transcendentalíssim l'admirable renaixement literari a totes les antigues regions que parlen fa tants de sigles aquesta estimadíssima llengua nostra. Avui el renaixement s'és fet senyor del camp que amb tanta de ràbia i

16. Cf. Antoni M. ALCOVER, *Per la llengua*, p. 73-74.

aldèssia n'hi havia que li disputaven, i queda gloriosament refermada, consolidada i perpetuada la nostra tradició literària, interrompuda en el segle XVII, i, gràcies a Deu, ja no hi ha forces humanes que la puguin capturar, mancarbar, atfegar ni esvaïr.¹⁷

El mateix tom X del *Bolletí* reporta una remarca interessant sobre el dialecte balear:

Lo dialecte *balear*, sobretot lo *mallorquí*, se distingeix entre tots els dialectes catalans per esser lo més fecl i acostat a la llengua primitiva, an els clàssics catalans i valencians dels sigles XIV i XV, fins a l'extrem de que tots aqueis clàssics, llegits ara, semblen mallorquins, són molt més mallorquins que no valencians ni catalans continentals.¹⁸

Així mateix, en un article titulat «Què ha d'esser el català literari?» repren aquest tema i, després de criticar que el català de Barcelona hagi d'esser la norma i l'ideal del *català*, planteja una doble possibilitat:

Volen una llengua literària? un català literari? Doncs o heu d'acceptar el que feren els grans escriptors dels sigles XIV i XV, que enlairà la llengua a les més eminents sublimitats que les llengües modernes hagen assolides, i aleshores vos heu d'afluixar i desfer de la partida de derivacions i rebordoniments que tres sigles d'incultura literària hi han introduïts i que tan redepoc l'afavoreixen i que tant i tant la capfiquen i l'afollen: —o bé heu d'acceptar l'estat actual que presenta la llengua dins aquells tres boldrons de comarques idiomàtiques (Principat, Balears, Reine de València), esporgant-hi i cixarmant-hi amb tota cura, esment i seny totes aquelles derivacions i rebordoniments que no escaiguen a la dignitat, sobirania i reialesa d'aquesta llengua cent voltes estrènua i heroica. La segona solució és la més factible, la més pràctica, la que

17. Cf. Antoni M. AlCOVER, *Per la llengua*, p. 29-30.

18. Cf. Antoni M. AlCOVER, *Per la llengua*, p. 38.

ha de trobar menys reclaus, sobans i capanunts. Siga quina siga la solució preferida, sempre haurà de tenir per base i fonament el bessó, la substància, els trets característics que constitueixen la fessonia de la llengua, que fixaren ab llurs obres immortals els grans escriptors dels sigles XIV i XV, que eren tan consemblants de llenguatge i d'encarnadura idiomàtica que costava molt distingir si eren del Principat, de les Balears o del Reine de València.¹⁹

A principi del 1920 recorre diverses localitats mallorquines per recollir-li la morfologia verbal i el mes d'abril visita també algunes localitats catalanes amb el mateix objectiu. L'estiu de l'any 1920 mossèn Alcover recorre en una altra eixida filològica diverses localitats de Menorca i, ja a Catalunya, ha d'interrompre les enquestes perquè sofreix un despreniment de retina a l'ull dret. També, el Ministeri d'Instrucció Pública del Govern espanyol comença a subministrar la subvenció de vint-i-cinc mil pessetes per a l'obra del *Diccionari*, i és així que es fa possible que des de l'octubre de 1920 fins al juny de 1921 ingressin en la calaixera més de vuit-centes mil cèdules per al *Diccionari*. Al tom IV del *Bolletí* de maig-octubre, mossèn Alcover publica el «Quart manifest» a favor del rei i dels polítics de Madrid, i contra l'IEC, la Diputació de Barcelona, la Mancomunitat de Catalunya, *La Veu de Catalunya*, la Lliga Regionalista i Gabriel Alomar, amb aquest títol: «Triunf definitiu, absolut i consumat de l'Obra del Diccionari dins les Corts d'Espanya, contra el Rei Herodes i els Caïfossos de la Lliga Regionalista amb tota la gatzó i escolans d'amèn, que, per treure'n estella i per por de la por, els van cou-cou!». També, durant l'estiu, emprèn una altra eixida, que ha d'interrompre per motius de salut. Publica *Algo sobre la biografía y bibliografía de D. José María Quadrado* i intervé en el II Congrés de la Corona d'Aragó, a Osca, entre el 26 i el 29 d'abril, amb una ponència sobre «Los mozárabes baleares. Lo que nos dicen de su existencia la sana crítica histórica y la filología». A més, el tom XI del *Bolletí*, pertanyent a aquest any (p. 304-306), inclou un interessant fragment amb el títol «A on és que parlen millor el ca-

19. Cf. Antoni M. ALCOVER, *Per la llengua*, p. 69-70.

talà?», extret del «Dietari de l'eixida filològica a diferents territoris de la nostra llengua durant l'estiu d'enguany», corresponent al 14 de setembre. Entre algunes altres coses hi manifesta:

Les Balears són les que en tenen manco, de *castellanismes*: les comarques del Continent no se poren dir lletges unes amb altres. És molt mal de dir quines pateixen més de tal mal, exceptades Barcelona i València. Barcelona i València són les dues més nafrades per la multitud sens nombre de forasters que hi caplleven i per esser-hi més forta la influència dels llibres castellans, pel xinxer que n'hi entren i s'hi llegeixen. Ademés, Barcelona i València alberguen milenars de persones de totes les regions catalanes i valencianes, i per lo mateix un s'hi veu amb feines per estudiar-hi lo dialecte local perque són molt males de trobar les persones que no hagen rebudes influències idiomàtiques estranyes, no pròpies ni nadiues de Barcelona. Tret d'això, totes les regions catalanes, valencianes i balears parlen bé lo català i totes són uns camps magnífics per anar-hi a segar i a espigolar per l'*Obra del Diccionari*. Interessantíssim és el *dialecte de Vic*: però són igualment interessants per la ciència lingüística els dialectes de totes les altres regions i endrets de Catalunya, Reine de València i Balears: uns dialectes són interessants i notables per una cosa i els altres per una altra. De manera que me veig impossibilitat de reconèixer la supremacia ni la majoria del *dialecte de Vic* damunt els altres dialectes catalans, puis n'hi ha molts que per diferents coses són més notables i interessants que el de Vic, com el de Vic és més interessant per això o per allò que molts dels altres.²⁰

51

El 1921, el jove Francesc de B. Moll s'incorpora a les tasques de l'obra del *Diccionari* com a secretari permanent de redacció. Mossèn Alcover, després de fer algunes «escapades» filològiques per algunes ciutats catalanes, fa una altra eixida a Eivissa i una altra escapada a Manacor. Del mes de juny al novembre, el canonge Alcover, que aquest mateix any pren possessori com a degà de la

20. Cf. Antoni M. ALCOVER, *Per la llengua*, p. 79.

seu de Mallorca, i Francesc de B. Moll emprenen l'eixida més llarga pel territori peninsular catalanoparlant. Hi visiten en total quaranta-vuit localitats. A la fi de la descripció de l'eixida, abans d'embarcar-se cap a Mallorca, ens descriu els contactes que fa a Alacant. Fou la darrera vegada que visità aquesta ciutat:

Dia 22 (novembre).

Espipellades an el dialecte d'Alacant. Els Professors de l'Institut General i Tècnic d'Alacant a favor de l'*Obra del Diccionari*. Cap a Mallorca.

Vinguí a estudiar lo dialecte alacantí l'any 1902 i l'any 1910. És un dialecte de lo més interessant.

Deim missa a Sant Nicolau i hi trobam lo nostre vell amic M. I. Mn. Manuel Galbis, canonge d'aqueixa Col·legiata, qui me presenta D. Francesc Almenar, catedràtic de llatí i secretari de l'Institut General i Tècnic d'ací, i D. Josep Garrigós, professor d'Instrucció primària i director del Col·legi d'Instrucció, aon l'any 1910 fui jo la conjugació d'Alacant. Tots dos se demostren entusiastes de l'*Obra del Diccionari* i s'ofereixen a cooperar-hi, posant a la nostra disposició gent del poble que mos diguen mots i frases en pur alacantí. Acceptam tan bones ofertes, i mos entregam tots tres an el *Col·legi d'Instrucció* i triam tres esbartinyols de minyons: un per Mn. Sastre, compost de Rafel Molina i Rafel Ramos, tots dos d'11 anys, un altre p'en Moll, que el formen: Josep Cremades i Bernal de 9 anys, Antoni Comis i Pérez d'11, Vicent Costa i Carratalà d'11, Antoni Pérez i Domènech d'11, Miquel Llorens i Marí d'11, Antoni Domènech i Boronat d'11, Joan Lillo i Sirvent de 8. El meu esbartinyol el constitueixen Eduard Pastor Carratalà de 12 anys, Àngel Morant i Conca de 10, Bernat Orsi i Assensi de 8, Josep Soler i Jordà de 10, Joanet González de 6, Manuel Guerra i Salort de 6, Ramonet Valdès i Richart d'11. Aquests me diuen els noms de la setmana i els mesos, i me conten fins a mil, resultant que aquí també els minyonets, en començar a comptar, compten per vints, però aviat ho deixen perquè els mes grans se'n riuen d'ells i else corregeixen. Else faig conversar de vàries coses que sempre interessen la gent menuda, i puc fer una sè-

rie d'observacions de fenòmens fonètics, constants, entre els alicantins, sobre els quals el company Moll m'havia cridat l'atenció.

Mn. Sastre amb els seus replega noms de festes i arreus de casa i un bon enfilall de frases ben interessants. En Moll amb la seua gent menuda pelluca una partida de jocs infantils i llavò noms d'animalons i aucells i un bon raig d'intensius (augmentatius i diminutius) de lo més interessant morfològicament, notant-li una sèrie de fenòmens fonètics característics d'Alacant, que valen a pes d'or.

A les onze, amb un fill del prof. Garrigós, que ha nom Josep, de 19 anys, un entusiasta ardorós de la nostra llengua, mos n'anam a l'Institut General i Tècnica on ens rep braços oberts D. Francesc Almenar dins la Secretaria. Ací compareixen bona part dels professors de l'Institut, és a dir, D. Severià Doporto Uncilla, catedràtic de geografia i història; D. Juli Eajardo Guardiola, catedràtic d'agricultura, D. Antoni Valero Garcia, catedràtic de física i química; D. Joan de Déu Carreres Roure, catedràtic de francès; D. Xavier Gartambide Sarassa, catedràtic de literatura; D. Salvador Garcia Llorca, auxiliar de ciències. Tots mes fan molta de festa, i me mouen dels *Instituters*, tallant-los ells i jo un bon vestit nou. Tots s'ofereixen a fer-me costat en l'*Obra del Diccionari* fins allà on puguen. Lo Sr. Almenar i un altre ens acompanyen an el vapor donant-mos un afectuosíssim. *Ab Déu siau.*

A la una i busques el *Bellver* saupa àncores i cap a Mallorca són les feines!²¹

Al tom XI del *Bolletí* treu un altre escrit polèmic titulat «Entrevéniments de l'*Obra del Diccionari* de la primeria de 1919 ençà i que ens eren passats per malla». L'any següent, mossèn Alcover és elegit corresponent de la Reial Acadèmia de la Història i membre honorari de l'Institut Iberoamericà d'Iamburg.

L'any 1922 mossèn Alcover protagonitza algunes «escapa-

21. Cf. Antoni M. ALCOVER, «Dieteri de l'eixida filològica per tot Catalunya i el Reyne de València de dia 26 de juny fins a 23 de novembre de 1921», BDLIC, t. XII, núm. 5 (gener-juny 1922), p. 329-331.

des filològiques» per diverses localitats insulars juntament amb Francesc de B. Moll a la recerca de lèxic per al diccionari.

L'any 1923 s'acompleix la conciliació formal entre mossèn Alcover i mossèn Salvador Calmés després d'un llarg procés per l'edició dels textos lullians. També, l'eminent filòleg romanista Wilhelm Meyer-Lübke i Bernard Schädcl visiten l'obra del *Diccionari* i fan un curs de tècnica lexicogràfica i etimològica. Però els anys 1923 i 1924 representen, sobretot, el moment de crisi de prestigi més accentuat de mossèn Alcover dins el món del catalanisme polític i cultural. És així que, arran de l'arribada de la dictadura del general Primo de Rivera, mossèn Alcover la rep amb satisfacció i a final d'any fins i tot s'adhereix a un *Proyecto de homenaje al Caudillo que se ha propuesto salvar a España, Primo de Rivera*, acceix amb gust a ocupar la plaça de catedràtic de Llengua Catalana a la Universitat Industrial de Barcelona, que fins aleshores havia estat ocupada per Pompeu Fabra, i al tom XIII ataca des del *Bolletí* la Fundació Bernat Metge. També aquest any duu a terme una escapada filològica a Ariany.

També el 1924, en el *Bolletí* (gener-abril), apareix el «Cinquè manifest», d'una virulència extremada contra les persones i les institucions ja esmentades i la gent de l'Escola Mallorquina, i a favor del rei Alfons XIII i del Directori militar de Primo de Rivera. El mes d'octubre pren possessori de la Càtedra de Llengua Catalana a la Sala de Sessions de la Diputació de Barcelona sota la presidència d'Alfons Sala. Però és també aquest any que mossèn Alcover, E. de B. Moll i els pares Miquel Colom i Rafel Ginard comencen a redactar els primers articles del *Diccionari*, ja que a la primavera de l'any s'ha arribat als tres milions de cèdules lexicogràfiques ordenades alfabèticament. Publica igualment la *Vida abreviada del Bt. Mtre. Ramon Llull*, sermó predicat a l'església de Sant Francesc de Palma; el *Discurs que lo M. I. Mn. Antoni M. Alcover lletgí dia 31 de desembre de 1923 davant l'Excm. Ajuntament de la Ciutat de Mallorca i les altres autoritats locals, en elogi de D. Tomàs Forteza i Cortès ab motiu d'haver-lo anomenat dit Ajuntament fill Illustre d'aquesta ciutat*, etc.

L'any 1925 es constitueix la Impremta Mn. Alcover, s'esde-

vé la segona vinguda a Palma de W. Meyer-Lübke, molt profitosa per a l'obra del *Diccionari*, i es publiquen un prospecte i unes pàgines de mostra del *Diccionari català-valencià-balear* que contenen els articles compresos entre **alena** i **aletejar**. Al *Bolletí* dóna a conèixer, entre alguns altres treballs, el text de tres conferències fetes en el Foment de Civisme de Palma amb el títol «La llengua que parlen les illes Balears, procedeix dels muzaràbichs de tals illes, o dels pobladors catalans que hi dugué lo Rey en Jaume?», «Con-suetuts dels segadors llucmajorers» i «Circumstàncies especialíssimes de la formació de la llengua catalana».

L'any 1926 ocupa també en la vida de mossèn Alcover un lloc cabdal, ja que comença la darrera etapa de la seva vida. El mes de juny cessa la subvenció estatal a l'obra del *Diccionari*, que durava des de 1920. Mossèn Alcover torna a remoure cel i terra, visita el rei de bell nou, que es troba de visita a Barcelona, i algunes altres personalitats, però totes les gestions fracassen. La publicació del *Bolletí* s'interromp també fins que Moll la reprèn ja després de la mort de mossèn Alcover. Un altre disgust que hagué de suportar va ésser la derrota de la seva candidatura com a acadèmic «regional» a la Reial Acadèmia Espanyola enfront de la de Llorenç Ribet. D'altra banda, la seva salut i la seva situació financera van minvant. No obstant això, també és un any que té el seu aspecte ben positiu. A la tardor, mossèn Alcover, per mitjà del seu parent Antoni Rubí i Sureda, mestre de cerimònies de la Diputació de Barcelona, juntament amb el seu col·laborador F. de B. Moll va en aquesta ciutat i es reconcilia amb Pompeu Fabra, que el rep molt afablement.

55

Ens presentàrem Mn. Alcover, en Rubí i jo en el despatx d'en Fabra, a l'Institut: hi havia també en Manuel de Montoliu que treballava a la seva taula de la mateixa oficina, però no intervingué en la conversa, a part de les salutacions protocol·làries. En Fabra ens rebé molt afablement, conversà una estona amb Mn. Alcover i amb mi i ens retiràrem molt satisfets de la seva bona acollida.

Vaig quedar fortament impressionat per la magnanimitat amb què aquell home tractava el qui tantes vegades l'havia inju-

riat públicament, i vaig comprendre que el mestre Fabra era no sols un gran gramàtic, sinó també un esperit obert i generós com pocs se'n podrien trobar, un home que posseïa un cor tan alt com la seva elevada intel·ligència.²²

També a la fi de l'any apareix ja el primer fascicle del *Diccionari català-valencià-balear*, amb ortografia antinormativa, i comença a publicar la versió de la *Preparació per la mort: Consideracions sobre les màximes eternes, profitoses a tots per meditar i an els sacerdots per predicar*, obra de sant Alfons Maria de Liguori.

A principis del 1927 apareix el segon fascicle del *Diccionari*, però sobretot a Catalunya continua essent rebut amb indiferència: per contra, en general és ben acollit en els medis de la romanística, a Mallorca, a València i a Madrid. Alhora, els problemes econòmics i de salut de mossèn Alcover es van accentuant. També es dedica a escriure *L'apostolat del Dr. Sardà i Salrany a Mallorca*, recull de dades de la seva època de jove polemista, i, més tard, el 1930 i el 1931, en fa la versió castellana. Sabem també que aquest any féu enquestes relacionades amb morfologia verbal a la ciutat de Manacor.

El 10 de març de 1928 mossèn Alcover sofreix el primer atac d'apoplexia. Redueix el ritme de treball i es dedica a la lectura de llibres i revistes per a l'obra del *Diccionari*, a compondre obres de caràcter ascètic o de devoció, a escriure rondalles i a rellegir cartes i periòdics de la seva joventut. Comença la redacció de *L'Exercici de l'Hora Santa*, que enllesteix poc temps abans de morir i que roman inèdita. Mentrestant, aquest any sorgeix a Mallorca un defensor acorat de mossèn Alcover des d'una perspectiva sovint anticatalanista, mossèn Joan Rotger, de Sineu, autor de la biografia, elogiosa en general, *Don Antonio María* i que li organitza dues miscel·lànies d'homenatge que ja apareixeran després de mort mossèn Alcover: la *Miscel·lània balear* i la *Miscel·lània filològica* (1932 i 1933). D'aquest any són també les darreres referències a enquestes dialectològiques, fetes a Palma, per a d'estudiar la morfologia verbal.

22. Cf. Francesc de B. MOLL, *Un home de combat (mossèn Alcover)*, p. 251-252.

L'any següent, el 29 d'octubre de 1929, s'esdevé l'intent infructuós de reconciliació amb Francesc Cambó. Mossèn Alcover presideix també la Junta Organitzadora del VII Centenari de la Conquesta de Mallorca i comença la publicació en l'*Anuari de l'Oficina Romànica de Llengua i Literatura* de la morfologia verbal catalana, que havia recollit en les seves eixides filològiques i que havia elaborat i prologat E. de B. Moll.

El 1930 surten publicats el volum primer del *Diccionari català-valencià-balear*, encara amb ortografia antinormativa, la *Vida abreviada de santa Catalina Tomassa* i *Las fuentes históricas de la reconquista de Mallorca* (Madrid). El 14 de desembre es funda l'Editorial Alcover, S. L., constituïda per mossèn Alcover, E. de B. Moll i el seu criat Joan Riutort. Val la pena consignar també una dada que s'ha descobert recentment: el 31 de maig mossèn Alcover publica una carta a *Acció Valenciana* (any 1, núm. 4) que és tot un símptoma del seu canvi d'actitud respecte a la dictadura de Primo de Rivera, mort feia pocs mesos:

La Dictadura se demostrà des d'un principi inimiga i contrària de la nostra llengua: llevà del Pressupost Nacional la subvenció del *Diccionari*, de 25.000 ptes., amb l'excusa d'Economies [...]. Això dels Acadèmics Regionals no resultà res per moltes de raons.

Hi mostrava el seu despit contra la Reial Acadèmia de la Llengua de Madrid, que havia triat Llorenç Riber en lloc d'ell com a «acadèmic regional», i proposava que els valencians estudiassin la llengua i deixessin «anar les qüestions i baralles sobre si la llengua valenciana s'ha de dir llemosina, catalana o altra cosa: Digau-li valenciana tant com vulgueu. El nom no fa res a la cosa».²³

D'altra banda, en la introducció del *Diccionari català-valencià-balear* explica, com en el manifest del 1919, les raons per les quals s'havia fet el canvi de denominació:

23. JOSEP MASSOT I MUNTANER, *Antoni M. Alcover i la llengua catalana*, Barcelona, II Congrés Internacional de la Llengua Catalana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, p. 211.

Quan deim «llengua catalana» designam lo llenguatge de Catalunya i de les altres terres que amb la Reconquesta foren poblades de gent catalana i se n'assimilaren lo parlar. En aqueixes terres la llengua s'hi era formada, del llatí, al mateix temps que a Catalunya, i després la modalitat de llenguatge que els catalans hi dugueren se fusionà amb la dels indígenes dels territoris conquerits. Aquest sentit tan extens de l'adjectiu *català* té, doncs, la seua raó històrica en l'idea de que foren els catalans los qui portaren a València i les Balears el nucli principal de l'actual llenguatge d'aquestes regions, i expressa molt bé la unitat de llengua que s'observa dins la literatura dels segles XIII fins al XVI en les diverses comarques catalanisades. Per això conservam lo nom de «llengua catalana» aplicat an aquesta collectivitat ètnica i literària.

Però la realitat és que hi ha moltes persones de les Balears i moltes més del Reine de València, qui no estan convençudes de que llur llenguatge sia una modalitat catalana i rebutgen la denominació de *català*; també és la realitat que el *Diccionari* que anam a publicar no té cap pretensió de codificar ni unificar la llengua, sinó de presentar-ne el tresor lèxic amb tota la seua varietat i riquesa de colors i tons dialectals; i és així mateix una realitat que les Balears i el Reine de València han aportat un contingut de lèxic i d'obres literàries tan important o més que el de la mateixa Catalunya. Per aquestes raons poderosíssimes hem cregut convenient de canviar lo títol d'aquesta obra, a fi que respongués millor a la veritat objectiva i pogués produir fruits més ben granats i saborosos. No hem volgut exposar-nos a que lo nom del *Diccionari* fos objecte d'aversion de part de la gran majoria del públic valencià i balear, ni que pogués induir qualcú a una mala interpretació de la manera com volem presentar els elements lexicals i literaris de la nostra llengua. Anomenam lo *Diccionari CATALÀ-VALENCIÀ-BALEAR*, satisfem igualitàriament els fills de totes tres comarques, respectam los drets de tots i expressam millor lo que realment ha d'esser aquesta obra.

I continua, més endavant:

Endemés, el *Diccionari* tal com l'havem concebut i el feim, no està subjecte a limitacions gramaticals ni classicistes: no vol ésser el diccionari dels dialectes catalans, ni el diccionari de la llengua antiga; ha d'ésser rònegament el diccionari de la llengua que es parla a Catalunya, València i les Balears, i no ha de tenir en l'espai ni en lo temps altres limitacions que les que ofereix naturalment la mateixa llengua.²⁴

L'any 1931 la salut de mossèn Alcover va empitjorant progressivament. El 15 de setembre escriu la seva darrera rondalla: «Tres germanes», i de l'11 al 17 d'octubre fa els seus darrers exercicis espirituals. Edita el tom XII de l'*Aplech de rondayes mallorquines*, el darrer aparegut en vida seva, i surt publicat un interessant article a petició del seu amic Leo Spitzer: «Com he fet mon *Aplech de rondayes mallorquines*». Aquí explica els criteris, el sistema, el perquè del seu recull de rondalles:

1. Causes que me dugueren a fer mon «Aplech de rondayes».

Devers l'any 1879, quan jo tenia dasset anys i cursava Humanitats i Filosofia en el Seminari de Mallorca, caigueren en mans meues els llibres de l'escriptor popular castellà D. Antonio de Trueba, que foren per mi una revelació, puix m'era desconegut el castellà tal com el parlaven els personatges dels llibres d'en Trueba, qui contava moltes de ses rondalles per l'estil de les que jo havia sentides contar a mon pare, a ma mare i a la gent que habitava per canostra, que les contaven, com se suposa, en mallorquí, i que en Trueba les contava amb un llenguatge ben diferent del que sortia dins els llibres en castellà que jo havia llegits fins aleshores. Moltes de paraules i frases d'en Trueba no les trobava en el diccionari de la Real Academia que jo podia consultar, i haguí d'aclarir llur significat fixant-me en el context i comparant les diferents frases on sortien aquelles paraules. Sols així vaig poder saber què volien dir molts d'aquells mots, puix no vaig tenir negú

24. Cf. Antoni M. ALCOVER, *Per la llengua*, p. 143-145.

que me pogués il·lustrar gaire sobre tal llenguatge, per quant les persones que jo tractava, fins i tot els professors del Seminari, el desconeixien.

Mentrestant començà a provar d'escriure en castellà, imitant el llenguatge d'en Trueba, rondalles mallorquines, tal com les havia sentides contar a la meua gent, i fins i tot retauls de costums de Mallorca. Aquella vida mallorquina pintada en castellà feia un efecte estrany. Un de mos companys de Seminari i d'aficions literàries, molt entès i desxondit, que avui és el Rvdm. Dr. D. Josep Miralles, Bisbe de Mallorca, se posà a dir-me que tals coses no les havia d'escriure en castellà popular ni literari, sinó en mallorquí rònc, tal com el parlen els mallorquins sense lletres. Jo tot d'una creia que això seria desbaratat i antiliterari, però poc a poc m'arribà a convèncer que allò que me deia l'amic Miralles era lo més avengut, l'únic admissible.

Més endavant explica el criteri i les normes que li seguí:

Començí per fer contar a mon pare i a ma mare les que sabien, que eren moltes i que les m'havien contades mil vegades en la meua minyonia. Llavò vaig acudir a mos germans majors i als missatges [treballadors del camp i guardians de bestiar] llogats a casa nostra i que vivien a la possessió o masia que mos pares tenien arrendada. També posí a contribució l'altra gent que a temporades venia a fer feina a la mateixa masia i llavò els parents i coneguts, tot gent sense lletres i que, si sabien llegir, era ben poc i no porien treure res en net de les seues lectures, que casi se reduïen a zero. De manera que les rondalles que ells sabien, no les havien tretes de cap llibre, sinó de sentir-les contar a llurs vells, que tampoc les sabien de cap llibre, sinó de la tradició oral de llurs antepassats: i si alguna vegada feia contar rondalles a qualcú que fos lletraferit, ja tenia prou esment a advertir-li que les rondalles que jo cercava no eren les que haguessen sentides contar a gent illiterata i que les sabessen just per tradició oral [...].

Quin criteri, quin sistema he seguit per escriure les rondalles? Me som concretat a transcriure-les paraula per paraula tal

com la gent les m'ha contades, sense afegir-li res del meu, sense mudar la forma amb què m'ho han contat? No ho he fet mai; i com més ha anat, més me som convençut que seria estat un desbarat i no petit subjectar-me a fer tan servil transcripció. Els contadors de rondalles no són tots del mateix caràcter: uns tenen molta d'imaginació, altres no en tenen gens: uns són molt comunicatius, altres són molt tancats: uns conversen pels colzos, altres són eixuts que no hi ha qui los trega les paraules de la boca. I llavò succeeix que una mateixa persona unes voltes està molt per conversar i altres voltes no li està gaire. I així resulta que la mateixa rondalla, contada d'un i contada d'un altre, no sembla la mateixa: en boca d'un és una cosa viva, moguda, brillant; en boca d'un altre és una cosa desmaiada, mostia, descolorida, que fa son en lloc d'interessar. Segons qui conta, la relació és vitenca, rica d'incidents i diàleg pintorescs i vibrants; i segons qui conta, no hi ha casi res d'això i resulta una cosa fastidiosa i avorrida [...].

Consignant a les meues llibretes totes les notes de les rondalles que me n'anaven sortint a una i a l'altra població, notes de l'argument, incidents i frases de cada contador, amb escrupolosa anotació del nom i nerència de cadascun, així tenia i tenc la base per escriure les rondalles quan el temps i les altres feines m'ho permeten, vestint-les de llenguatge i fraseologia purament mallorquina, que no crec que negú pos en dubte que concec prou i que tenc discreció a bastament per evitar l'ús de paraules i frases que no s'usin a Mallorca entre la gent del poble que no està tarada de forasterisme i procura parlar en bon mallorquí.

Mossèn Alcover explica d'aquesta manera la finalitat última de l'aplec:

I encara he de fer avinent una altra cosa sobre el criteri que he seguit per formar mon *Aplech de rondalles mallorquines*:

No l'he fet amb cap fi *tènic* ni *exclusivament científic*, sinó ab un fi *patriòtic*. No he volgut fer cap obra pels *folkloristes*, sinó pel *poble mallorquí*. L'he fet mon aplec per amor a les mateixes rondalles, per salvar-les del naufragi, de la desaparició, de l'oblit que les

amenaçava. Les he replegades, escrites i publicades perquè poguessen tornar córrer entre la gent mallorquina: no la gent empiulada i de gran to, sinó la gent senzilla i humil, que no té cap pretensió més que la d'esser persones de bé, persones de caseua i bons mallorquins com els nostres progenitors. Per això he escrites les rondalles de manera que se puguin llegir en família i que puguin anar en mans de minyons i jovencells, no sollats encara del baf i mascara del món.²⁵

Val a dir també que aquest mateix any Francesc de B. Moll publica una *Ortografia mallorquina* d'acord amb les *Normes ortogràfiques* de l'IEC i amb el vistiplau de mossèn Alcover i que, així mateix, després de la seva mort, el 1932, F. de B. Moll, també amb el seu permís, aprofita el pas de la lletra *b* a la *c* del *Diccionari* per a canviar-ne l'ortografia adaptant-la a la normativa vigent.

El 8 de gener de 1932, després d'una tercera embòlia cerebral, mossèn Alcover mor a Palma i l'endemà és enterrat a Manacor. Pocs dies abans de morir treballava en un estudi sobre la seu de Mallorca. Després de la mort de mossèn Alcover, F. de B. Moll compra les accions de l'editorial, s'encarrega d'acabar la publicació del *Diccionari* i reprèn la publicació dels toms XV al XVIII, el 1936.

Fins aquí la vida i l'obra de mossèn A. M. Alcover. Voldria, per acabar, fer unes breus consideracions a manera de conclusió sobre el seu ideari filològic i polític.

1. Mossèn Alcover va ser un home religiós, d'una peça, que tota la vida tingué la dèria de la llengua i tot ho subordinà a aquesta: *Déu* i la *llengua catalana*. Vet ací els mots clau de la seva personalitat. La resta són conseqüències: la seva idea de pàtria, de nació o nacionalitat i de nacionalisme és vista per ell sempre a través del fil conductor de la llengua catalana.

2. Mossèn Alcover eregué sempre en la unitat de la llengua catalana, i això ho sostingué fins i tot durant l'etapa de ruptura amb l'IEC.

25. Cf. Josep MASSOT I MUNTANER, *Antoni M. Alcover i la llengua catalana*, p. 89-93.

3. Respecte a la denominació científica de la llengua, mossèn Alcover utilitzà generalment la denominació científica de *català / llengua catalana* també tot al llarg de la seva vida, i això gràcies a l'ensenyança dels seus mestres Tomàs Forteza, Marian Aguiló i els millors romanistes del moment, com és ara W. Meyer-Lübke; i fins i tot acceptà amb entusiasme la denominació de *català de Mallorca* referint-se a ell mateix. Rebutjà sempre la denominació totalment incorrecta de *llemosí / llengua llemosina* i, si en algun cas utilitzà el nom de *mallorquí* o el de *valencià*, ho va fer per referir-se al dialecte, a la llengua viva dialectal, familiar, col·loquial, d'aquests territoris. D'altra banda, si accedí al canvi de denominació del *Diccionari* pel nou de *Diccionari català-valencià-balear*, ja hem vist que ho va fer per pressions ambientals. Només en el cas del valencià trobam que de vegades, segons el context ambiental, usa aquesta denominació, però sempre considerà el «valencià» com una simple variant del català pròpia de l'antic Regne de València.

4. Mossèn Alcover fou sobretot un dialectòleg, un científic que s'estasiava davant la riquesa lexical de la llengua, i això es veu ben clar, a la pràctica, tant quan escrivé les rondalles, ben farcides de mots i modismes, com a l'hora de concebre el seu gran *Diccionari català-valencià-balear*, a l'hora d'explicar com havia de ser la llengua literària i, fins i tot, en escriure un article de tema científic. I, tanmateix, m'interessa remarcar, com ja ha fet el pare Josep Massot en els seus darrers treballs, que la idea que té mossèn Alcover de la llengua literària no és, com ha insinuat qualcú, utilitzar sempre i pertot la llengua viva, familiar, normal, sense cap casta de depuració. De cap manera: mossèn Alcover creu, com ja hem vist, que hi ha dues opcions: o partir de la llengua dels clàssics medievals, o bé de la llengua parlada en els tres grans boldrons dialectals de Catalunya, l'antic Regne de València i les illes Balears; però sempre insisteix que és mester depurar, seleccionar, corregir, embellir el llenguatge, utilitzant els mots cultes o moderns que pertoqui. No creu, però, que la llengua literària s'hagi de basar en el barceloní, que ell considerava ja en aquell temps excessivament castellanitza. Mossèn Alcover, encara —caldrà recordar-ho—, distingia molt bé el llenguatge que s'havia d'utilitzar quan escrivia una ron-

dalla o escrivia un article de polèmica per a *La Aurora* i el que havia d'emprar i, de fet, utilitzava en escriure un article de caràcter filològic, historiogràfic o religiós, que era un català prou depurat, amb una ortografia que varia segons la seva relació amb l'IEC, i que sempre té un estil propi més tost abarrocat pel que fa als recursos lèxics; però que al capdavant es tracta d'un català net i prou unitari en els aspectes fònics i morfològics.

5. Pel que fa a la història de la llengua, sovint fa referència al moment àlgid de l'època medieval, a la Decadència a partir del segle XVI, a les mesures repressives del segle XVIII al XX i a la Renaixença. No obstant això, tota la seva vida sostingué, deixant-se dur d'una inèrcia que fins a temps més o menys recents ha existit, que el català fou, almenys fins a la baixa edat mitjana, una branca de l'occità. Avui sabem que aquest unitat, amb poques diferències, es degué donar als primers segles de la romanització, però progressivament, a pesar de les consemblances evidents entre ambdues llengües, les diferències s'anaren aprofundint i ja des dels primers documents dels segles XII i XIII ens apareixen com dues llengües autònomes i, en definitiva, diferents.

Senyores i senyors, aquesta és la història d'un home que, malgrat els seus errors i les seves mancances, no sempre imputables a ell, fou un dels millors conxeadors de la nostra llengua, que contactà amb el poble de manera brillantíssima en escriure de manera planera però depurada les rondalles mallorquines, que són encara per a molta gent el gran *bestseller* de la nostra literatura: d'un home que en totes les seves tasques de caràcter historiogràfic, de polemista, d'escriptor religiós, de filòleg o folklorista, o d'impulsor del catalanisme demostrà tot al llarg de la seva vida, pletòrica de feina, però també de tensions i d'enfrontaments, de vegades amb raó i de vegades sense, una estimació sense aturall, un afany de coneixement sense límits, un esperit de lluita realment exemplar a favor de la llengua catalana: i tot això amb una capacitat de treball mítica i amb una força i una tenacitat increïbles.

Permeteu-me que acabi amb la valoració final que en fa en la seva biografia el seu deixeble i company de penes i goigs, Francesc de B. Moll:

En l'aspecte patriòtic tingué sempre idees fermes i actuació resolta i abnegada. El seu patriotisme tingué per símbol la llengua i es concretà en l'obra magna del *Diccionari*, i a ella ho sacrificà tot: salut, vida còmoda, patrimoni i amistats. Podia haver fet «vida de canonge» —tal com vulgarment s'entén—, i preferí fer vida de treball i de lluita, de peregrinació i d'esclavatge per un ideal que el dugué a la ruïna, a la malaltia i a una mort prematura.

Les seves qualitats positives —sinceritat, força volitiva, laboriositat, honradesa, generositat, fe i patriotisme— el redimeixen dels defectes capitals —agressivitat i rustiquesa. El fet d'haver donat al nostre país el monument més gran que té cap llengua romànica, el fa digne de la gratitud de tota la raça catalana. Ara que s'ha esvaït l'atmosfera passional en què es mogué la vida de Mn. Alcover, podem comprendre com era de prodigiosa la seva activitat, amb quina absència d'egoisme la prodigava, i quins tresors espirituals s'amagaven sota la rústica escorça de la seva ingenuïtat.²⁶

65

Es tracta, en suma, amigues i amics, d'un home de qui en definitiva bé es poden dir aquells mots brillants i afinats que li dedicà Josep Carner:

Mossèn Alcover guanya sempre. Els altres escriptors han format treballosament els rius isolats. Mossèn Alcover ha escollit el mar, a on arriben tard o d'hora els rius.

26. Cf. Francesc de B. MOLL, *Un home de combat (mossèn Alcover)*, p. 295-296.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALCOVER, Antoni M. *Dietari de l'excursió filològica (1906)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. 1983.
- *Epistolari familiar (1896-1931)*. Mallorca: Sa Nostra. 2000. [A cura de Gabriel Barceló]
- *Lletra de convidat que a tots els amadors d'aquesta llengua envia Mossen Antoni M. Alcover, Pre. Vicari General de Mallorca*. 3a ed. Palma de Mallorca: Estampa de Ca'n Amengual y Muntaner. 1902.
- *Mostra de diccionari mallorquí*. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears. Departament de Filologia Catalana i Lingüística General. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 2001. (Biblioteca Marian Aguiló: 31) [A cura de Maria Pilar Perea]
- *Per la llengua*. Palma de Mallorca: Universitat de Palma. Secció de Filologia Catalana. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1983. (Biblioteca Marian Aguiló: 2) [A cura de Josep Massot i Muntaner]
- JANER MANILA, Gabriel. *Com una rondalla: Els treballs i la vida de mossèn Alcover*. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears. 1996.
- JULIÀ I MUNÉ, Joan. *L'inici de la lingüística catalana: Bernhard Schädel, Mn. Antoni M. Alcover i l'Institut d'Estudis Catalans: Una aproximació epistolar, 1904-1925*. Barcelona: Curial. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 2000.
- LELLI, Anselm. *El mallorquinisme polític (1840-1936): (Del regionalisme al nacionalisme)*. París: Edicions Catalanes de París. 1975. 2 v. [N'hi ha una edició més recent amb el mateix títol també en 2 v.: Palma de Mallorca: Moll. 1990. (Els Treballs i els Dies: 35)]
- MASSOT I MUNTANER, Josep. *Antoni M. Alcover i la llengua catalana*. Barcelona: II Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1985.
- *Els mallorquins i la llengua autòctona*. 2a ed. [augmentada]. Barcelona: Curial. 1985. (Biblioteca de Cultura Catalana: 1)

- *Església i societat a la Mallorca del segle XX*. Barcelona: Curial, 1977. (Biblioteca de Cultura Catalana)
- MOLL, Francesc de B. *Un home de combat (mossèn Alcover)*. Palma de Mallorca: Moll, 1962.
- *Aspectes marginals d'un home de combat (mossèn Antoni M. Alcover)*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.
- PEREA, Maria Pilar. *Els dietaris de les eixides filològiques de mossèn Alcover*. Manacor: Patronat de l'Escola Municipal de Mallorca. 2001. (Papers de sa Torre. Aplecs de Cultura i Ciències Socials: 55)
- ROYGER, Juan. *Don Antoni María*. Palma de Mallorca: Círculo de Estudios, 1928.

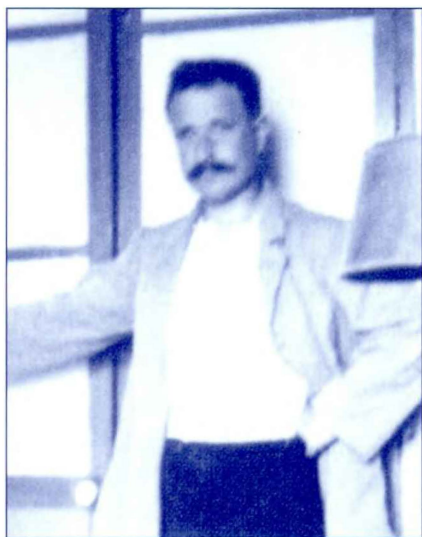

**HOMENATGE A CAMIL VISEDO,
ARQUEÒLEG (ALCOI, 1876-1958)
PRESENTACIÓ.**

A CÀRREC DE JOSEP M. SEGURA MARTÍ,
DIRECTOR DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
MUNICIPAL D'ALCOI CAMIL VISEDO MOLTÓ

**IBERS *VERSUS* ROMANS? ARQUEOLOGIA
DE L'ORIGEN DE LES CIUTATS ROMANES
A CATALUNYA I AL PAÍS VALENCIÀ.**

A CÀRREC DE JOSEP GUTEART I DURAN,
MEMBRE DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Em correspon l'honor de presentar-los el senyor Josep Guitart, el conferenciant que aquesta nit ens parlarà de l'origen de les ciutats romanes a Catalunya i al País Valencià. Però abans volem agrair, en nom de l'Ajuntament d'Alcoi i del seu Museu Arqueològic, la presència dels representants de l'IEC, entitat organitzadora d'aquest cicle de conferències, i també la dels membres de l'HFV, que ens acompanyen aquesta nit. Volem, també, felicitar-los per la iniciativa d'aquest cicle de conferències, una mostra evident de les sensibilitats culturals de les institucions, i més encara per l'oportunitat que representa homenajar personalitats destacades de la cultura dels nostres pobles.

Les relacions de l'IEC amb Alcoi, i de manera especial amb l'arqueologia alcoiana, vénen de molt lluny. L'arqueòleg alcoià Camil Visedo Moltó, el personatge homenajat en aquesta ocasió, inicia aquest vincle. Permeteu-nos fer una semblança biogràfica de la seua activitat.

CAMIL VISEDO MOLTÓ

Camil Visedo pot ser considerat el pare de l'arqueologia alcoiana i, probablement, l'últim pioner de l'arqueologia valenciana. Naix a Alcoi en 1876, en el si d'una família acomodada. La seua sòlida formació, autodidàctica però alhora científica, li va permetre documentar i divulgar la riquesa arqueològica de la terra que el va veure nàixer. Al començament de la segona dècada del segle XX dedica gran part del seu temps a recórrer la geografia comarcal per arreplegar fòssils i realitzar un estudi geològic en el qual després va col·laborar amb els paleontòlegs B. Darder Pericàs i R. Nikles. Va participar igualment amb R. Visedo Sanfelipe en l'edició de la *Historia de Alcoy y su región* (1920-1922), en la qual Camil Visedo va redactar els capítols referents a la geologia i a la paleontologia, a més de nombroses notes sobre els jaciments arqueològics d'aquestes comarques.

En els anys centrals de la segona dècada del segle XX, Camil Visedo es dedica sobretot a diferents exploracions arqueològi-

ques: en 1920 se li concedeix l'autorització preceptiva, mitjançant una real ordre, per a les excavacions de la Serreta, jaciment a què va dedicar més de quinze campanyes de treball en anys successius i on va haver-li troballes tan espectaculars com la làmina de plom amb una inscripció grecoibèrica o els exvots de terracota localitzats a l'àrea del santuari.

En 1921 és nomenat director del Centre de Cultura Valenciana d'Alcoi, i en 1937, delegat a Alcoi de l'Institut d'Estudis Valencians. La seua col·laboració amb el Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València va comportar que en fóra nomenat agregat l'any 1940.

En 1945 l'Ajuntament d'Alcoi nomena Camil Visedo Moltó conservador del Museu Municipal, creat fa poc, càrrec que va ocupar fins a 1958. En 1947 rep el nomenament de comissari local d'Excavacions Arqueològiques, atorgat per la Direcció General de Belles Arts. En 1946 i 1948 presenta comunicacions en els congressos arqueològics de València, Albacete i Elx, i en 1950 col·labora amb Ferran Ponsell en l'organització del VI Congrés Arqueològic del Sud-est Espanyol, la seu del qual va ser Alcoi. En 1956 li va ser imposada la Creu d'Alfons X el Savi.

La bibliografia de Camil Visedo inclou uns quaranta estudis locals i treballs d'investigació la síntesi dels quals va reunir, en els últims anys de la seua vida, en la monografia *Alcoi: Geologia-Prehistoria*, publicada en 1959.

La seua fortalesa física li va permetre, l'any 1955 —quan ja tenia setanta-nou anys—, dirigir personalment la seua última campanya d'excavacions a la Serreta.

Camil Visedo Moltó va morir a Alcoi el dia 14 de juliol de 1958, quan tenia vuitanta-dos anys. Al llarg de més de quaranta anys dedicats a la geologia i l'arqueologia, va reunir una important col·lecció que va llegar en el seu testament al Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi, institució que s'enorgulleix de portar el seu nom.

Els descobriments arqueològics al territori de l'antiga Contestània ibèrica, i molt especialment els realitzats al jaciment ibèric de la Serreta, a partir dels treballs de Camil Visedo Moltó, amb la troballa d'una inscripció grecoibèrica sobre làmina de plom, van despertar l'expectació entre la comunitat científica i l'interès de molts especialistes. En aquest sentit, hi ha referències a la visita que va realitzar a Alcoi el senyor Pere Bosch Gimpera, alguns mesos després d'haver-se esdevingut el descobriment de la inscripció:

El eminente Profesor de Prehistoria de la Universidad de Barcelona Sr. Bosch Gimpera y el notable Excavador Sr. Colomina, que atraídos por estos hallazgos nos visitaban el 17 y 18 del mes actual (noviembre 1921), nos decían: «no cabe duda que esta región de levante es una de las más cultas y adelantadas [...]» (Vicedo Sanfelipe, 1920-1922).

Uns quants anys després, C. Visedo Moltó i P. Bosch Gimpera tornen a trobar-se amb motiu de l'Exposició de Barcelona de 1929. Camil Visedo va anar a Barcelona amb algunes de les peces més destacades de la seua col·lecció, que havien estat escollides per a formar part d'una exposició organitzada amb motiu del Congrés Internacional d'Arqueologia, entre les quals hi havia el «Plom d'Alcoi», segons la llista del catàleg que es va editar per a aquella exposició (Bosch Gimpera, 1929).

Per aquells anys, un altre membre destacat de l'IEC, el senyor Lluís Pericot García, aleshores sotsdirector del Servei d'Investigació Prehistòrica de València, iniciava les primeres investigacions en jaciments arqueològics d'aquestes comarques, de les quals va publicar els treballs corresponents a les excavacions del poblat ibèric del Xarpolar (Pericot, 1929a), i també els del poblat de l'edat del bronze del Mas de Menente (Pericot i Ponsell, 1929), a més d'algunes troballes prehistòriques facilitades pel seu amic E. Ponsell Cortés (Pericot, 1929b) i també per C. Visedo Moltó (Pericot, 1946). Els anys cinquanta, l'interès de Ll. Pericot —que ja es-

tava a la Universitat de Barcelona— per l'arqueologia alcoiana va possibilitar la realització d'unes prospeccions a la vall mitjana del riu Serpis, dutes a terme per Vicent Pascual, aleshores conservador del Museu d'Alcoi i gran amic de Pericot, amb el qual havia fet excavacions a la cova Negra de Xàtiva. Aquesta relació va permetre encetar el projecte d'excavació del jaciment paleolític del Salt (Alcoi), treball efectuat per Vicent Pascual Pérez i Ricard Martín Tobías (un alumne del senyor Pericot) al llarg dels anys 1960 i 1961, en el qual van poder documentar una important ocupació humana amb indústries mosterianes.

Els anys finals de la dècada dels cinquanta, Miquel Tarradell va obtenir la Càtedra d'Arqueologia a la UV. Les seues relacions, d'amistat i de treball, amb Vicent Pascual i amb el Museu d'Alcoi van comportar la realització de moltes activitats arqueològiques. Al llarg dels anys seixanta, Tarradell i els seus deixebles van aportar una nova visió a l'abundant documentació que el Museu d'Alcoi havia acumulat (Aura, 2000) i plegats van dur a terme excavacions als poblats ibèrics de la Serreta i del Puig d'Alcoi. Els jaciments de les comarques de l'Alcoià i del Comtat van aportar a Tarradell una nombrosa documentació que li va permetre redactar la seua primera síntesi d'àmbit regional: *El País Valenciano del neolític a la iberitzación* (Tarradell, 1963).

Aquest breu recorregut per alguns dels episodis de la història de l'arqueologia d'aquestes comarques valencianes ens ha permès constatar els vincles d'amistat i de treball de tres membres destacats de l'IEC amb l'arqueologia alcoiana. Una relació que avui torna a establir-se amb el senyor Josep Guitart en el marc d'aquest cicle de conferències. Deixeu-nos que us el presentem.

Josep Guitart és doctor en filosofia i lletres (secció d'història antiga) per la Universitat de Barcelona. És catedràtic d'Arqueologia de la UAB i membre de la Junta de Museus de Catalunya. Fou director del Museu de Badalona (1975-1980) i sotsdirector general de Museus, Arts Plàstiques i Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (1980-1984). També ha exercit els càrrecs de sotsdirector (1987-1990) i director general d'Universitats de la Generalitat de Catalunya (1990-1993). En el

camp de la recerca, ha estudiat diversos aspectes de l'arqueologia romana a Catalunya, entre els quals cal esmentar les excavacions i els estudis de les ciutats romanes de *Baetulo* (Badalona) i *Iesso* (Guissona) i l'edició del full K/S-31 i de la *Tàbula Imperii Romani*, corresponent a Catalunya i les Balears. És membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC des de l'any 1990.

El tema escollit per a la seua conferència, «Ibers *versus* romans? Arqueologia de l'origen de les ciutats romanes a Catalunya i al País Valencià», és una síntesi actualitzada d'aquest apassionant episodi de l'antiguitat, en el qual el senyor Josep Guitart és una autoritat.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AURA TORTOSA, J. E. «Erudits, col·leccionistes i arqueòlegs. Història de la investigació (Alcoi 1884-1999)». A: *Catàleg: Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó: Alcoi*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi: Caja de Ahorros del Mediterráneo, 2000, p. 23-55.
- BOSCH GIMPERA, P. *El arte en España: España primitiva: Catálogo de la Exposición Internacional de Barcelona (1929)*. Barcelona: Museo del Palacio Nacional, 1929.
- PERICOT GARCIA, L. «El poblado ibérico del Charpolar». *Archivo de Prehistoria Levantina*, núm. 1 (1929a), p. 157.
- «El depósito de brazaletes de pectúnculo de Peña Roja (Cuatretondeta)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, núm. 1 (1929b), p. 23.
- «El paleolítico alcoyano». *Archivo de Prehistoria Levantina*, núm. 11 (1946), p. 355.
- PERICOT GARCÍA, L.; PONSSELL CORTÉS, F. «El poblado de Mas de Menente (Alcoy)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, núm. 1 (1929), p. 101-112.
- SECURA MARTÍ, J. M. «El Museu Arqueològic Municipal Visedo Moltó. Història d'una institució». A: *Catàleg: Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó: Alcoi*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi: Caja de Ahorros del Mediterráneo, 2000, p. 143-171.
- TARRADELL MATEU, M. «El País Valenciano del neolítico a la iberización». *Anales de la Universidad de Valencia [Universitat de València]* (1963).
- VICEDO SANFELIPE, R. *Historia de Alcoy y su región*. Vol. I. Alcoi, 1920-1922, p. 313.

IBERS IERSUS ROMANS? ARQUEOLOGIA DE L'ORIGEN DE LES CIUTATS ROMANES A CATALUNYA I AL PAÍS VALENCIÀ

Aquest homenatge a l'arqueòleg Camil Visedo i la invitació de l'IEC a participar-hi amb aquesta conferència m'honoren i em fan particularment feliç.

Visedo va ser des dels anys vint fins a la seva mort, el 1958, el referent de l'arqueologia d'Alcoi i de tota la comarca. El magnífic Museu Arqueològic d'Alcoi, que aquesta tarda hem pogut visitar i que sens dubte constitueix un dels més sòlids museus locals del país, és un testimoni fidel de com l'impuls cultural que Visedo va liderar ha donat un fruit que avui podem admirar i que honora Alcoi i la seva gent.

A més, però, la personalitat de Camil Visedo és un exponent molt representatiu de totes aquelles persones que tant al País Valencià com a Catalunya es van dedicar de manera no professional a l'arqueologia durant aquells anys, fomentant i mantenint l'interès popular per aquesta disciplina, i que van tenir un paper fonamental per a la salvaguarda del nostre patrimoni arqueològic i per al bastiment de tants museus que avui són una base ben sòlida de la nostra activitat com a arqueòlegs. Honorem, doncs, avui aquí la persona de Camil Visedo i la seva trajectòria, i amb ell tot aquell col·lectiu de la seva generació que, treballant generosament en el camp de l'arqueologia, va saber engruixir amb tanta eficàcia el teixit cultural dels nostres pobles.

El tema de l'origen de les ciutats romanes a Catalunya i el País Valencià escollit per a aquesta conferència té la seva justificació, si és que cal, en l'àmplia dinàmica que l'arqueologia ha desplegat en aquests darrers anys a les nostres terres. Aquesta dinàmica afecta sens dubte totes les èpoques i tots els camps en els quals l'arqueologia pot aportar documents decisius per a la comprensió i la interpretació històrica de l'antiguitat.

I un dels aspectes potser més notables pels seus resultats és el de l'arqueologia de les ciutats romanes. La situació de bonança política i econòmica que hem viscut els darrers anys del segle XX, les noves lleis del patrimoni cultural, que tradueixen un augment

de la sensibilitat i l'estima per les restes del nostre passat, i les noves fornades d'arqueòlegs que les universitats han anat formant han permès el desenvolupament d'aquesta important activitat que anomenem *arqueologia urbana*.

La petja profunda que va deixar l'època romana en l'estructuració territorial dels nostres països fa que gairebé totes les capitals i bastants de les altres ciutats d'avui tinguin les seves arrels urbanes en aquells anys i comptin, per tant, amb un ric patrimoni arqueològic de l'època romana. Aquest patrimoni, que ja havia començat a ser valorat des del Renaixement, ha aflorat ara de manera espectacular i ens va proporcionant nombrosos elements i dades que enriqueixen amb ruïnes i peces carismàtiques els fonaments culturals d'aquestes ciutats i permeten aprofundir en la interpretació de la seva història remota.

Quan relacionem tota aquesta documentació arqueològica, ens fem ben conscients de la importància de la romanització com a motor d'una transformació molt profunda en tots els aspectes: no cal dir-ho, en l'ordre polític, social i cultural; però també en les formes i la ubicació de l'hàbitat, i en l'estructuració del territori.

L'envergadura d'aquesta transformació ens porta, però, gairebé obligadament, a fer-nos algunes preguntes prèvies. En primer lloc, sobre l'actitud i el paper dels indígenes ibèrics respecte a aquest procés que, si ens deixem portar per l'aparença de les dades arqueològiques, en va capgirar completament tot el món en poques dècades. Però també sobre la cronologia, l'origen i el paper de les noves entitats socials, entre les quals les ciutats van ser sens dubte les més transcendents.

La resposta a aquestes preguntes ha estat molt marcada en la nostra historiografia moderna per la visió romàntica de la qüestió, que percebia els pobles ibèrics autòctons essencialment com a resistents contra els imperialistes romans. I hi han influït també unes altres interpretacions encara més ideològiques i sovint oposades, com les defensades en les primeres dècades del segle XX per historiadors de primera fila de la talla de Menéndez Pidal i Sánchez Albornoz, o Bosch i Gimpera i Puig i Cadafalch, els uns veient la *Hispania* romana com la prefiguració de la moderna unitat

d'Espanya, els altres tendint a minimitzar la profunditat de la romanització i a veure perduracions de particularismes preromans en les fases altmedievales de la nostra història. Cal dir que totes dues tesis disposaven de bons arguments i que al seu moment la polèmica es va resoldre en taules. Però també cal remarcar que avui cap de les dues tesis no pot ser defensada, ni ningú, amb solvència, gosaria fer-ho, ja que la polèmica plantejada en aquells termes resulta ara anacrònica.

Tot plegat, però, ha deixat un rastre segurament al subconscient de força estudiosos que d'una manera o una altra apareix sovint quan es tracta d'historiar aquella època de transició. Es tendeix a simplificar encara les primeres fases d'aquell fenomen que anomenem *romanització*, bàsicament com un enfrontament entre els romans nousvinguts i els indígenes ibèrics. I això marca encara bastant, al meu entendre negativament, la nostra capacitat per a interpretar adequadament els primers passos de la romanització.

Jo crec, en canvi, que cal insistir en la necessitat de copsar i plantejar aquest fenomen tan significatiu de la nostra història com un procés molt més complex i molt més matisat. Fins i tot crec que hauríem de fer l'exercici d'interpretar-lo des de l'òptica oposada, especialment quan ens referim a Catalunya i al País Valencià. L'arqueologia ens dona molts motius per a fer-ho, però també la relectura atenta de les fonts escrites antigues ens pot proporcionar bons arguments. Pot ser útil que comencem per aquí: fent una petita incursió en aquestes fonts, sense ànim d'exhaustivitat ni amb pretensió de tancar el tema, sinó només d'obrir-lo per cridar l'atenció sobre aquesta problemàtica.

Quan el 218 aC les tropes romanes, comandades pels germans Escipió, van desembarcar a Empúries en el context de la Segona Guerra Púnica, ho van fer com a aliats dels emporitans i dels pobles ibèrics, almenys dels de la costa de Catalunya i del nord del País Valencià. No oblidem l'aliança de Roma i Sagunt i la resistència que aquesta ciutat havia oposat l'any anterior a les tropes cartagineses d'Anníbal, que va aniquilar-la després d'un setge aferrissat: un dels *casus belli* de l'enfrontament entre Roma i Cartago.

Per Polibi i Tit Livi sabem que el general romà Gneu Cor-

neli Escipió, en la seva marxa des d'Empúries cap a l'Ebre, va reunir amb facilitat nombrosos aliats entre els pobles ibèrics de la costa, en part renovant aliances anteriors, en part fent-ne de noves i estenent aquestes també al pobles de l'interior.

Sembla clar que, a causa de la confrontació entre Roma i Cartago, el desenllaç de la qual havia de marcar decisivament la història de la Mediterrània, els pobles ibers des de Sagunt, almenys, fins a Empúries estaven alineats al costat del bàndol romà. Podem remarcar també, tal com ens mostra l'arqueologia, la intensa relació comercial que aquests pobles des de feia unes quantes dècades mantenien amb la península italiana, relació hereva de la vella activitat comercial dels grecs, que des de les colònies d'origen foccu de Marsella i Empúries seguien controlant-la en bona part, ara dins l'òrbita política de la república romana.

En realitat, però, és evident que el que ha donat més arguments a la nostra historiografia per a afirmar-se en la tesi de la bel·licositat intrínseca dels pobles indígenes contra els romans és el relat que les fonts antigues ens han llegat de la rebel·lió dels hispans a partir del 197 aC, i sobretot de la campanya subsegüent del cònsol de Roma Marc Porci Cató, que el 195 aC va ser enviat a la península per a sufocar-la.

Aquesta rebel·lió s'havia esdevingut no gaires anys després de l'expulsió definitiva dels cartaginesos de la península Ibèrica el 205 aC i ha estat interpretada com una reacció contra la permanència dels exèrcits romans, que començaven a organitzar i explotar els nous territoris com a noves províncies incorporades a la república romana. Molt probablement, aquesta interpretació és ben vàlida per a la zona de l'Andalusia actual i per a tot el sud-est de la península: és a dir, les zones que havien estat directament sota el domini cartaginès i havien proporcionat el punt de partida i el suport bàsic de l'expedició d'Anníbal contra Itàlia. En aquells territoris probablement els romans continuaven i potser aprofundien l'explotació intensiva que hi havien iniciat els bàrquides. Tit Livi és molt explícit quan diu que la gran rebel·lió del 197 aC va esclatar a la *Hispania Ulterior*, malgrat que els combats s'estenguessin aviat també cap a la *Citerior*.

La campanya de Cató, que al meu entendre necessita encara ser aprofundida en el seu estudi interpretatiu tenint en compte totes les dades disponibles, també les arqueològiques —avui ja força nombroses—, va tenir, però, el seu escenari inicial i, de fet, principal a la zona de la Catalunya actual. La batalla decisiva sembla que va tenir lloc prop d'Empúries, on el cònsol va derrotar un exèrcit d'hispanos que les fonts xifren en quaranta mil homes i que s'havien reunit, ens diu Apità, vinguts de totes bandes. Les fonts no ens precisen més la procedència d'aquests hispanos, però no pot descartar-se que una bona part vinguéss del sud i també de la Celtibèria. Els celibers ja havien estat utilitzats pels cartaginesos en els seus exèrcits i els trobarem també, segons Tit Livi, al costat dels turdetans en els episodis que al cap de poc, malgrat la batalla d'Empúries, perpetuaran encara la rebel·lió al sud de la península.

A Catalunya després d'aquella batalla va persistir un sol focus conflictiu a la zona muntanyenca dels bergistans, que va obligar Cató a portar a terme repetides intervencions i a la presa de diverses mesures, que probablement són una mica inflades per les fonts antigues, que sembla que s'inspiren en els discursos autojustificatius del mateix Cató.

Lluny de Catalunya, però, al sud de la península, a la Turdetània, la rebel·lió continuava. Els dos pretors, el de la *Uterior*, Ap. Claudi Neró, i el de la *Citerior* i ajudant del cònsol Cató, P. Manli, havien ja unit els seus dos exèrcits per plantar cara a una guerra que es preveia llarga i difícil contra els turdetans i els túrduls, que havien aconseguit enrolar deu mil mercenaris celibers. Aquest fet ens dóna sens dubte la mesura de la capacitat econòmica i organitzativa de les ciutats de la conca del Guadalquivir i ens pot ajudar a entendre per què una rebel·lió iniciada en aquelles terres s'havia pogut estendre tan de pressa fins a Empúries.

Donada la situació preocupant de la *Hispania Uterior*, Cató, cridat per un missatge del seu pretor, P. Manli, va portar també les seves legions cap a la Turdetània passant segurament pel País Valencià i per Cartagena. Però aquella guerra no podia resoldre's amb facilitat ni amb presses. Cató, que tenia a prop la fi del seu mandat, va deixar el seu exèrcit al pretor i va emprendre el

caní de tornada cap a Catalunya amb una guarnició reduïda de set cohorts. Aquesta vegada va seguir el caní del centre peninsular travessant la Celtibèria.

Arribat a Catalunya amb aquesta tropa tan petita, va tornar a trobar revoltats alguns pobles de l'interior: els lacetans i els bergistans, i novament hagué d'intervenir per a aconseguir la pacificació. En realitat, però, del relat de les fonts pot deduir-se que aquesta darrera acció de Cató a Catalunya fou una labor de policia demanada pels mateixos pobles aliats dels romans, entre els quals segurament hi havia els ilergetes, contra els muntanyencs que en devastaven els camps amb incursions salvatges i sobtades. Tít Livi escriu literalment que els joves dels pobles autòctons aliats, irritats amb raó, es van sumar a les forces de Cató per plantar-los cara.

Així, doncs, al meu entendre no sembla que del relat de la campanya de Cató conservat a les fonts calgui deduir-ne necessàriament un canvi significatiu respecte a la relació propera, amistosa i, de fet, aliada que es donava en el moment inicial de la Segona Guerra Púnica entre els romans i la majoria de pobles ibers de Catalunya i de bona part del País Valencià. Una lectura curosa que permeti destriar la línia general dels esdeveniments de les anècdotes i dels detalls ens mostra aquests pobles més aviat com a aliats que no pas com a enemics de Cató, a excepció de bergistans i lacetans, i encara aquests amb matisos. Pel que fa a les anècdotes i els detalls, com, per exemple, l'afirmació d'haver fet destruir totes les fortificacions dels assentaments indígenes en un sol dia, cal tenir en compte que molt probablement aquelles accions van ser amplificades i magnificades pel mateix Cató, i després reproduïdes per les fonts posteriors que s'inspiraven en els seus discursos i escrits, per tal de justificar la celebració del seu triomf en tornar a Roma al final del seu consolat.

No cal dir que aquesta manera d'interpretar la campanya de Cató i la visió que se'n deriva respecte de l'ambient històric dels primers anys de la romanització resulten un xic heterodoxes pel que fa a la interpretació tradicional, encara majoritària especialment entre els estudiosos del món ibèric.

Jo crec, però, que aquesta matisació és imprescindible per a entendre bé l'atmosfera que viurà el nostre territori durant el segle II aC i els canvis accelerats que la nova situació provocarà en l'estructura de l'hàbitat. El senyor Miquel Tarradell segurament l'encertava de ple quan el 1978 escrivia que, «més que no pas guerres i les imposicions dels romans, el procés que provoca l'abandó dels poblats fou la transformació del país: la pau, la fi de les guerres tribals, la inutilitat de viure en llocs incòmodes, sense aigua, lluny dels camps que els pagesos treballaven i enfora de les rutes de comunicació. Per això sovint trobem poblats, que foren abandonats d'una manera lenta, sense cap indici de lluites bèl·liques, ni de foc».

És ben cert que aquesta atmosfera en els territoris de Catalunya i el País Valencià era ben diferent del clima de guerres endèmiques que va viure durant bastant de temps bona part de la resta de la península Ibèrica, i comprendre-la bé és per a nosaltres quelcom realment necessari per a emmarcar adequadament el context en què va aparèixer aquell fenomen que anomenem *ciutats romanes*.

Per analitzar-ne sintèticament els orígens, podem centrar l'atenció en primer lloc a Catalunya i en el capteniment que va tenir aquí la república romana durant el seu primer segle de presència, especialment pel que fa a l'aspecte urbà, que és el que ara aquí ens interessa.

La primera constatació que cal fer és que en tot aquest període, fins al final del segle II aC, només hi tenim una única ciutat de fundació romana: *Tarraco* (Tàrragona). «Scipionum opus» segons Plini el Vell. Avui, per nosaltres, aquest qualificatiu de Plini pren força versimilitat, ja que els orígens de *Tarraco* es remunten a l'inici de la Segona Guerra Púnica, quan Gneu Corneli Escipió, al final de l'estiu del 218 aC, després d'haver vençut en una primera batalla els púnics, va instal·lar ja una petita guarnició a *Tarraco*. L'any següent, el 217, segons Tit Livi, el seu germà Publi Corneli Escipió va desembarcar a *Tarraco* amb un contingent de tropes de reforç: trenta naus llargues i força provisions. Així, doncs, els romans establerts a *Tarraco* van anar convertint aquest emplaçament en una fortalesa i en una important base d'operacions, de la qual no perderen el control durant el conflicte i que, acabat

aquest, s'havia de constituir en el primer assentament urbà pròpiament romà a les nostres terres.

No tenim gaires dades concretes sobre les característiques d'aquell primer establiment, però l'arqueologia mostra que la primera muralla de *Tarraco*, amb la seva imponent aparença ciclòpia, es devia començar a construir en aquell moment.

També l'arqueologia, des del final dels anys setanta, ha anat aportant dades que proven la presència a la part baixa de Tarragona d'un assentament preromà, situat sobre una petita elevació prop del mar i de la desembocadura del riu Francolí. Els orígens d'aquest poblat es remunten a la primera meitat del segle V aC, i les seves restes dels segles V i IV aC són ben eloqüents. Per al segle III les dades són més desiguals, però sembla que cal deduir-ne la continuïtat i, per tant, que el primer establiment romà s'hauria situat al costat d'aquest hàbitat preexistent. És més problemàtic, en canvi, amb les dades arqueològiques disponibles, esbrinar el paper que va tenir aquest nucli indígena en el desenvolupament de la part baixa de la ciutat romana i la seva relació amb les ampliacions successives de les fortificacions romanes.

Els estudis de la muralla, sens dubte l'element arqueològic més característic i emblemàtic dels primers moments de la *Tarraco* romana, que van rebre un impuls considerable amb els treballs de Th. Hauschild, ens permeten aproximar-nos a l'evolució durant el segle II aC d'aquell nucli establert a la part alta de la topografia tarragonina. Hi tenim un primer recinte relativament reduït però molt ben fortificat, amb una muralla ciclòpia de més de 6 m d'alçada i amb torres potents de planta quadrada, tres de les quals s'han conservat fins avui: la torre de l'Arquebisbe, la torre del Cabiscol i la torre de Sant Magí o de Minerva, anomenada així per la decoració d'una de les seves façanes, presidida pel relleu escultòric amb la representació de la dita deessa. Aquesta fortificació va ser remodelada i el recinte ampliat considerablement en una data que els estudis més recents tendeixen a situar entre els anys 150 i 125 aC i que, malgrat els dubtes interpretatius no totalment resolt, es posa en relació també amb el moment en què es va establir la trama ortogonal que va marcar la primera empremta urbanística.

De fet, el paper de *Tarraco* al llarg del segle II aC com a nucli romà d'elevat valor estratègic, tant des del punt de vista militar com des del polític, i també pel desenvolupament del seu port, degué generar molt aviat una dinàmica expansiva que ajuda a explicar les raons d'aquella ràpida evolució i l'engrandiment del seu recinte fortificat. L'establiment inicial, eminentment militar, es transformava així, ja molt aviat, en una ciutat pròpiament dita.

L'altra ciutat del segle II aC en el territori de la Catalunya actual que ens il·lustra bé sobre la situació d'aquest moment és *Emporion*. La vella colònia grega fundada pels focens en el segle VI aC va ser en el decurs de la guerra púnica aliada fidel de Roma i cap de pont del desembarcament de les primeres tropes romanes a la península. Acabada la guerra, va viure un dels moments més brillants i pròsperes de la seva història, i aleshores és quan va desenvolupar els aspectes més monumentals que avui ofereix l'arqueologia.

De mitjan segle II aC sembla que cal datar un conjunt d'importants actuacions urbanístiques que van contribuir notablement a modernitzar la vella Neàpolis. Destaquem la remodelació urbanística de l'àrea central, on aleshores, després d'enderrocar construccions preexistents, s'aixecà una gran plaça porticada: l'àgora, de planta rectangular de 52 m per 40 m, presidida pel gran edifici de l'*stoá*, que ocupava tot el costat nord i estava dedicat a activitats comercials.

Una altra remodelació d'envergadura datable del mateix segle va ser la construcció de la muralla meridional de la Neàpolis, amb les seves tres torres monumentals que la fortificaven. Aquesta remodelació va comportar que s'amortitzessin les torres i la muralla que des del segle IV aC havien fortificat i marcat el límit meridional de la Neàpolis, que ara s'ampliava 25 m cap al sud.

Tota aquesta activitat urbanística evidència palpablement la prosperitat que la ciutat grega va viure durant aquells anys, i és també el millor exponent per a exemplificar l'ambient marcat pel tarannà de deixar fer que a Catalunya degué presidir les relacions de l'autoritat romana amb els centres preexistents.

Roma durant el segle II aC va assegurar el seu domini militar, polític i fiscal des de la plaça forta de *Tarraco* i segurament

també mitjançant l'establiment de guarnicions en *praesidia* i *castella* convenientment situats en posicions estratègiques; però no consta, com ja hem dit abans, cap més iniciativa de colonització urbana romana. A grans trets, molts dels poblats indígenes preromans degueren tenir continuïtat en la nova situació política i evolucionaren influenciats també per aquesta.

Un moment decisiu per al sorgiment de noves ciutats en el territori de Catalunya sembla que cal situar-lo cap a l'any 100 aC. L'arqueologia, malgrat que debat encara problemes de precisió cronològica, permet entreveure com van néixer algunes ciutats que, probablement, eren fruit d'un programa de fundacions urbanes ben concebut i planificat que pretenia instal·lar places fortes amb una clara finalitat estratègica i, a la vegada, portar a terme una conscient colonització agrària del territori.

Baetulo (Badalona), *Iluo* (Mataró), *Iesso* (Guissona), *Aeso* (Isona) i la ciutat romana d'Empúries són els exemples més clars de la intensa activitat urbanitzadora que desplegaren els romans en aquell moment. El canvi important que això pressuposava respecte a la política que havien mantingut fins aleshores s'explica en el marc de la profunda crisi social i política que sacsejava la república romana i les dures guerres que va haver de viure durant aquells anys: la guerra de Jugurta al nord de l'Àfrica i la guerra cimbria contra la invasió de pobles nòrdics (cimbres, teutons, helvètics), que va afectar greument les terres d'*Hispania* i que va amenaçar la mateixa península italiana.

Per analitzar el model urbanístic que es va utilitzar per a donar forma a aquestes fundacions, podem fixar l'atenció, en primer lloc, en la ciutat romana d'Empúries —establerta a ponent de la Neàpolis grega—, ja que és aquesta la que proporciona l'exemple més eloqüent. La ciutat s'estén a l'interior d'un recinte emmurallat de perímetre rectangular molt allargat: 700 m per 300 m. La muralla encerclava una superfície de gairebé 21 ha que s'organitzava partint d'una retícula rigorosament ortogonal que formava illes allargades de 2 per 1 *actus* (70,96 m per 35,48 m); per tant, s'hi havia emprat la modulació característica de les fundacions colonials romanes. Cal remarcar, en canvi, la presència d'un element molt atípic

de la topografia arqueològica de la ciutat: una muralla en direcció E-O que dividia el recinte en dues parts d'extensió desigual: la meridional, d'unes 14 ha, i la septentrional, d'unes 7 ha. Aquest mur, que en un moment posterior de l'evolució de la ciutat va ser enderrocat, almenys en una part, ha tingut diverses interpretacions: la primera el considerava com el límit nord en el moment inicial de la ciutat, la qual després s'hauria ampliat allargant el rectangle cap al nord. O bé hi ha la interpretació que veu el nucli fundacional com una ciutat doble i, relacionant-la amb una citació de Tit Livi, apunta la hipòtesi d'un assentament diferenciat de romans al sud i d'indígenes al nord, separats per aquesta muralla. Caldrà esperar que s'aprofundeixi en l'estudi arqueològic i en la problemàtica cronològica d'aquest element abans d'arribar a una conclusió més definitiva.

El centre neuràlgic de la ciutat se situava en el fòrum, una plaça pública quadrangular que ocupava la superfície de dues illes i que era presidida per un temple —dedicat segurament a la tríada capitolina—, situat en posició axial respecte al fòrum. Entre la plaça i el temple hi ha un carrer transversal en direcció E-O, que devia correspondre al *decumanus* màxim de la ciutat. El *cardo* màxim, que devia coincidir amb l'eix del temple i del fòrum, comunicava directament aquest amb la porta sud de la muralla.

La ubicació del fòrum en posició central respecte a la part meridional de la ciutat concorda també molt bé amb la situació típica d'aquests espais en la urbanística romana de l'època i evidencia encara més la significació rellevant d'aquella muralla transversal, sigui quina sigui la interpretació que calgui fer-ne.

A *Baetulo*, al litoral de la Laietània, l'arqueologia, encara que amb menys precisió que a Empúries, ha permès també establir una hipòtesi aproximada del que degué ser l'esquema urbanístic fundacional, el qual presenta un recinte emmurallat de planta rectangular que fa 413 m per 261 m: és a dir, de proporcions molt semblants a les de la part meridional de la ciutat d'Empúries, però una mica més reduïdes: la superfície interior devia ser aquí d'unes 11 ha. Les restes conservades indiquen amb claredat que tant les construccions com la xarxa de carrers tenen una distribució ortogonal que dibuixa set illes en amplada per nou en llargada.

Pel que fa a *Iluro*, l'altre *oppidum* de la Laietània litoral, tenim novetats recents: una monografia publicada pel Museu de Martaró ha estudiat exhaustivament les intervencions arqueològiques portades a terme aquests darrers anys al *cardo* màxim i ha proposat una restitució de l'ordenació urbanística global de la ciutat. Sembla clar que s'hi confirma la presència d'un esquema fundacional ortogonal amb una modulació que utilitza la mesura d'un *actus*, i un recinte rectangular que devia englobar una superfície de poc més de 6,5 ha i que devia ser, per tant, la de dimensions més reduïdes.

Per a *Iesso* i *Aeso* —ciutats romanes de l'interior, de les quals fins fa poc es tenien molt poques dades—, l'arqueologia ha començat a donar indicacions valuoses sobre la seva configuració, i se'n pot deduir també una disposició regular i ortogonal de la xarxa d'illes i de carrers; però, en canvi, els seus recintes emmurallats tenen la planta en forma de polígon irregular. Per a *Iesso*, malgrat la dificultat d'establir amb precisió els límits de la banda de llevant, sembla que l'extensió de la ciutat es devia apropar a 18 ha. A totes dues ciutats, una novetat arqueològica recent és l'excavació i l'estudi de parts significatives de les seves muralles: a Isona se n'ha identificat i restaurat un tram de gairebé 60 m, i a Guissona es va excavar l'espectacular fortificació de la porta nord, amb la muralla i la torre de defensa que la flanquejava. L'arqueologia ens indica clarament que aquestes fortificacions es daten del moment fundacional i la seva potència ens remarca el valor estratègic d'aquests centres.

Totes aquestes ciutats són, doncs, una clara mostra de la important activitat urbanitzadora portada a terme al principi del segle I aC i de com aquesta es va fer seguint les pautes pròpies dels models colonials romans, encara que aquests nuclis urbans no assolissin formalment la categoria jurídica de colònia.

La situació topogràfica de la ciutat romana d'Empúries, que no se sobreposa a la ciutat grega de la Neàpolis, sinó que s'hi estableix al costat, es repeteix en certa manera a *Baetulo* i a *Iluro*, ciutats de nova planta que se situen al costat del mar, però no pas a gaire distància dels poblats ibèrics encastellats (el Turó d'en Boscà a Badalona, o Burriac a Cabrera de Mar), els quals durant un quant temps havien de continuar paral·lelament la seva pròpia

evolució. Les tres ciutats eren, sens dubte, petits *oppida* que fortificaven la costa, se situaven sobre la via que resseguia el litoral i tenien un valor estratègic que es concretava en el seu caràcter, que inicialment degué ser força militaritzat. Això n'explica bé les dimensions reduïdes: els primers habitants devien ser uns quants ciutadans romans, segurament veterans de l'exèrcit, que van ser instal·lats en aquestes terres arran de la conjuntura històrica que hauria aconsellat posar en marxa aquest programa de fundacions.

Iesso, en canvi —que, tal com hem apuntat, era una ciutat més extensa malgrat estar situada a l'interior—, i segurament també *Aeso* és probable que tinguessin ja d'entrada un paper una mica diferent. D'una banda, les seves muralles constituïen un reforç estratègic del país; però, de l'altra, entre les seves funcions potser es buscava prioritàriament fixar una estructuració determinada del territori i establir-hi, a més d'alguns ciutadans romans, llatins o itàlics més o menys nombrosos, també les elits dels pobles indígenes de la zona per tal d'articular una comunitat política que, des del nou nucli urbà, havia d'englobar tendencialment un territori ampli i els seus habitants.

Pel que fa a unes altres ciutats romanes ben documentades per les fonts d'època imperial, com són, per exemple, els casos d'*Ilerda* (Lleida), *Gerunda* (Girona), *Dertosa* (Tortosa), *Auso* (Vic) o *Julia Lívica* (Llívia), tenim menys informació sobre els seus orígens. *Ilerda*, on l'arqueologia va fent ara progressos sorprenents, degué ser fruit de l'evolució de l'antic assentament preromà d'*Illirta*, probablement amb una transformació urbanística important al principi del segle 1 aC. *Gerunda* és segurament una fundació de la primera meitat del segle 1 aC, ja que el seu notable recinte enmurallat es remunta a aquells anys. En qualsevol cas, sembla que totes ja devien existir en el moment de la fundació de *Barcino* (Barcelona).

És a dir, quant al territori de la Catalunya actual, la fundació de *Barcino* al final del segle 1 aC, portada a terme per August en el marc de la reorganització administrativa de les províncies d'*Hispania*, va venir a culminar, de fet, la seva estructuració urbana, que s'havia iniciat bastants decennis abans.

A *Barcino*, un dels elements arqueològics més destacats del moment inicial és sens dubte la muralla, que tenia un perímetre rectangular amb els angles aixamfranats i que delimitava la planta de la colònia amb una superfície total de 10,4 ha. La seva disposició urbanística, marcada per l'ortogonalitat rigorosa de la xarxa de carrers, respon tipològicament als models utilitzats a les colònies de l'època d'August. Però, malgrat això, *Barcino* és una colònia augustiana molt peculiar, ja que la seva extensió està molt per sota del que era normal a la majoria, i això contrasta, a més, amb la grandària i amb la magnificència dels seus edificis públics. Sembla que cal interpretar que la nova fundació responia a la finalitat de regular administrativament, en el marc jurídic colonial, els nombrosos ciutadans romans ja establerts des de feia anys en aquelles fundacions més antigues de la Laietània —més que no pas a la voluntat d'establir un grup considerable de colons. *Barcino* es devia concebre, doncs, per a desenvolupar-hi les funcions de centre religiós, polític i administratiu d'una colònia, el territori de la qual devia englobar inicialment aquells nuclis urbans preexistents com *Baetulo* i *Iluro*.

També al País Valencià l'arqueologia de les ciutats romanes ha fet progressos importants els darrers anys, en alguns casos ben espectaculars: i, malgrat que, igual que a Catalunya, encara hi ha aspectes foscos i difícils d'interpretar ara com ara, podem intentar comparar sucintament l'evolució dels dos territoris i desgranar alguns comentaris sobre les ciutats més importants seguint l'excel·lent bibliografia que els arqueòlegs valencians han produït aquests darrers anys.

Avancem d'entrada que aquí, al País Valencià, sembla clar que hi pesen més les continuïtats. I jo hi afegiria d'antuvi una probable hipòtesi interpretativa: aquí l'estructuració urbana era ja més madura en el moment inicial de la romanització, i la nova situació hauria comportat el desenvolupament selectiu dels assentaments preexistents i la seva jerarquització.

Saguntum (Sagunt) és un exemple clar d'aquesta continuïtat, malgrat la seva destrucció el 218 aC per Anníbal, ja que la reconstrucció va ser començada de seguida pel mateix Publi Corneli Escipió. Per això podem afirmar que la Sagunt romana és la per-

vivència i la continuació de la ibèrica. En certa manera, Sagunt, aliada de Roma, es pot posar en paral·lel amb *Emporion* malgrat la sort diferent que van tenir ambdós nuclis a l'inici de la Segona Guerra Púnica. Va ser ciutat federada, segons Ciceró: Plini la qualifica d'«*oppidum civium Romanorum*» i va tenir la categoria de *municipium* des de l'època d'August.

Les excavacions i els estudis dirigits per Carmen Aranegui han deixat clar, també des de la vessant de l'arqueologia, el tracte privilegiat que Sagunt degué tenir dels romans des d'un primer moment. Ja al principi del segle II aC s'amplia el recinte fortificat respecte al que havia estat l'antic assentament ibèric situat sobre el tossal del Castell. Molt significativa ha estat la troballa, al costat del lloc on en època d'August es construeix el fòrum monumental, d'un conjunt constructiu presidit per un temple de cel·la tripartida de tipus itàlic que cal datar entre el 175 i el 150 aC. Aquest temple és una mostra clara de la intervenció romana directa a Sagunt i la introducció d'elements religiosos propis ens indica clarament la precocitat de la romanització d'aquesta ciutat d'origen indígena, en la línia de relació indígenes-romans que apuntàvem abans.

Un cas a part i ben diferenciat el tenim a la capital actual, València, on les excavacions dels darrers anys han donat resultats molt notables per al coneixement de l'antiga *Valentia*. Crec que pot afirmar-se que és un dels jaciments urbans romans de la península Ibèrica que avui desperten més interès.

Gràcies a la monografia d'Albert Ribera *La fundació de València*, l'origen d'aquesta ciutat ha quedat il·luminat de manera exemplar. Som davant de l'única ciutat romana del País Valencià creada *ex novo*. Va ser fundada, si seguim la controvertida referència de Tit Livi, pel cònsol *Iunius Brutus* l'any 138 aC, al final de la guerra lusitana contra Viriat, segurament per a assentar-hi colons de procedència itàlica, probablement militars.

L'arqueologia ha documentat, en efecte, l'ocupació en aquestes dates de l'antiga illa fluvial prop de la desembocadura del Túria. L'excavació estratigràfica, sobretot al solar de l'Almoina, ha permès observar molt bé l'evolució inicial d'aquell assentament, que en un primer moment devia ser força precari, però que ràpi-

dament va evolucionar. Els primers habitatges, molt fràgils i segurament provisionals, van ser substituïts aviat per construccions més sòlides i de seguida s'hi va plasmar el desenvolupament d'un urbanisme ortogonal.

La monumentalització de la zona central de la ciutat, l'element arqueològic més rellevant de la qual trobat fins ara són les termes públiques construïdes probablement ja al final del segle II aC al mateix solar de l'Almoïna, va constituir la culminació de tot aquell procés urbanitzador.

Valentia, convertida en plaça forta dels exèrcits sertorians, va ser assetjada i destruïda per Pompeu l'any 75 aC en el curs d'aquella guerra civil romana que va tenir el seu escenari principal a *Hispania*. L'arqueologia ha documentat també molt bé a l'Almoïna aquest episodi amb la troballa d'un conjunt extraordinari que testimonia la destrucció violenta de la ciutat i dels seus defensors. Aquests esdeveniments van anorrear la vida urbana a *Valentia*, que, de fet, sembla que no es va tornar a reactivar fins en l'època d'August.

També a *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant) els progressos arqueològics han estat molt importants i avui el jaciment és un esplèndid parc arqueològic visitable. La monografia de M. Olcina i R. Pérez documenta amb claredat la continuïtat, almenys pel que fa a la topografia, de l'assentament. El seu origen es remunta al final del segle V o a l'inici del segle IV aC, tal com mostra l'arqueologia, que, a més, permet afirmar que aquest poblat ibèric va tenir una transformació radical durant el darrer quart del segle III aC, moment en què es va dotar d'una fortificació potent que, malgrat no tenir-ne la seguretat, és probable que fos fruit d'una iniciativa púnica. Per al segle II aC no queden gaire clars encara el paper que va tenir aquest assentament ni la importància del seu poblament, que en tot cas, però, sembla que va persistir.

Les dimensions reduïdes de l'assentament i la seva situació dalt d'un turó li donaven les condicions adequades com a plaça forta, i això explicaria que les seves fortificacions fossin refetes o reforçades encara dues vegades més, l'una al final del segle II aC i l'altra en la primera meitat del segle I aC, segurament per a plantar cara a la problemàtica bèl·lica que, com hem vist, van viure les

nostres terres en aquells anys. Queda el dubte, com ha assenyalat recentment Manuel Olcina, de si aquesta activitat de reforçament fet a entorn del 100 aC cal interpretar-la en realitat com una refundació urbana de l'assentament. Si fos així, resultaria que es podria posar en paral·lel amb els centres urbans fundats a Catalunya en el mateix moment. Aquesta hipòtesi és sens dubte molt suggestiva i serà molt interessant veure si els avenços de l'arqueologia del jaciment ens permetran de confirmar-la. En qualsevol cas, però, caldrà encara intentar interpretar adequadament el valor i el significat de la continuïtat en el lloc.

A partir de l'època d'August la ciutat va viure un desenvolupament urbanístic i arquitectònic considerable amb la construcció de diversa obra pública: el fòrum, dos edificis termals, la xarxa de clavegueram i les reformes a la porta oriental de la muralla, però no sembla pas que creixés més en grandària, ja que es va mantenir amb la seva extensió modesta d'unes 3 ha.

A *Illici* (Elx) és probable que ens trobem davant un altre centre urbà on la continuïtat i la refundació s'imbriquen d'una manera que intuïm paradigmàtica, encara que no tinguem dades arqueològiques que ens permetin documentar-la clarament i comprensiva.

En efecte, l'Alcúdia d'Elx és un jaciment excepcional on la continuïtat sembla, en principi, clara des del bronze final fins a l'època islàmica. Però, amb Cèsar o August, *Illici* va assolir la categoria de colònia, i això va comportar una *deductio* o assentament a la ciutat de gent nova, ciutadans romans, que a més rebien terres en el fèrtil territori de la ciutat. A la placa de bronze trobada recentment al fòrum d'*Illici*, amb la transcripció d'un fragment del cadastre de la centuriació del territori de la colònia, hi tenim detallada la procedència variada d'alguns d'aquests ciutadans romans: *Praenest*, ciutat del Laci prop de Roma; *Vibo Valentia*, del sud d'Itàlia; *Malaca*, *Corduba*, *Ulia*, *Aurelia Carissia*, ciutat de la Bètica; *Icosium*, del nord d'Àfrica, i les Balears.

Com es va esdevenir aquesta *deductio* colonial i com va afectar la continuïtat de la ciutat, tant pel que fa a la seva població com a la seva conformació material, són aspectes que l'arqueologia

haurà d'aclarir en els anys propers. R. Ramos Fernández, bon coneixedor de l'arqueologia de l'Alcúdia, apuntava ja fa uns quants anys que la trama urbana de la ciutat romana d'*Illici* segueix el mateix traçat que l'assentament ibèric i que les cases d'època romana imperial es van aixecar en general directament sobre els murs de les estructures anteriors. És possible que sigui així malgrat que no deixa de sorprendre; però, en qualsevol cas, caldrà en el futur documentar arqueològicament aquests processos amb més detall.

No ens detindrem aquí en unes altres ciutats romanes del País Valencià com *Dianium* (Dénia), *Saetabi* (Xàtiva), *Edeta* (Llíria), o la de nom inconnegut ubicada segurament sota l'actual Vila Joiosa, que compten també amb importants dades arqueològiques documentades de manera desigual, però que en línies generals ens refermen en el panorama esbossat.

Per acabar, deixeu-me tornar al principi per remarcar com totes aquestes ciutats romanes de Catalunya i el País Valencià, amb els seus orígens diversos però madurades conjuntament a partir de l'organització augustiana, van conformar una xarxa urbana que estructurarà per primera vegada i amb gran coherència aquestes terres ara fa poc més de dos mil anys. Al mateix temps, aquest procés urbanitzador va contribuir a integrar a la cultura llatina tota la població indígena amb arrels a l'antiga cultura ibèrica. En definitiva, un procés integrador que va ser molt ràpid i segurament desitjat, volgut i buscat pels seus protagonistes.

La força integradora de la romanitat del final de la república i l'inici de l'Imperi degué ser formidable, i aquest fet, vàlid en línies generals per a tot l'occident europeu, aquí era, a més, molt afavorit per l'afinitat cultural prèvia dels pobles indígenes amb les poblacions de la costa italiana del mar Tirrè i per la presència segurament important i primerenca de colons de procedència italiana.

La civilització que en resultà no devia ser en el fons, ni conceptualment ni ideològicament, gaire diferent de la dels nostres pobles ibèrics, que s'integraven mitjançant l'Estat romà en aquell món de ciutats globalitzat que va ser l'Orbe romà durant més de cinc segles i que, sens dubte, ha marcat de manera molt més profunda que no pensem a vegades la nostra història posterior com a poble.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AQUILUE, X. [et al.]. *Tàrraco: Guía arqueológica*. Tarragona, 1991.
- ARANEGUI GASCÓ, C. «Datos para el conocimiento de Sagunto en el siglo II». A: *La ciudad y la comunidad cívica en Hispania*. Madrid, 1994, p. 139-146.
- *Els romans a les terres valencianes*. València, 1996.
- ARASA I GIL, E. «L'herència romana al País Valencià». *Afers*, núm. 40 (2001).
- AURA TORTOSA, J. E.; SEGURA MARTÍ, J. M. [ed.]. *Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó, Alcoi: Catàleg*. Alcoi, 2000.
- CERDÀ, J. A. [et al.]. «El cado maximus de la ciutat romana d'Illuro (Hispania Tarraconensis)». *Laietania* [Mataró], núm. 10 (1977).
- CHAO, J. J.; MESA, J. E.; SERRANO, M. «Un nuevo bronce hallado en la Alcadia». A: *Ciudades privilegiadas en el Occidente romano*. Sevilla, 1999.
- GUTIÀRT I DURAN, J. «Arquitectura civil i urbanisme a Catalunya a l'època romana». A: *Art de Catalunya*. Vol. III. Barcelona, 1998, p. 24-67.
- HAUSCHILD, Th. *Arquitectura romana de Tàrragona*. Tarragona, 1983.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J. L.; RIBERA I LACOMBA, A. [ed.]. *València y las primeras ciudades romanas de Hispania*. València, 2002.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBUJO, J. *Ampúries romana: Historia, arquitectura y arqueología*. Sabadell, 1993.
- MARCEI, R.; SANMARTÍ, E. *Empúries*. Barcelona, 1989.
- MARTÍNEZ GÓZQUEZ, J. *La campanya de Catón en Hispania*. 2a ed. Barcelona, 1992.
- OLCINA DOMÉNECH, M.; PÉREZ JIMÉNEZ, R. *La ciudad iberorromana de Lucentum (el Tossal de Manises, Alicante): Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y su recuperación como espacio público*. Alacant, 1998.
- RIBERA, A. *La fundació de València*. València, 1998.
- RUIZ DE ARBUJO, J. [ed.]. *Tàrraco 99: Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, 2000.
- TARRADELL, M. *Les ciutats romanes als Països Catalans*. Barcelona, 1978.

- *Los foros romanos de las provincias occidentales*. Madrid, 1987.
- *La casa urbana hispanorromana*. Saragossa, 1991. [Actes del Congrés de Saragossa, 1988]
- *La ciutat hispano-romana*. Tarragona, 1993.
- *La ciutat en el món romà*. Tarragona, 1994. 2 v. [Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 1993]
- *Els ibers: prínceps d'Occident*. Barcelona, 1998.

**HOMENATGE A JULIO GUILLÉN
TATO, MILITAR I HISTORIADOR
(ALACANT, 1897 - MADRID, 1972)
PRESENTACIÓ.**

A CÀRREC DE FRANCESC XAVIER LLORCA I IBL.
UNIVERSITAT D'ALACANT

**CARTES PORTOLANES I MESTRES
DE CARTES DE NAVEGAR.**

A CÀRREC DE VICENÇ M. ROSSELLÓ I VERGER.
MEMBRE DE LA SECCIÓ DE FILOSOFIA
I CIÈNCIES SOCIALS

Ha estat voluntat de l'IEC, en col·laboració amb l'IEV, la realització d'un cicle de conferències en homenatge a diverses personalitats i diversos pobles del País Valencià. Dins d'aquest cicle tenim el goig de comptar avui amb la presència del doctor Vicenç Rosselló, catedràtic de Geografia Física de la UV, que ens parlarà sobre un element de la cultura marítima tan important com són les cartes portolanes i els mestres de cartes de navegar. Una temàtica que s'acoba perfectament amb la figura que homenatgem en aquesta vetlada: l'almirall alacantí Julio Guillén Tato.

I dic açò perquè el doctor Rosselló, més enllà dels seus nombrosos i importants estudis de caràcter geogràfic del nostre país com ara *Geografia del País Valencià*,¹ és una persona que ha entrat en el pòleg de la toponímia catalana, especialment la relacionada amb la mar. Treballs com «Toponímia litoral valenciana: pesqueres, caladors i senyes»² o «Topònims pitiusos de les cartes portolanes (1290-1620)»³ en són una bona mostra.

Aquests treballs són fruit d'una recerca que, realitzada amb l'estudi, la sensibilitat i la intel·ligència que el caracteritzen, l'han fet esdevenir un fi observador de la realitat lingüística, com palesem, per exemple, a la presentació del llibre *Nits i peixos a les pesqueres de cingle*,⁴ on trobem subtilíssimes i afortunades observacions sobre mots com ara *balma* o el desconegudíssim —i sempre present, almenys a les comarques de migjorn— *remels* (escaló que la mar cisella a les parets rocoses de la costa). Tot un món i un lèxic que el nostre homenatjat, ben segur, hauria estat encantat de sentir: l'almirall Julio Guillén Tato, una persona que, com altres excel·lents figures de la cultura hispànica des de Jordi de Sant Jor-

1. V. M. ROSSELLÓ I VERGER, *Geografia del País Valencià*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1995.

2. V. M. ROSSELLÓ I VERGER, «Toponímia litoral valenciana: pesqueres, caladors i senyes», *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, núm. X (1982), p. 1-9.

3. V. M. ROSSELLÓ I VERGER, «Topònims pitiusos de les cartes portolanes (1290-1620)», *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, núm. LXXXIII (desembre 2000), p. 57-67.

4. A. BARBER, I. GUARDIOLA I M. ALMENARA, *Nits i peixos a les pesqueres de cingle*, el Poblenou de Benitatxell, Associació Cultural Puig de la Llorença, 1999.

di fins a Miguel de Cervantes, va saber unir vitalment el món de les lletres i el de les armes. Amb l'afegit de ser capaç de percebre la realitat lingüística de l'Estat espanyol en una dimensió que molts dels actuals «demòcrates» no assoleixen ni per espitllera.

Aquest és Julio Guillén Tato, militar, cavaller i alacantí, que ha estat el primer almirall a publicar alguns dels seus escrits en llengua catalana després que al segle XVIII, en acabar la Guerra de Successió, l'almirall Antoni Gualbes fos obligat a escriure la seua obra en castellà. Uns escrits que, més enllà dels dedicats a la història nàutica i militar, com ara *La náutica española en el siglo XIII*⁵ o *Europa aprendió a navegar en libros españoles*,⁶ són textos que tracten encertadament de la parla marinera, sense oblidar la realitat d'una Espanya pluricultural i plurilingüe que troba en el llenguatge de la gent de mar el seu més alt exponent. Unes obres d'aquest caràcter són, per posar-ne tres exemples: «Els camins dels catalanisms de la mar a la parla de Castella»,⁷ *El lenguaje marinero*⁸ i *En torno a los colectivos de seres marinos*.⁹ Aquest darrer és un treball que dedica als almadravers i als arraixos benidormers, en particular, i alacantins, en general: l'almadrava, art alacantí per excel·lència, fou una de les passions del nostre almirall.

Així, doncs, deixem que el doctor Rosselló ens delecte amb les seues paraules.

5. J. E. GULLÉN TATO, *La náutica española en el siglo XIII*, Madrid, Gráfica Universal, 1935.

6. J. E. GULLÉN TATO, *Europa aprendió a navegar en libros españoles*, Barcelona, Instituto Histórico de Marina, Museo Naval, 1943.

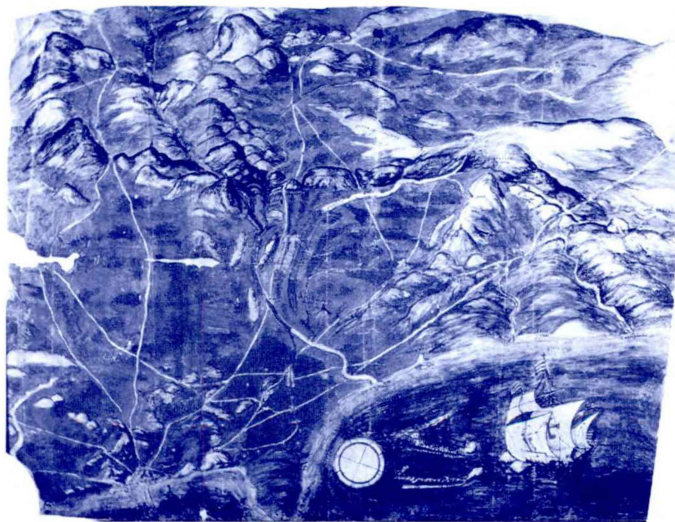
7. J. E. GULLÉN TATO, «Els camins dels catalanisms de la mar a la parla de Castella», *Actes del I Congrés d'Història del País Valencià*, València, 1973, p. 109-118.

8. J. E. GULLÉN TATO, *El lenguaje marinero*, Madrid, 1963 (discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia Espanyola).

9. J. E. GULLÉN TATO i J. JÁDENES, *En torno a los colectivos de seres marinos*, Madrid, Instituto Histórico de Marina, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1956.

CARTES PORTOLANES I MESTRES DE CARTES DE NAVEGAR

El contraalmirall Juli Guillén, de més a més d'escriure alguns articles sobre història de la cartografia, passà una bona part de la seva vida entre mapes al Museu Naval de Madrid, on es conserva una magnífica mostra de cartografia nàutica de tots els temps. Hi trobem sis atles i cartes portolans —entre els adquirits pel museu i els dipositats per particulars— i una peça particularment entranyable i de la seva propietat que el nostre personatge hi va deixar. Es tracta d'un pergamí aquarellat (41 × 36 cm) de final del segle XVI que representa el terme general d'Alacant amb prou fidelitat; a la mar es destaca una nau com les que armava la Generalitat valenciana en combat contra dues galeres. Si, quan «Don Julio» el va adquirir i fou exposat en ocasió del Congrés d'Història del País Valencià (1971), no en sabíem la filiació, ara, gràcies als escorcolls de Ca-

101

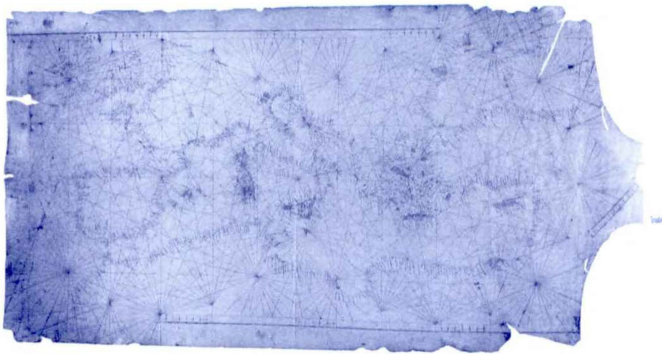
Terme general d'Alacant. Pergamí amb la representació de l'horta i el pantà de Tibí, ca. 1590. Era propietat de l'almirall Guillén, que el deixà al Museu Naval de Madrid.

marero, Bevià i Bevià (1989), l'hem de col·locar dins la sèrie que la família Antonelli va confegir en ocasió del planejament i la construcció del *pantano* per excel·lència, el de Tibi (1585-1594), i que es troben en majoria a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (lligalls 635 i 636 del Consell d'Aragó).

Tot i que la nostra denominació tradicional ha estat sempre *carta de navegar*, entre els estudiosos de la història de la cartografia s'ha imposat el nom de *carta portolana* amb el significat ben concret de 'mapa per a localitzar ports', que tingué una finalitat ben clara almenys entre els segles XIII i XVII. Aquest tipus de mapes o cartes, gairebé sempre dibuixats o pintats sobre pergami, representen una aportació considerable a l'evolució científica i tècnica occidental i en llur creació i llur transmissió o difusió hi tingué un paper considerable la nació catalana, quan els nostres països eren capdavanters en el comerç o en l'estratègia mediterrània.

El qui us parla és responsable des de 1997 d'un programa de recerca de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC, al qual també donen suport l'Institut Cartogràfic de Catalunya i la UV. Es tracta d'estudiar les cartes portolanes i els atles portolans medievals, és a dir, anteriors a 1500, amb una atenció particular als confeigits per artesans mallorquins o catalans o elaborats al nostre territori. Ni l'afany reivindicador ni el nacionalisme politico-cultural són la nostra guia, sinó el disegni d'aclarir la gènesi i el desenvolupament d'un progrés tècnic i geogràfic que ha estat sobrevalorat, però d'una manera sovint epidèmica i poc fonamentada, ponderant més els elements artístics que no pas els científics, els lingüístics que no pas els geogràfics, l'anècdota més que no pas la substància.

La tasca inicial, no gaire planera per cert, ha estat recopilar l'abundosa bibliografia —ben poca, la catalana— i engegar la recerca arxivística, tot aprofitant l'anterior, sobretot als arxius de la Corona d'Aragó i del Regne de Mallorca. D'altra banda, hem esmerçat molt d'esforç i més que discretes sumes dineràries en una col·lecció de reproduccions llegibles i manejables del centenar i mig de documents cartogràfics, la majoria d'arxius, biblioteques o dipòsits d'institucions d'Europa, Amèrica i Àsia, censats actualment. No

Carta portolana de la Mediterrània, anònima de l'escola de Venècia, ca. 1420. Procedeix d'un convent de l'orde de la Mercè (Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, MP: 1).

ha estat una tasca fàcil ni encara la donem per acabada, si és que mai s'hi podrà considerar. Tinguem en compte que només dos o tres exemplars són a casa nostra; tota la resta roman dispersa pel món. El suport preferit, perquè és el més útil i versàtil, és la transparència fotogràfica de 18×25 cm i, si de cas, el paper amb la imatge en color. A mesura que l'arxiu es va eixamplant —ara ja compta amb més de dues-cents cinquanta imatges—, tots els documents es van digitalitzant a fi de facilitar-ne el maneig sense riscs.

103

QUI FEIA LES CARTES DE NAVEGAR?

Els qui feien —construïen, copiaven, retolaven o il·luminaven— mapes i atlas portolans en l'edat mitjana tardana i a l'inici de la moderna reberen en la parla i en la documentació diverses denominacions, sobretot buixolers i mestres de cartes de navegar. Tanmateix, la nòmina és més envitricollada i nombrosa: pintors, escriptors, preveres, nauzers, buixolers, etc., s'entortolliguen en trames familiars en què la professionalitat o el gremialisme no degué imposar-se gaire. Els tallers organitzats amb una producció més o

menys regular i homologada devien ser una cosa diferent de les aportacions —i probablement innovacions— de personalitats aïllades que òbviament havien de comptar amb uns coneixements bàsics de «geografia» i navegació i tècniques (elementals, almenys) de dibuix i escriptura. No gosaria dir que hom hagi exagerat l'element jueu en la composició de les dinasties de mestres: més tost diria que l'han banalitzada i, en canvi, explicada poc.

La professió de mapista o cartògraf no estava gens tipificada als seus inicis: si tenien alguna adscripció corporativa, anaven amb els pintors, activitat que combinaven més d'un cop. En efecte, sabem que Cresques Abraham dedicà setze anys de la seva vida a la il·lustració de la Bíblia de Fahri, acabada el 1382, que copià per al seu ús personal. C. Llompart (1977) ha documentat en el 1512 un capellà dit Oliva que treballava amb mestre Ferrando al retaule major de la cartoixa de Valldemossa: és probable que pertanyés al clan més fecund dels cartògrafs mallorquins. Rafael Monells apareix entre 1450 i 1458 com a mestre de cartes de navegar, buixoler i després com a pintor (Pujades, *in verbis*; Llompart, 1997). Joan Salvat (1523), de més a més de mapista, era orfebre i buixoler.

A les arrels de la cartografia itàlica ha estat esmentat mossèn Johannes de Carignano, rector de l'església de San Marco al Molo de Gènova, que tingué lleguda entre 1306 i 1326 de confegir una de les més antigues cartes portolanes conegudes que malauradament fou destruïda el 1943 durant la segona gran guerra. Fra Mauro, camaldulenc del monestir de San Michele de l'illa de Murano, prop de Venècia, enllestí el 1459 un mapamundi circular d'un contingut densíssim. És clar que els jueus, per una banda, i els clergues, per l'altra, no eren fàcils d'enquadrar en un gremi. El component cultural, en el segon cas, devia ser una basa decisiva: literatura clàssica, llibres de viatges, biblioteques eclesiàstiques, calendari liturgicoastronòmic, etc. La tradició monàstica o catedralícia de la *rubrica* —escriptura en vermell— que havia transcendit des del segle XII fins als manuals escolars per via dels escriptors o copistes, i molt especialment en l'ús de calendaris (setmanes, llunes, nombre auri...), el tractament del pergami i la manipulació de tintes i colors, la miniatura i l'escriptura mateixa són a la base de la pràctica cartogràfica inicial.

Ara, sense els nauzers, el ram hidrogràfic hauria progressat poc. Motzo (1947) arribà a postular el «nauzer-cartògraf» com a autor únic i vertader: la resta no serien més que copistes de taller. L'almirall genovès Benedetto Zaccaria ha estat assenyalat per La Roncière (1924-1927) com a responsable de la *Carta pisana*, confeïda probablement entre 1265 i 1290 per venecians o genovesos que, efectivament, en acabar el segle XIII, experimentaven una expansió mercantil febroso. També algun mallorquí havia arribat a les illes Britàniques entre 1278 i 1281. La informació era fonamental. Francesco Beccari, en la carta dissenyada a Savona el 1403, que ara es conserva a New Haven (Biblioteca de la Universitat de Yale), explica haver-se beneficiat de «l'experiència eficaç i la referència més segura i concreta de molts mestres, patrons, armadors, mariners i pilots de la mar d'Espanya». Ell mateix manifesta haver estat un innovador respecte al seu mapa de 1400 amb correccions explícites de Sardenya respecte a Àfrica i del litoral portuguès.

Andrea Bianco es presenta al mapa de 1448 com a còmit de galera, activitat testificada per la documentació contemporània. Grazioso Benincasa, autor prolífic de final de segle, havia estat patró de barca i, potser, corsari. El seu fill major seguí les petjades de son pare fent de cartògraf i còmit de galera. Jaume Bertran, jueu convers mallorquí que visqué a València i Gènova, havia estat patró de barca. De mercaders cartògrafs o copistes també en sabem qualque cosa. Ramon J. Pujades ha localitzat un grapat de documents de G. de Vallseca com a mercader habitual.

Búixoles sense carta i cartes sense búixola servien de ben poc perquè no eren de decoració. Per això l'ofici de *buixoler* i el de *mestre de cartes de navegar* o de *mapamundis* poden coincidir sovint. El 1375 és citat Astruc Cresques, «qui fa mapamundis», un ofici singular aleshores, que devia ser també el del seu cosí Cresques Abraham, «mestre de mapamundis i búixoles». No sabem clarament, encara, quina de les dues categories era superior: potser el buixoler era més inclinat a la decoració, al mapa sumptuari. De molts buixolers, però, com Rafael Monells (1451 i 1468), Antoni Piris (1455 i 1463) i Gabriel Soler (1446, 1463 i 1466), només en tenim constància notarial. Aquest darrer i també Gabriel de

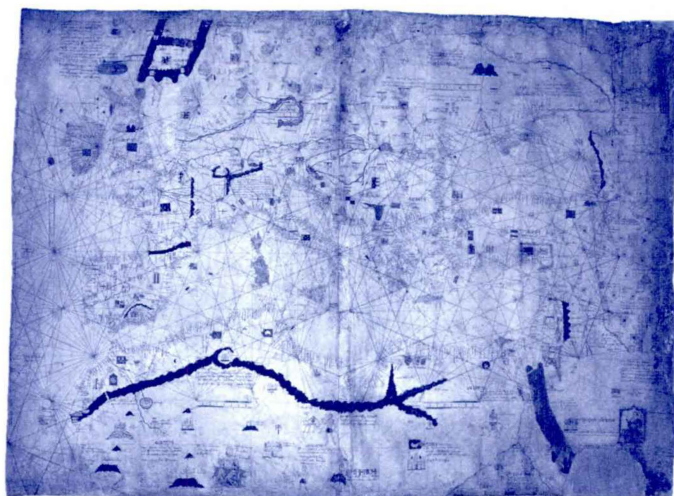
Vallseca apareixen primer com a mestres de cartes de navegar i més tard com a buixolers. Pujada de categoria?

La tradició medieval de l'aprenentatge sovint presenta unes connotacions familiars acusades. Per poc que guaitem en la literatura cartogràfica —i no sols la medieval—, ens sobta l'abundància de cognoms repetits: clans o nissagues, en pocs mots: dels Cresques als Cassini, passant pels innombrables Olives, o els Pruners, o els Lavanha, o els Sanson. A banda de la informació o les innovacions que podia introduir o assumir un mestre concret, era bàsic comptar a cada taller amb un model o uns quants models a fi de poder-ne traure les còpies que sol·licitaven els comitents. Em refereixo a la traça bàsica (línia litoral i toponímia) i no a la decoració. Encara que sigui d'època tardana, un document notarial descobert per Llompart (1988) ens en dóna la clau: Vicenç Pruners llega el 1625 «els patrons de fer cartes de navegar» a Pere Joan Pruners, el seu fill. Malgrat que no ho hàgim demostrat per ara, hem de suposar que els autors més prolífics d'atles i cartes, que sovint treballaven, com Grazioso Benincasa, a diverses escales, tenien als seus arxius els models o els patrons adients. Gosaria dir que era el capital principal d'un obrador de cartes.

Encara no tenim més que embastada la successió dels mapistes coneguts o, si voleu, la filiació dels documents que hom n'ha conservat, sotmesos a una tria despietada, la del temps, que té una bona part d'atzarosa. Caldrà començar, però, pels inicis segurs, i em constrenyeré als noms catalans de primera fila, mallorquins o que treballaren a l'illa abans de 1500.

El capdavanter indiscutit és Angelino Dulceti, Dulcert o Dalorto, com han «llegit» els seus nombrosos i massa sovint superficials comentaristes. Són molts —i jo un d'ells— els qui s'han deixat dur per lectures i opinions no sempre ben fonamentades d'autors poc entesos en paleografia. La transcripció *Dulceti* ja la propugnà el 1890 el seriós historiador mallorquí Gabriel Llabrés, que no sé si n'havia vist directament cap carta. La sòlida anàlisi estilística i de continguts de Tony Campbell (1987) ha deixat provada l'autoria comuna de les cartes que Rey i García Camarero (1960) inclouen al «Grup D» amb clarividència: la carta-tipus anònima de la Llibreria

Carta portolana de la Mediterrània d'Angelino Dulcerti, la primera signada a Mallorca, 1339 (París, Biblioteca Nacional, Rés. Ge. B 696).

107

Britànica (Add. ms. 25691), la d'Angelinus de Dalorto [1325-1330] del príncep Corsini (Florència, ara segrestada a la caixa forta d'un banc i que només podem consultar en una bona reproducció fototipogràfica) i la d'Angelino «Dulcert», signada a Mallorca el 1339 (París, Biblioteca Nacional, Rés. Ge. B 696), d'on hem d'arrencar l'«escola mallorquina».

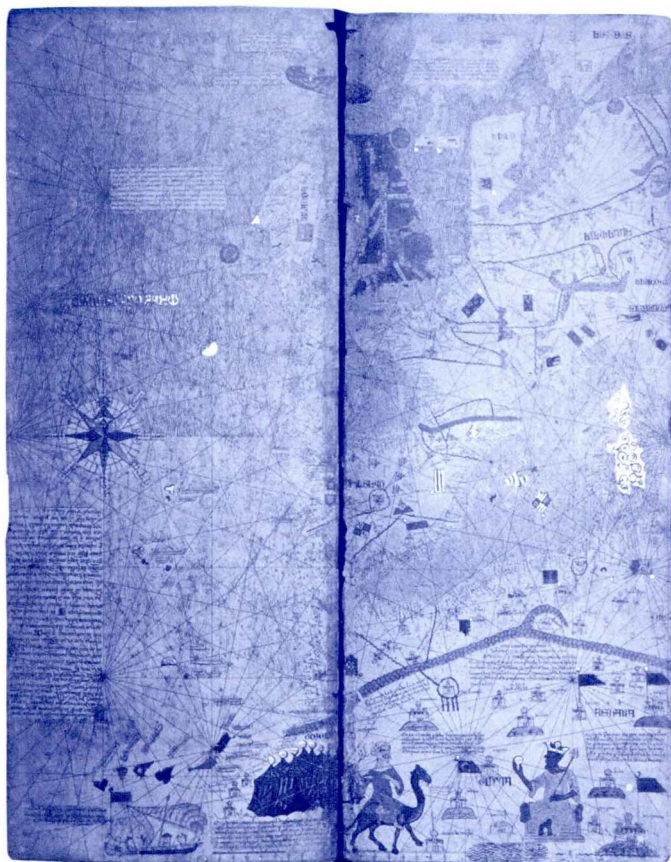
La carta de 75 × 102 cm està confeïda sobre dos fulls de pergamí enganxats. La síntesi geogràfica d'allò que és conegut s'hi pot comprovar des de la mar Bàltica fins a la mar Roja. Les postibles distribuïdes com a explicacions, sobretot a les vores, van sempre en llatí; les quatre escales gràfiques es disposen latitudinalment: Mallorca és blanca; Menorca, vermella; Eivissa, blau-verdosa, i Formentera, roja. Entre les banderes, la de València és bi-barrada, la de Barcelona és la tradicional i al cap de Creus en figura una de quadripartida, també amb barres i torres. Els rius Ebre, Tajo i Segura s'hi poden llegir fàcilment.

Ara per ara és de mal assegurar si Angelinus Dulcert/Dalorto/Dulceti era mallorquí o italià: G. Llompart s'ha inclinat més tost per l'origen genovès o italià genèric, ja que durant el segle XIV no es registra aquest nom. Angelí, en cap nadiu i sí en metges, apotecaris i mercaders forasters. El cognom Dulceti o Dulceto, en canvi, podria assimilar-se a Dolcet, freqüent aleshores a Mallorca. La hipòtesi de treball genovesa, apuntada per La Roncière i Mollat (1984), no descartada per Caraci (1959) i seguida per Llompart (1995), no és inversemblant ni de molt. La colònia genovesa a Mallorca ja hi floriria en el segle XIII (el 1233 tenien església, terres, consolat i llotja) i el tractat de Pere el Cerimoniós (1336), tot i que efímer, n'afavoria les relacions. Si el genovès Vesconte exercia a Venècia, per què Dulceto no havia de treballar al regne també rival de Mallorca?

Podem seguir la successió evidentment a través del clan Cresques, cada dia més ben documentat gràcies a la tasca pertinaç de J. Riera i G. Llompart, que han aconseguit fixar-ne l'arbre genealògic, les relacions i algunes dates fonamentals, excloent més d'una afirmació com la presència de Jafudà Cresques a Sagres, repetida *ad nauseam* sense cap base. Un Vidal Cresques, secretari de l'ajama (1318) i que havia anat a Barbaria, era el pare d'Abraham Vidal i avi de Cresques Abraham, els noms dels quals segueixen la típica alternança de prenom i cognoms. Cresques Abraham (1325-1387) es va casar amb Setaddar, d'una família jueva de cultura aràbiga, però el seu fill Jafudà Cresques (ca. 1360 - ca. 1407) va trencar la tradició convertint-se al cristianisme com a Jaume Ribes. De més a més d'un Astruc Cresques «qui fa mapamundis», un llautoner Jaume Gener hi devia col·laborar confeint sestres i búixoles. L'obrador familiar es completava amb un aprenent, Samuel Corcós, nascut el 1370, que s'emancipà a vint anys i el 1391 fou acristianat amb el nom de Macià de Viladesters. Un Joan de Viladesters n'és un molt probable germà —o protector?

Al tombant del segle sabem pels arxius que s'esdevingué la col·laboració entre Jaume Ribes i Francesco Beccà (Becari o Beccària) que han comentat Skelton (1968) i Riera (1977), justament a Barcelona i per encàrrec del mercader toscà Baldassare degli Urbriachi. Cal fer notar que, en aquest cas, un gran innovador com Becari és contractat com a *dipintore*, il·luminador...

Que l'*Atlas català* de París (Biblioteca Nacional, ms. Esp. 30) és l'obra mestra, almenys en el sentit artístic, de la nostra cartografia, ningú no ho discutirà. Ara, ni és un atlas en el significat habitual de la cartografia portolana, ni l'atribució a Cresques Abraham i l'any són fets apodíctics, ja que hom hi combina dues sèries documentals. L'obra té una part (cartes tercera i quarta) que abasta des de les ribes

109

Làmines III i IV de l'anomenat Atlas català, atribuït a Cresques Abraham, ca. 1375 (París, Biblioteca Nacional, ms. Esp. 30).

d'Orient fins al golf Pèrsic i la mar Càspia; les dues darreres parts expandeixen la carta portolana vers el N d'Europa. Si reunim les quatre parts, muntades en acordió, totalitzem 64×200 cm aproximadament. El contingut depassa el de la majoria de cartes o atles amb una informació enciclopèdica de geografia física, biogeografia, antropologia cultural, astronomia i astrologia. En va ser l'executor un pintor remarcable dins l'anomenat gòtic lineal per encàrrec d'un comitent regi. Les dimensions —i el sentit de la comanda— l'emparenten amb els productes que Ubriachi sollicitava el 1399 a Jafudà Cresques. Les formes geogràfiques dels dos fulls «orientals» inclouen Trapobana, Catayó, Gog i Magog, Aràbia, Sarra, «Àssia», el golf Pèrsic, el Taure..., i tenen un disseny molt diferent dels altres dos. La disposició islàmica (N a la part de baix) és versemblant, cosa que suggeriria una filiació idríssida. Ja hem assenyalat els vincles aràbics de la família Cresques. Un detall final, sovint esmentat, és la presència a la carta d'una rosa dels vuit vents del món —primer cas registrat—, retolada, però, en un llenguatge italià si no *és lingua franca*. Dels Cresques no se'n conserva cap més exemplar que una carta portolana (París, Biblioteca Nacional, Rés. Ge. AA 751) de devers 1400 atribuïda al fill.

L'obra supervivent de Macià de Viladesters (ex-Samuel Corcós) és la gran carta portolana de 1413 (París, Biblioteca Nacional, Rés. Ge. AA 566), que, seguint la pauta de «geografia integral» de Dulceti i Cresques, mostra un interès especial pel comerç transsaharià i els itineraris de l'or. Porta un doble martelori de 478 mm de diàmetre i els «meridians» responen a una declinació de 9° , com els de la carta de Joan de Viladesters i gairebé la totalitat de les mallorquines del segle XIV. Aquesta carta fou encarregada pel prior de la cartoixa de Valldemossa amb destinació a la cartoixa valenciana de Valdecris, en els arxius de la qual la veié i descrigué el 1806 J. L. de Villanueva. Havia costat set lliures i deu sous. Un dels navilis que hi figuren a l'oceà és l'uixer on voga Jaume Ferrer amb bandera catalana; la vinyeta de València crec que és la primera que surt en una representació cartogràfica. La segona carta conservada de Macià de Viladesters és signada a Mallorca el 1420 (Florència, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Ashb. núm. 1802). El 1428 Joan de Viladesters signa una carta a Mallorca (Istanbul,

Museu de Topkapi Sarayi, núm. 1826): la seva incardinació al cercle de Cresques, amb caràcter enciclopèdicogeogràfic, es confirma.

No lluny del cercle que acabem de referir es devia trobar Gabriel de Vallseca. Com es desprèn del seu testament, era un convers que, nascut —o aveïnat— a Barcelona, esdevingué ciutadà de Mallorca i hi sojornà almenys entre 1437 i 1467 treballant de buixoler. Un protocol mallorquí de 1433 (ARM, P. S. - 28), localitzat per Ramon Pujades, registra un conveni entre Gabriel de Vallseca i el mercader Jaume Torrella, amb qui es compromet per setanta lliures a fabricar-li vint-i-vuit cartes de navegar «bones et sufficientes», quatre tot d'una i la resta en sis mesos. És una clàrícia preciosa de com funcionava un taller. Són tres els mapes conservats de Vallseca i ens detindrem especialment en el més antic (1439), propietat de l'IEC (Barcelona, Museu Marítim, Inv. 3236), que n'hauria de reivindicar la possessió. *L'ampia pelle* que pertanyé a Amerigo Vespucci i al cardenal Antoni Despuig, que la comprà a Florència

Carta portolana de la Mediterrània de Gabriel de Vallseca, dibuixada a Mallorca, 1439. Fou propietat d'Amerigo Vespucci, després del cardenal Despuig i ara de l'IEC (Barcelona, Museu Marítim, Inv. 3236).

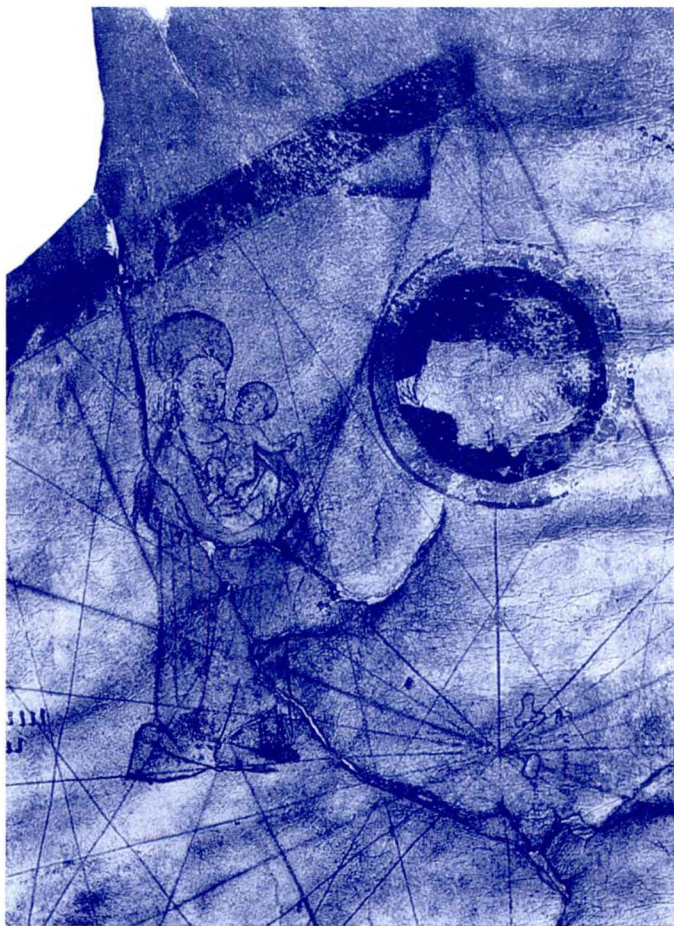

a finals del segle XVIII, té 75,5 × 112 cm. Els «meridians» es desvien 9° respecte al N vertader i els extrems enquadren dues escales latitudinals esteses a dalt i baix, fora de la sanefa que comentaré després. Els vuit vents s'hi marquen amb els discs característics de l'escola mallorquina i el del nord és una rosa dels vents de vuit puntes. El traçat litoral excedeix per l'orient la majoria de cartes; els sistemes muntanyosos es redueixen a cinc, mentre que la xarxa hidrogràfica és copiosa i representada per cursos blaus ondulats: Rin, Sena, Tajo, Guadalquivir, Roine, Danubi, Dniéper, Volga, Nil i «riu de For». Hi hem comptat vuitanta-sis vinyetes de ciutats de representativitat molt diversa i una cinquantena llarga d'estandards, senyeres i banderoles (algun aficionat hi trobarà la del Futbol Club Barcelona) que obceixen a una mena d'*horror vacui*. Els set reis i el Preste Joan són heretats de Cresques Abraham. El frontó lateral característic amb angle obtús al costat de l'W es pot veure també a l'anònim català de Florència (ca. 1432) i a tres cartes de Pere Rossell (1456, 1464 i 1466), en una de J. Bertran i B. Ripoll (1456), en una altra d'A. Domènec (1486) i en una d'anònima mallorquina (1487) conservada a Florència. Però allò que vull remarcar és que la sanefa és feta de lletres àrabs més o menys desnaturalitzades que suggereixen contactes o fonts islàmics.

La carta portolana de 1447 (París, Biblioteca Nacional, Rés. Ge. C 4607), tot i les coincidències, té un aire diferent —començant per les dimensions més petites, 94 × 59 cm— i una major exactesa, és més «nàutica» i decorativament resulta molt menys aparatosa. La carta de 1499 (Florència, Arxiu de l'Estat, CP 22), de 78 × 62 cm, és encara menys coneguda, poc reproduïda i estudiada.

No tots els mapistes eren jueus o conversos; n'hi havia de cristians com Guillem Soler, a qui s'adreça una comanda de Joan I, després de la mort de Cresques Abraham. La Biblioteca Nacional de França conserva una carta (París, Biblioteca Nacional, Rés. Ge. B 1131) que ha estat datada aproximadament del 1380 i es distingeix pel dens contingut geogràfic i la seva decoració. Fa 65 × 102 cm i, malgrat la mala conservació, denota una gran bellesa, per exemple, dels discs característics que marquen els vuit vents, retolats en català. La segona carta, de 1385 (Florència, Ar-

xiu de l'Estat, CN 3), mal conservada també, té mides quasi idèntiques (62 × 102 cm); tot i ser gairebé buida de decoració, duu vinyetes d'algunes ciutats. Skelton relaciona l'obra amb la de

113

Un detall de la carta de Pere Rossell, 1464. Un medalló personifica el vent de gregal, al costat de la Mare de Déu que presideix el coll del pergamí (Nuremberg, Museu Nacional Germànic. Codex La. 4017).

Francesco Becari. M'interessa esmentar un detall hidrogràfic d'aquest mapa, una al·lusió a les platges arenoses de la costa del Sàhara/Mauritània en termes quasi batimètrics: «platges arenoses e desertes sinó de peschadors los quals dien[s] si sott.x.milles en mar trobaretz.xv.passes de fons [...]». Els pescadors valencians encara hi van.

Per acabar, l'autor més fecund del segle XV, Pere Rossell, de qui no ens consta la condició, ni de convers, ni de cristià. La seva tasca abasta de 1466 a 1489, la major part del temps a Mallorca. Un Baptista Becarius, genovès, signa amb ell una carta (1477): «Petrus Roselli composuit hanc cartam de arte baptistae becarij In ciuitate maioricarum» (Volterra, Museu i Biblioteca Guarnacciana, MSC. N. IBC); la col·laboració ha estat interpretada de manera diversa: qui fou el mestre de qui? A la mateixa cadena d'aprenentatge hi ha un tercer personatge, Arnau Domènec (Greenwich, Museu Nacional Marítim, G 230: 1/9), que signa a Nàpols, el 1486, com a «dizipulus petri Rossel».

114

La *Carta circular* o *Mapamundi Estense* de Mòdena és atribuït amb molt poc marge de dubtes a Pere Rossell devers l'any 1460. De la quinzena de cartes signades per Rossell, no puc comentar més que la de 1462, elaborada a Mallorca (París, Biblioteca Nacional, Rés. Ge. C 5090). Té 53 × 83 cm i entra dins l'«estil català», tot i que Caraci (1929) s'entestava a donar-la per italiana. La trama bàsica del martelori combina discs per a assenyalar els vents i dues roses; abasta la Mediterrània, la mar Negra i una part de la costa atlàntica, perfeccionada tal vegada per l'influx de B. Becari. Dins el camp decoratiu hi ha vinyetes de ciutats (per exemple, Colònia, Santiago), el mont Sinai i el monestir de Santa Caterina. Les representacions orogràfiques són migrades i anuncien un «empobriment de l'escola mallorquina» (Fall, 1982).

Quan els *stemmata* siguin més refermats i la documentació hagi omplert les grans llacunes que resten, estarem en condicions de tancar el quadre d'uns autors seguidors d'uns mestres itàlics, influïts pels musulmans, que es fan amos del mercat cartogràfic de luxe i, després, acaben emigrant.

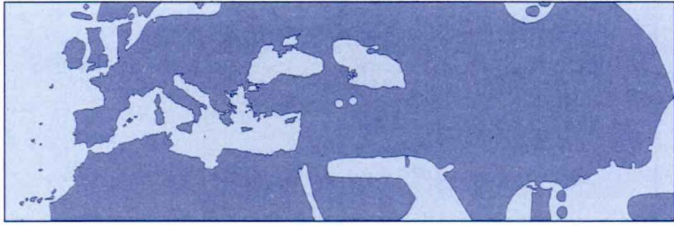
ON FEIEN LES CARTES PORTOLANES?

Cal considerar *in totum* la cartografia portolana com un conjunt d'aportacions tecnocientífiques elaborades per personatges diversos que tenien un interès comú per la navegació i la mercaderia. Malgrat llur naixença distinta, hi incorporaren coneixements i pràctiques que, dins el domini mediterrani i les mars immediates que freqüentaven, no reparaven en fronteres polítiques, ni tan sols en posicions religioses o culturals. Inconscientment hom arriba a una gran síntesi que acabarà esdevenint patrimoni comú a còpia d'intercomunicació i, al capdavant —durant els segles XVI i XVII—, un estereotip tècnic i un manierisme artístic. Tanmateix, hom no pot defugir la gran interrogació: quin paper tingueren els nostres cartògrafs catalanòfons en el naixement i el progrés de les cartes de navegar? Maldarem per contestar-ho des dels orígens.

D'on surt la «primera» carta?

Estic gairebé convençut que no hi hagué «primera» carta o prototip d'on havien d'arrencar les sèries o els arbres de mapes successivament perfeccionats o enriquits per escoles i famílies de mestres de cartes de navegar. Els orígens i fins i tot l'hàbit de fer directrius —*adnotatae* o *pictae*— per a facilitar la navegació o memoritzar-ne els itineraris deuen ser molt antics.

El periple hel·lenístic existia abans de l'era cristiana i hom hi anotava distàncies i rumbos no solament de manera escrita, sinó també gràfica. Eratòstenes, Marinos i Ptolemeu (entre els segles II aC i II dC) enllacen una tradició mapística de la qual només ens queden testimonis literaris. Els manuscrits supervivents de Ptolemeu amb mapes són de final del segle XII o del XIII: pertanyen a la cultura bizantina i llur filiació directa no és demostrable. Sigui com sigui, s'ha configurat un mapa del món mediterrani allargassat —més del que calia— que es manté com a model en els àmbits culturals medievals, tant musulmans com cristians, i *deu* haver servit per a enquadrar les observacions de pilots i cartògrafs.

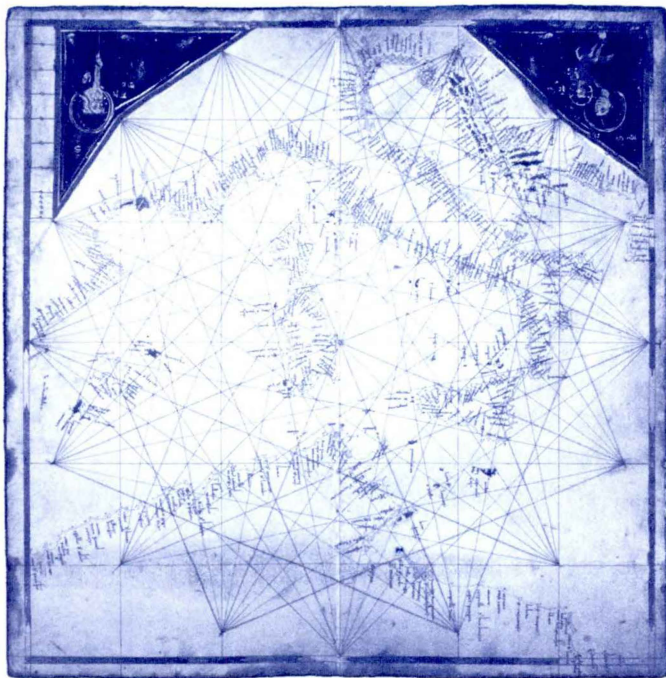
Planisferi d'al-Idrîsî, 1154. Croquis reconstruït sobre els setanta mapes seccionals.

Els musulmans assimilaren millor la tradició grecoromana «en un enorme acte creatiu» que s'esdevé entre els segles VIII i XII. Muhammad al-Šarîf al-Idrîsî redactava a Sicília el 1154 el *Kitâb Ruġarî* que «posava al dia» l'obra de Ptolemeu. Hom ha suggerit que Marino Sanudo i el seu *Liber secretorum fidelium Crucis* (1321), una vertadera operació propagandística de croada, aprofità la cartografia idrisiana amb l'ajuda del cartògraf més caracteritzat de l'època, Pietro Vesconte. Es devia tractar d'emprar les mateixes armes dels enemics de la fe; la veritat és que no havia passat més que un segle i mig des de la confecció de l'obra idrisiana i la seva aura devia ser ben vigent. Per una altra banda, hem esmentat abans uns determinats detalls arabitzants de cartes mallorquines, en especial el «frontó lateral» de la de Gabriel de Vallseca (1439) i d'algunes de Pere Rossell (1456-1466).

Nordenskiöld (1897), en el seu afany de trobar un encapçalament gloriós per a la cartografia mallorquina, arribà a atribuir-ne a Ramon Llull el «prototip» o, si més no, una inspiració científica. Lafalagadora teoria, de més a més, havia d'encaixar bé dins l'afany sincrètic del polígraf mallorquí. Però no: Ramon Llull no fou més que un usuari de les cartes en les seves múltiples navegacions. N'arriba a descriure l'ús, contemporani (final del segle XIII) de la carta més antiga que es conserva. Comptat i debatut, els estudiosos ja han descartat el «prototip» i s'inclinen per la confluència gradual o «incremental» (Woodward, 1987); en uns altres mots: les cartes haurien sorgit per acumulació de croquis o cartes

parcials i per addició de dades cada volta més nombroses i exactes, fins a arribar a una mena d'estàndard.

La hipòtesi de Motzo (1947) que feia descendir la *Carta pisana* del *Compasso de navigare*, un portolà escrit, ha estat reprès després per J. T. Lanman (1987) amb un pertret metodològic més complet i un raonament rigorós que no té gaire més escapatòria que el contrari: també els portolans —amb distàncies i orientacions incloses— podrien derivar de cartes nàutiques preexistents. Gautier (1995) situa al segle XII i a Pisa la confecció simultània d'una *cartula mappe mundi* i d'un portolà escrit. Si acceptem la demostració de Lanman, podem pensar en cartes diverses que

117

La Mediterrània occidental a l'atles de Pietro Vesconte, 1321 (Zuric, Biblioteca Central, r. p. 4).

procedeixen de la transcripció gràfica d'un portolà o de diferents portolans escrits.

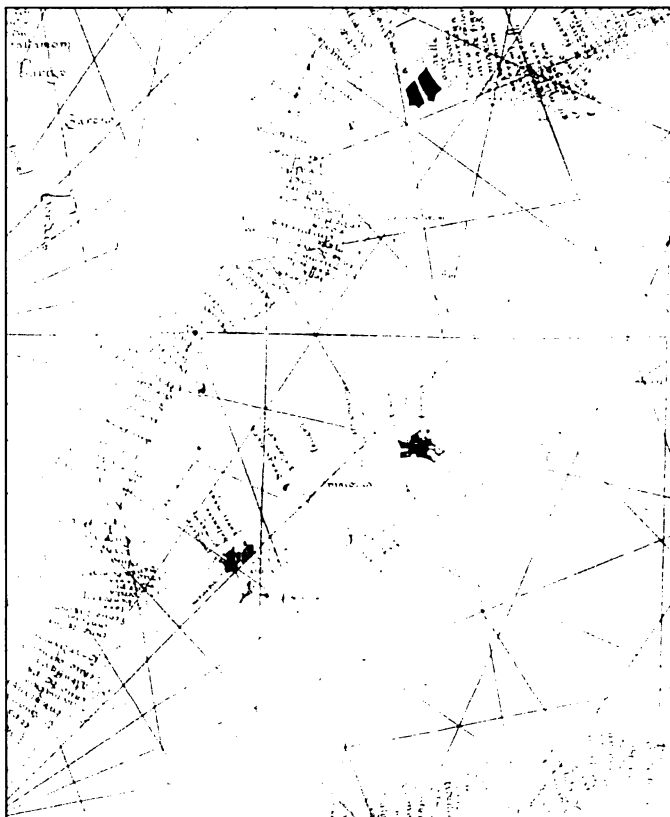
Tot i amb això, tampoc no és impossible albirar una cadena cronològica i metodològica que formaria un o diversos arbres amb soques i branques no sempre conservats, on entroncaríem els *grans* autors com Pietro Vesconte, Angelino Dulceti o Francesco Becari. Ara i aquí només ens afecta, però, l'actuació dels mallorquins dins el conjunt.

La controvèrsia nacionalista

Si, en lloc d'escorcollar els orígens de les cartes de navegar, ens entestem a trobar-ne el bressol, caurem al parany de la controvèrsia nacionalista que es distorsiona fàcilment. Per això tal vegada seria més oportú parlar de ciutats o ports que no pas de països o nacions. És curiós assabentar-se que la baralla per la paternitat de les primeres cartes portolanes no la iniciaren ni els italians ni els catalans —ni tan sols els de Mallorca—, sinó estudiosos estrangers. Al bàndol procatalà, encapçalat per A. d'Avezac (1832 i 1840), C. Fernández Duro (1879 i 1891), N. A. E. Nordenskiöld (1889) i H. Winter (1940-1941 i 1954), s'hi sumà el matemàtic Julio Rey (1952 i 1960), que va erigir-se, *malgré lui*, en el Menéndez Pelayo d'aquesta parcel·la, per a ell, de la ciència espanyola. Els primers proitalians (i ho dic així perquè la unitat italiana no *hauria* de tenir res a veure en aquest afer) foren K. C. H. Kretschmer (1897 i 1909), autèntic pes pesant de la recerca, i Th. Fischer (1886); darrere ells, una vertadera tradició de geògrafs com A. Magnaghi (1897 i 1934), P. Revelli (1937), G. Caraci (1929 i 1959), etc. Els catalans i els mallorquins que han tercerejat en l'afer no han estat gaires, mitja dotzena pel cap alt a partir de Gabriel Llabrés (1888, 1890, 1891 i 1892).

«Mappa maris nauigabilis secundum Ianuenses et Maioricensis»: aquesta frase senzilla, tota una tesi, l'escrigué Opicino de Canistris devers 1335 en una *Descriptio ecclesiasticae hierarchiae*, tres anys abans que l'evanescent Angelino Dulceti signés el 1339

a Mallorca la carta portolana que es conserva a París. Aquell funcionari de la cort papal d'Avinyó sabia ben clarament on eren els mestres de cartes de navegar més acreditats. Si bé no sabem del cert on fou elaborada la *Carta pisana*, sí que sabem que Pietro Vesconte, genovès, havia treballat a Venècia. Aquests tres centres principals, Gènova, Venècia i Mallorca, no els pot descartar ningú.

119

Les costes dels Països Catalans com les descriu l'innovador Francesco Beccari a la carta portolana de 1403 (New Haven, Universitat de Yale).

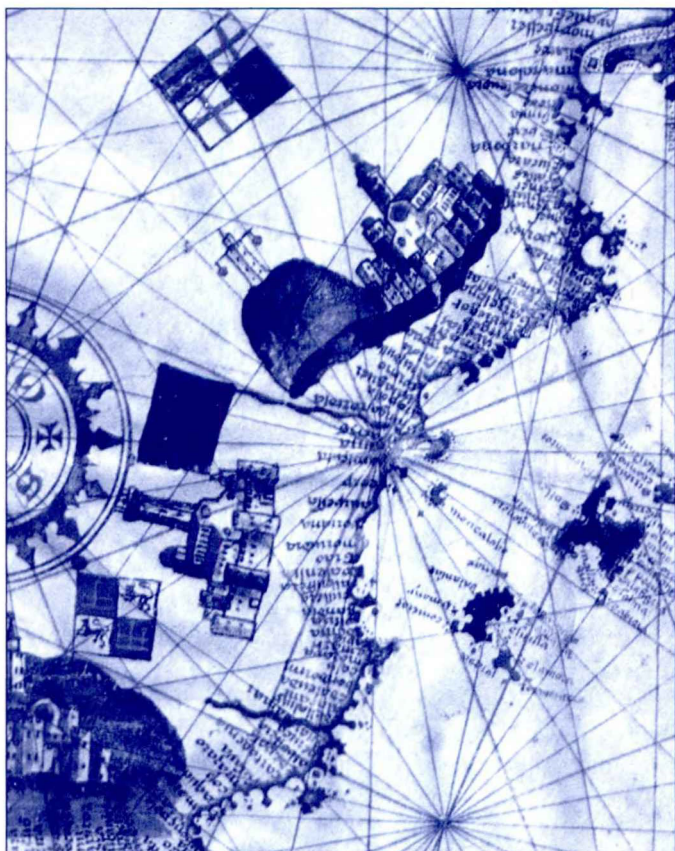
Conservem un text ben explícit de Francesco Becari, un dels grans innovadors, que en una carta portolana de 1403, custodiada a la Biblioteca de la Universitat de Yale, registra l'opinió corrent aleshores: «[...] prolongauit distanciam itineris [...] plusquam ipsemet franciscus et ceteri magistri cartarum tam Catalanij ueneti Januenses quam alij qui cartas nauigandi fecerunt [...]». És a dir, anaven al davant catalans, venecians i genovesos (ell ho era) entre alguns altres mestres de cartes de navegar.

Quan tornem a la perversa dicotomia itàlica/mallorquina, podria esdevenir-se que allò que contraposéssim, més que escoles, nuclis, focus o nacionalitats, foren gèneres. Un gènere de mapes instrumentals, utilitaris, cartes de navegar estrictes, i un altre gènere de mapes, incloent-hi planisferis o cartes «expandides» o híbrides, que devia ésser patrimoni erudit o decoratiu, sumptuari. Els avatars de la conservació han fet interferir les dues dicotomies utilitari/sumptuari amb itàlic/mallorquí. Avui en dia no podem mantenir aquesta simplificació: itàlics i portuguesos, *també*, acabaren sent decorativistes.

«Escola mallorquina», un miratge nacional?

Alguna vegada m'he preguntat si «cartografia mallorquina» o «catalana» és un rètol vacu, un mite que hem fabricat —o han construït estudiosos estrangers— i que ens ajuda a autoafirmar-nos com a poble culte. Si hem de judicar per les poques peces, o gairebé cap, de l'elenc cartogràfic que es conserven al seu nínxol original, hauríem de concloure almenys que l'estima que hi tingueren els nostres avantpassats dels segles XIX i XX va ser molt migrada.

Ara bé, el problema és d'un altre ordre. La cartografia portolana mediterrània, sobretot als inicis documentats, conforma una realitat unitària on els matisos no són *nacionals*: si de cas, lingüístics o estilístics i condicionats als tallers familiars o als patrons que s'hi manegen. El jesuïta valencià Joan Andrés i Morell, exiliat a Itàlia, un dels primers estudiosos del tema a final del segle XVIII, no fa gairebé cap consideració nacionalista. Foren els

121

Barcelona i València sobrerepresentades a la carta portolana de Joan Salvat de Pilestrina, 1533 (Toledo, Biblioteca Pública, Colección Borbón-Lorenzana, ms. 530).

erudits dels dos segles següents els qui hi aplicaren un biaix reivindicatiu, oblidant que en l'edat mitjana la consciència patriòtica era ben diferent de la dels postromànics. Els mestres, sovint itinerants i rodamons, s'adaptaven fàcilment a la ciutat o al país que els acollia o on s'aveïnaven. Dit d'una altra manera, s'incar-

dinaven a la nova cultura. En començar l'edat moderna, amb l'obertura atlàntica, els mestres genovesos fan cap a Portugal i, tot i que Joan Salvat o els Pruners romanen a Mallorca, els Olives emprenen una vertadera diàspora vers Marsella, Liorna, Nàpols, Messina, Malta i Venècia. A Venècia hi havia anat a raure segles abans Pietro Vesconte, que era genovès.

Català, *ergo* «escola mallorquina», és un raonament reduccionista que caldria matisar. La identificació cultural dels mallorquins i dels catalans s'extrapolava sovint a l'àmbit polític i comercial. Fins i tot en l'època del regne «privatiu» de Mallorca (1285-1344), els consolats de les ciutats portuàries aixoplugaven indistintament ciutadans de Barcelona i de Mallorca, i, a vegades, de València. La majoria d'autors que s'han dedicat a la història dels mapes qualifiquen de «catalans» les cartes i els atlas perquè són retolats en català o perquè les llegendes hi són redactades. Ja veurem que la decisió presa només a base de la toponímia pot esdevenir problemàtica.

Els corrents actuals de la història cartogràfica ens menen a una hipòtesi pendular: les cartes itàliques més antigues es van «catalanitzant» gradualment a mans de mestres establerts a Mallorca o mallorquins de naixença, fins a arribar a una adaptació màxima en la primera meitat del segle XV i a l'espai mediterrani occidental (la «Mànega catalana» de Dufourcq); després, els mateixos descendents dels mallorquins emprendre la via contrària, accentuada des de la segona generació. La primera part de la hipòtesi l'estalona Falchetta (1944, taula) mitjançant quinze topònims en quatre documents (1318-1375) que he completat des de 1439 fins a 1600. La transició té un fonament històric: la pèrdua de pes de la navegació mediterrània amb l'obertura atlàntica; Mallorca esdevé més arraconada i petita. No es tracta d'una qüestió de persones, ni tan sols de nacionalitats, sinó de tendències, modes, potser. És fàcil copsar que a les columnes centrals de la taula la catalanitat augmenta i que cap a la dreta s'observen curiosos retrocessos o algunes castellanitzacions.

Rey i García Camarero (1960) establiren un concepte ampli i generós de «mallorquinitat» que vol abastar totes les cartes retolades en català: les confeigides a Mallorca i les fetes onsevulla per ma-

Vesconte 1318	Dulcert 1339	MS 10057	Cresques (1375)	Vallseca 1439	Estense (1460)	Salvat 1533	Olives 1538	Pruners 1600
tugia	tuguia	tuguja	tuguja		-----	-----	-----	-----
cauo picer	c.epicer	c.de pitxer	cap de pitxer		cauo pitxer	-----	c. pichell	c.pigels?
faraon	faraon	faraum	faraum		ffaro	-----	faron?	faro
negrelli	negrelli	negrela	negrels		negri...?	-----	negrelle	-----
aquille	aquille	aguilles	aguilles		aguilas	aguilas	agillas	aquila(s)
copo	copo	cop	cop		cop	cop	c. dep...	cop
cauo de	cauo de	cauo de	cap de pals	c. de pals	cauo de	c. de pals		c. de
palli	par	pals	cap de lalim		pals			palos
biffera	bifera	albufera	albufera	albuffera	albufera	alboffera	albofera	albufera
cauo iupo	cauo de	cap de	cap de laliup	c. de	cauo de	c.dellaiup	albofera	declanou?
iup	iup	laliup	calp	calp	laliup	calp	calp	calp
carpi	carpi	calp	calp	calp	calp	calp	calp	calp
monvedro	monvedro	montuedro	montuedre	moruedra	moruedra	moruedra	moruedre	moruedra
balager	balager	balager	balager	balager	balager	balager	balagin?	Balager
rodeiaastro	rodeiaaster	riuduyastre	riuduyastre	riudulastra	riudulastra	riu foulla...	riudullas- tro	-----
cauo de	cauo aqua	cauo de	cap daygua-	aygo freda	cauo daigo	ayguaufreda	-----	-----
aqua freda	freda	ayguaufreda	freda	freda	freda	roses	roses	roses
roso	rosso	rosses	-----	-----	-----	roses	roses	roses

Taula de topònims i llur comparació cronològica.

llorquins i descendents de mallorquins. El cartell de «mallorquí» devia vendre, i així podem englobar uns quants centenars de cartes i atles portolans (em refereix a tota la sèrie, incloent-hi els segles XVI i XVII) dispersos pel món, romanalles d'una indústria nodrida en bona proporció pels tallers forans dels descendents dels mestres de cartes de navegar mallorquins. Ara, més que la descendència, els unia l'estratègia antiturca de Felip II de Castella i dels seus generals i enginyers. El castell del Salvador de Messina, on puñlaven Olives i Martines, venia a ser un estat major cartogràfic. Nogensmenys, un Oliva-Olives de tercera o quarta generació, instal·lat en el segle XVIII a Marsella o Liorna, és de mal encabir en una «escola mallorquina»

A banda de la dicotomia català contra toscà/venecià/lígur, la mescladissa lingüística es palesa a la majoria de cartes de tota època. Fixem-nos en la rosa dels vents de Cresques Abraham, no retolada precisament en català... És cridanera la coexistència de *cauo*, *cap* i fins i tot *ras* àrab per a indicar les prominències litorals. No mai, o gairebé mai, *capo*. *Cauo* o *cavo* és un mot lígur; tanmateix, figura sovint en cartes catalanes; no us vull avorrir amb xifres, però diré que la *Carta circular* de Mòdena, atribuïda a Pere Rossell, conté setanta-vuit *cauo* que, de vegades, donen híbrids tan sucosos com «cauo de seniuicens», «cauo de pals», «cauo de laliup» o «cauo

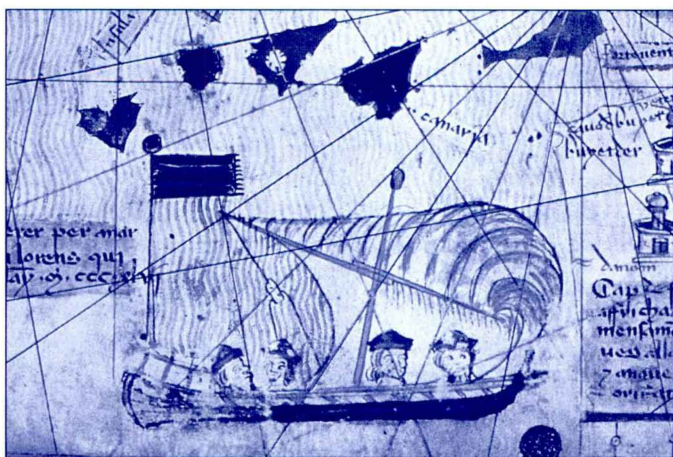
damarti»...: vint-i-quatre casos d'abreujar «c.» i un únic «cabo», el de Boujdour. Una pregunta roman a l'aire: la llengua del comitent?

Una contestació es va imposant per mitjà d'aquest i molts més arguments. Tant els vents com els genèrics —i moltes acomodacions fonètiques— pertanyen a una *lingua franca*, una «unitat lingüísticocultural de la Mediterrània» (Kahane, Tietze i Tietze, 1958), una mena de *pidgin* o suahili dins el món de la marineria, o fins i tot un *crioll* de «moros» quan han de parlar amb cristians romànics o *francs*. En el segle XIII o en el XIV els nauexers mediterranis havien forjat una «llengua simplificada» referida a llur activitat. Ara, el control de la transmissió cartogràfica no era exclusivament mariner: hi havia mestres que havien estat pilots, però la majoria eren terrassans, erudits, escriptors, pintors, buixolers, etc. Les cartes i els atlas de luxe es feien per encàrrec i el comitent hi podia exigir la llengua. Més o menys llatí, més o menys català, més o menys veneçian, etc. Més o menys cristià, tal volta. La sociologia de la carta portolana també està per fer.

Els elements reals de les cartes conservades i conegudes, no estudiades del tot ni de molt, ens autoritzen a traçar una cadena de filiacions —no necessàriament immediates— que comença en Angelino Dulceti (1339), continua amb l'*Atlas català* atribuït a Cresques Abraham [1375], passant tal volta pel manuscrit 10057 de la Biblioteca Marciana, i arriba a Macià de Viladesters (1413, procedent de Valdecris) i a l'obra de Guillem Soler. Podríem enllaçar sense cap problema amb Gabriel de Vallseca (1439, de l'IEC) i amb l'obra abundosa de Pere Rossell. El contingut «nauticogeogràfic», que diria J. Rey, s'imposa. Tal volta l'estudi acurat de continguts ens revelarà algun ròssec veneçian en Cresques o influxos culturals jueus i cristians que caldrà matisar en molts dels autors.

Els documents i les cartes

Els genovesos, per ara, figuren com a capdavanters de la producció cartogràfica portolana. La crònica de Lluís IX, rei de França, diu que en la croada vers Tunis de 1270, a bord d'una nau geno-

Lluïxer de Jaume Ferrer que explora el 1346 la costa del «riu de l'Or». Detall de l'Atlas català de Cresques Abraham, ca. 1375 (París, Biblioteca Nacional, ms. Esp. 30).

125

vesa, consultava una carta davant Càller. Pocs anys després devia confeigir-se la que ara anomenem *Carta pisana* —per la família que la posseïa— i que podien haver fabricat genovesos. Pietro Vesconte, el primer gran mestre de cartes de navegar conegut, era genovès i treballava a Venècia almenys entre 1313 i 1330.

A partir d'aquí, uns menestrals, artistes, mestres —estrangers i mallorquins, rodamons i apàtrides, jueus o conversos sovint— produïen cartes «mallorquines», és a dir, a Mallorca. Com en produïen d'altres (o tal volta algun d'ells mateixos) a Venècia i a Gènova. Les ciutats portuàries eren moltes i llur fortuna mudable, cosa que explica que mestres volanders cerquessin la ventura de les més pròsperes. Al capdavant, la mobilitat facilitava una intercomunicació i una difusió intenses de notícies noves i de no tan noves, i s'imposava un sincrètisme a tota ultrança. Si la informació geogràfica era més rígida i s'enriquia més tost «incrementalment», la decoració i l'erudició enciclopèdica que la completaven podien variar més i depenien molt dels dissenys del comitent i del preu de la carta.

L'avinentesa de parlar en aquesta acollidora ciutat d'Alacant em permet —i em justifica— de fer un *excursus* toponímic sobre noms ben propers. Sobta trobar a les cartes portolanes més antigues el rètol *cantera* o *alacanterà*, molt abans que el de *alacant*. Concretaré més. Al *Liber de existència riuieriarum* esmentat més amunt i datat temptativament del 1200 llegim «Cantera ciuitas». El *Compasso de navigare* [ca. 1250] escriu *cantara / cantara / la cantara*. La *Carta pisana* [ca. 1280] consigna *alacantara*, que esdevé *alacanterà* en una carta veneciana de devers 1420 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i la *cantara* en una de G. Benincasa de 1468; *Alicantera* figura encara el 1588 a B. Maiollo Vesconte de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid. Tots els exemples fins aquí són itàlics (Pujades, 2002).

La grafia *cantera* de P. Vesconte (1313, ca. 1321 i ca. 1330) es transmet al genovès-mallorquí A. Dulceti (1339) i a una partida d'itàlics i s'estroneja. Em sap greu dir-ho, però sembla obvi que no cal pensar en 'pedrera', tot i que sí que podem adduir *cantera* en el sentit ben documentat de 'penya-segat' o 'vorell', el Benacantil? L'escriptura «correcta» *Alacant* —amb algunes variants— té la documentació més antiga a l'atles de Cresques: *allacant* i engloba només set citacions de quaranta-quatre. Són concretament la carta de Vallseca (1439) de la Biblioteca de Catalunya (IEC), l'anònim de la seu de Barcelona [1500-1550], Joan Salvat (1533, Biblioteca Pública de Toledo), Bartomeu Olives (1538, Museu Marítim de Barcelona), Mateu Pruners (1563, Museu Naval de Madrid) i Vicenç Pruners (1600, Museu Marítim de Barcelona). En comú tenen l'origen mallorquí declarat gairebé en tots els casos. No és plausible, si hem de judicar per la mostra, afirmar que *Alicant* és un castellanisme: si de cas, seria un italicisme. En efecte, hi ha trenta-un documents que giren entorn d'aquesta transcripció. La data i la signatura més antigues corresponen a un *licant* de Jacobus Russus (Messina, 1535; Mallorca, Fundació B. March), que, tanmateix, anys després escriu *alicant*: trobem *alicanti* en onze casos, gairebé tots dels tallers dels Oliva o dels Martines. Hi ha deu esments més de *alicant* de mitjan segle XVI i abasten material ve-

necià i del cercle dels Olives. Finalment, sis exemples de *alicante* inclouen alguns Olives i un atlas de Cavallini (1641) prou tardà.

L'etimologia suggerida per Coromines (1994) *LEUCANTUM, anterior al més propagat LUCENTUM, i que entroncaria millor amb Benacantil, no ens resol l'enigma de *cantera*. La *lingua franca* i la via islàmica a través d'al-Idrîsî ens haurien de treure de dubtes.

L'origen aràbic de la paraula *alcodra* no sembla dubtós, tot i que hom en proposa dos ètims: *alcoder* entroncaria amb 'Folleria' o 'Folla' (Barceló, 1983), mentre que *algodor/algudar* significaria 'els bassals', 'els estanyols' (Coromines, 1994). No cal dir que aquest sentit s'adiu més amb la realitat del litoral del que ara anomenem «cap de l'horta»: es tractava del «port» de l'Albufereta? El primer que l'incorpora és Vesconte, *alcodra* (1325 i 1327). Com que la paraula d'autuvi ja no devia ser entenedora, es presta a molts tripijocs. N'és un transformar la /l/ de l'article aràbic en /r/: *cauo d'arcodra* (C. Benincasa, 1468) i *c. darcodra* (J. Russus, 1535 i 1563), on es perd l'altra /r/ de la síl·laba final. Però aquesta omisió és més freqüent: *c. dalcoda* (B. Olives, 1538, i M. Pruners, 1563) i *c. dalcuda* (J. Salvat, 1533; B. Olives, ca. 1570, i J. Riezo, 1589). No entendríem que pogués transformar-se en *alcodia/alcudia*, si no sabéssim la signatura dels sis documents, tots posteriors a 1571, de mallorquins desarrelats, però no desmemoriats, que hi entronquen un topònim litoral illenc.

* * *

Després de set o vuit anys de maneig, lectures i comparances de material portolà de procedència i categoria molt diverses, em vaig convenent de la unitat de la cartografia mediterrània. Els genovesos i els venecians juguen sovint a mallorquins —la competència!—, i viceversa, no sols en l'aspecte semiòtic, sinó fins i tot en el lingüístic. Tanmateix, hi ha un bloc d'obres i autors de llengua catalana, continuadors d'Angelino Dulcet i relacionats amb el taller dels Cresques, que forneixen una mena d'agrupació temàtica o estilística. Aquesta seria l'autèntica i estricta «escola mallorquina» dels segles XIV i XV. No hi ha res semblant, ni a Gènova, ni a Venècia, de personalitat tan pura. Les Illes marquen.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANDRÉS, Giovanni. *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura*. Parma, 1782-1799. 7 vol. [Traducció castellana de C. Andrés. Madrid: Sancha, 1784-1806. Cf. t. VI, ll. III, cap. II]
- AVEZAC, Armand d'. «Du voyage par mer au Rio do Ouro en 1346». *Bulletin de la Société de Géographie* [París], núm. 18 (1832), p. 226.
- «Cartes Catalanes, to the editor of the *Literary Gazette*». *The Literary Gazette*, núm. 1217 (1840), p. 311-312.
- BARCELÓ, M. C. *Toponímia aràbiga del País Valencià: Alqueries i castells*. Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva, 1983. 307 p.
- CAMABERO, E.; BEVIÀ, M.; BEVIÀ, J. F. *Tibi, un pantano singular*. València: Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transport, 1989. 155 p.
- CAMPBELL, Tony. «Portulan charts from the late thirteenth century to 1500». A: HARLEY, J. B.; WOODWARD, D. [ed.]. *The history of cartography*. Vol. I. Chicago: University of Chicago Press, 1987. p. 371-463.
- CAPRACCI, A. *La toponomastica nella cartografia nautica di tipo medievale*. Gènova: Università degli Studi di Genova, 1994. XXV + 455 p.
- CARACI, Giuseppe. «A proposito di alcune carte nautiche della Biblioteca Nazionale di Parigi». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 14 (1929), p. 259-278.
- *Italiani e Catalani nella primitiva cartografia nautica medievale*. Roma: Istituto di Scienze Geografiche e Cartografiche, 1959. XXI + 156 p.
- COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Vol. II. Barcelona: Curial, 1994.
- FALCIETTA, Piero. «Manuscript No. 10057 in the Biblioteca Marciana, Venice. A possible source for the Catalan Atlas?». *Imago Mundi*, núm. 46 (1994), p. 19-28.
- FELL, Yoro K. *L'Afrique à la naissance de la cartographie moderne: les cartes majorquines, XIIe et XIe siècles*. París: Karthala, 1982. 295 p.

- FERNÁNDEZ DU RO, Cesáreo. «Noticia de algunas cartas de marear manuscritas, de pilotos españoles, que han ido a parar a bibliotecas extranjeras». *Boletín R. Sociedad Geográfica*, núm. 7 (1879), p. 253-262.
- «Los cartógrafos mallorquines Angelino Dulceti - Jafuda Cresques». *Boletín R. Sociedad Geográfica*, núm. 31 (1891), p. 283-294.
- FISCHER, Theobald. *Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten italienischen Ursprungs und aus italienischen Bibliotheken und Archiven*. Venécia: F. Ongania, 1886.
- GAUTIER, Patrick. *Carte marine et portulan au XIIIe siècle*. Roma: École Française de Rome, 1995. XI + 308 p.
- KAMANE, H.; TIETZE, R.; TIETZE, A. *The lingua franca in the Levant: Turkish nautical terms of Italian and Greek origin*. Urbana: University of Illinois, 1958. XIII + 752 p.
- KRETSCHMER, Konrad C. H. «Die katalanischen Weltkarte der Bibliothek Estense zu Modena». *Zeitschrift für Geschichte der Erdkunde zu Berlin*, núm. 32 (1897), p. 65-110 i 191-218.
- *Die italienischen Portolane des Mittelalters: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*. Berlín: Institut für Meereskunde und Geographische Institut an der Universität, 1909. 688 p.
- LANMAN, Jonathan T. *On the origin of portolan charts*. Chicago: The Newberry Library, 1987. XI + 56 p.
- LA RONCIÈRE, Charles de. *La découverte de l'Afrique au Moyen Âge: Cartographes et explorateurs*. El Caire: Société Royale de Géographie d'Égypte, 1924-1927. 3 v.
- «Une nouvelle carte de l'école cartographique des Juifs de Majorque». *Bulletin du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques: Section de Géographie*, núm. 47 (1932), p. 113-118.
- LA RONCIÈRE, Monique de; MOLLAT, Michel. *Les portulans: Cartes marines du XIIIe au XVIe siècle*. Friburg: Office du Livre, 1984. 295 p.
- LABRÉS, Gabriel. «Los cartógrafos mallorquines del siglo XIV». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 2 (1888), p. 436-465.
- «El maestro de los cartógrafos mallorquines (Jafuda Cres-

- ques)». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 3 (1890), p. 310-311.
- «¿Fue mallorquín Angelinus Dulceti?». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 3 (1890), p. 313-318.
- «Algo más sobre Jafuda Cresques». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 4 (1891), p. 158-161.
- «Estudio bibliográfico de la monografía de una carta hidrográfica del mallorquín Gabriel de Valseca (1439), por don José Gómez Ímaz». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 5 (1892), p. 63-70.
- LLOMPART, Gabriel. *La pintura medieval mallorquina: Su entorno cultural y su iconografía*. Palma de Mallorca: Luis Ripoll, 1977-1980. 4 v.
- «Identificación del «Maestro de las pedrelas» [sic] y encuadre de otros más». *Estudis Baleàrics*, núm. 29-30 (1988), p. 45-52.
- «Registro de los cartógrafos medievales activos en el puerto de Mallorca». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas], núm. 27-2 (1997), p. 1117-1148.
- LLOMPART, Gabriel; PLOU, Joana M. «Apunts iconogràfics des del port de Mallorca». A: *Cartografia mallorquina*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1995, p. 71-87.
- MAGNAGHI, Alberto. «Angellinus de Dalorto cartografo italiano della prima metà del secolo XV». *Rivista Geografica Italiana*, núm. 4-7 (1897), p. 282-294 i 361-369.
- «Alcune osservazioni intorno ad uno studio recente sul mappamondo di Angellino Dalorto (1325)». *Rivista Geografica Italiana*, núm. 41 (1934), p. 1-27.
- MILLER, K. *Mappae Arabicae: Arabische Welt- und Landeskarten des 9-13 Jahrhunderts*. Stuttgart: K. Miller, 1926-1931. 6 v.
- MOTZO, Bachisio R. «Il Compasso da navigare, opera italiana della metà del secolo XIII». Càller: *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia della Università di Cagliari*, núm. 8 (1947), p. 1-137.
- NORDENSKJÖLD, A. E. *Periplus: An essay of early history of charts and sailing-directions*. Estocolm: P. A. Norstedt, 1897. 208 p. + 60 lám. [Traducció de E. A. Bather]

- PUJADES, Ramon J. «La toponímia litoral del País Valencià en la cartografia portolana medieval». A: *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*. València: Universitat de València: Denes, 2002, p. 357-373.
- REVELL, Paolo. *Cristoforo Colombo e la scuola cartografica genovese*. Gènova: Stablimenti Italiani Arti Grafiche, 1937. 563 p.
- REY, Julio. «Problemas cartográficos de la edad antigua». *Revista de la Universidad de Madrid*, núm. 1 (1952).
- REY, Julio; GARCÍA CAMARERO, Ernesto. *La cartografía mallorquina*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1960. 207 p.
- RIERA, Jaume. «Jafudà Cresques, jueu de Mallorca». *Randa*, núm. 5 (1977), p. 51-66.
- ROSSELLÓ, Vicenç M. «Cartes i atles portolans de les col·leccions espanyoles». A: *Portolans procedents de col·leccions espanyoles: Segles XI-XVII: Catàleg de l'exposició*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 1995, p. 9-60.
- «Topònims del migjorn valencià a les cartes portolanes (1280-1661)». *1 Sol Post*, núm. 4 (1998), p. 101-110.
- «Les cartes portolanes mallorquines». A: *La cartografia catalana*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 2000, p. 19-115.
- SKELTON, R. A. «A contract for world maps at Barcelona, 1399-1400». *Imago Mundi*, núm. 38 (1968), p. 107-113.
- WINTER, Heinrich. «Das katalanische Problem in der älteren Kartographie». *Ibero-Amerikanisches Archiv*, núm. 14 (1940-1941), p. 89-126.
- «Catalan portolan maps and their place in the total view of cartographic development». *Imago Mundi*, núm. 11 (1954), p. 1-12.
- WOODWARD, David. «Medieval mappaemundi». A: HARLEY, J. B.; WOODWARD, D. [ed.]. *The history of cartography*. Vol. I. Chicago: University of Chicago Press, 1987, p. 286-370.

**HOMENATGE A PERE IBARRA,
HISTORIADOR (ELX, 1858-1934)
PRESENTACIÓ.**

A CÀRREC DE BIEL SANSANO,

PRESIDENT DE L'INSTITUT D'ESTUDIS

COMARCALS DEL BAIX VINALOPÓ

**PERE IBARRA, DEFENSOR DEL PALMERAR
I DE LA *FESTA D'ELX*,**

A CÀRREC DE JOAN CASTAÑO GARCIA,

UNIVERSITAT D'ALACANT

Il·lustríssim senyor Diego Macià, alcalde de la ciutat d'Elx; senyor doctor Joan Martí Castell, representant de l'IEC; senyores i senyors, amigues i amics, bona nit.

He de començar reconeixent que és molt grat per a mi de presentar aquest acte justament pels tres elements que hi concorren: l'entitat organitzadora, l'IEC, màxima institució acadèmica i normativa de la llengua i la cultura catalanes; l'homenatjat, Pere Ibarra i Ruiz, sense el qual és difícil entendre l'Elx contemporani; i el conferenciant, el doctor Joan Castaño, que avui dia és una de les poques persones que saben alguna cosa de manera positiva de la història contemporània d'Elx.

Crec que l'IEC, en el moment d'organitzar aquest segon cicle de conferències d'«Homenatge als nostres pobles i a la seua gent», l'ha encertada de ple en escollir la figura de Pere Ibarra per a la sessió que s'ha de desenvolupar a Elx. I més encara si tenim en compte que vivim immersos en la joia produïda pel reconeixement de dos béns il·licitans com a patrimoni de la humanitat per la UNESCO. Doncs bé, enmig de tantes celebracions, potser convé recordar de tant en tant que aquests dos patrimonis, el Palmerar i la *Festa*, difícilment haurien arribat als nostres dies i als nostres fills sense el treball abnegat de generacions successives d'il·licitans, sense la intervenció decidida de l'Ajuntament de la ciutat (tant en el segle XVII com en els anys trenta del segle XX i posteriors) i, òbviament, sense la figura de Pere Ibarra, un personatge singular que, d'igual manera que s'ha dit d'un altre gran intel·lectual del seu temps, Joan Maragall, vivia «despert entre els adormits». De fet, com ha demostrat el doctor Castaño, va ser l'esperit vigilant d'Ibarra el que va mantenir viva la consciència del poble d'Elx per a la salvaguarda del patrimoni propi.

He esmentat el nom de Maragall, i potser alguns deuen pensar que és una exageració. En absolut! Si Joan Maragall fou un dels grans intel·lectuals (en el sentit clàssic del terme) de la Barcelona del canvi de segle, Pere Ibarra, que hi va estudiar, fou el gran intel·lectual d'Elx en un període molt semblant. Ara bé, és cert que Maragall fou un home modern pel seu temps i que, probablement, Ibarra representava l'erudit de la segona meitat del XIX, a la mane-

ra del malaguanyat Pau Piferrer, Manuel Milà i Fontanals, Marià Aguiló o Gaetà Vidal i de Valenciano, punts de referència intel·lectual durant els seus anys de formació a Barcelona. Però, sobretot, el que era més diferent era el marc on totes dues personalitats desenvoluparen la seua obra: Barcelona no era Elx, ni Elx no era una porta d'arribada de París, com sí ho era la capital modernista.

I, malgrat tot, Maragall i Ibarra compartien una mateixa fe cega en la regeneració moral de la societat mitjançant el progrés espiritual, en la redempció de la humanitat a través de l'educació i la cultura. Un ideari, ves per on, que també era compartit per Prat de la Riba i tots aquells homes i dones que fundaren i feren créixer l'IEC a partir de 1907. Maragall, mort el 1911, i Ibarra, el 1934, no conegueren l'esclat de la Guerra Civil (1936-1939); i, com es va plànyer el poeta Màrius Torres a *La ciutat llunyana*, de 1939:

Ara que el braç potent de les fúries aterra
la ciutat d'ideals que volíem bastir,
entre runes de somnis colgats, més prop de la terra,
Pàtria guarda'ns: —la terra no sabrà mai mentir.

Els tres anys de guerra enfonsaren el món que ells, cadascun pel seu compte, havien ajudat a construir. I, no obstant això, gràcies en bona mesura a Ibarra, hi salvàrem la *Festa* i el *Palmerar*... i els centenars de papers que Ibarra recollí i guardà, i els que va escriure. Alguns els publicà en vida, uns altres romanen inèdits en l'Arxiu Històric Municipal d'Elx, malgrat que, com la seua obra *Cabildos y sitiadas*, han estat saquejats intel·lectualment, i continuen sent saquejats, per desafortunats que passen plaça d'investigadors.

Quant al doctor Joan Castaño Garcia, no crec que aquest necessite cap presentació a Elx: llicenciat en ciències químiques per la Universitat d'Alacant, entrà en el món de la història sota el mateix guiatge amb què entrà en el món de l'organització de la *Festa*, el guiatge d'un altre erudit local, Joan Gómez Brufal. Apassionat per la història de la seua ciutat, el contacte amb la metodologia històrica mitjançant uns cursos de doctorat en humanitats

contemporànies de la Universitat d'Alacant l'amerà d'un esperit rigorós i crític que, juntament amb les seues capacitats intel·lectuals i de treball, és el que ha caracteritzat la seua recerca. Una recerca que, tenint com a punt de partida la ciutat d'Elx, s'ha centrat essencialment en tres punts: la història contemporània de la ciutat (segles XIX i XX), la *Festa d'Elx* i la tradició religiosa catòlica de la ciutat.

El resultat de tot això són una vintena de llibres publicats; dotzenes d'articles apareguts en revistes especialitzades d'Alacant, València, Barcelona, Madrid, Frankfurt, Lancaster, etc.; la participació en una trentena de congressos nacionals i internacionals celebrats a València, Barcelona, Lisboa, Tolosa de Llenguadoc, Girona, Elx, Castelló de la Plana, Alacant, etc.; i la seua tesi doctoral *Cent anys en la vida cultural d'Elx: Aurelià Ibarra i Manzoni (1834-1890) i Pere Ibarra i Ruiz (1858-1934)* (2000).

Tots aquests, que solament són alguns dels seus mèrits, crec que el fan un magnífic ponent per a la conferència i l'homenatge que avui celebrem. Crec que l'IEC no podria haver triat un especialista més adient per a aquesta sessió. Els convida a seguir atentament l'exposició del doctor Castaño. Moltes gràcies per la seua atenció.

PERE IBARRA, DEFENSOR DEL PALMERAR I DE LA *FESTA D'ELX*

Fa alguns mesos vivíem a Elx la celebració del reconeixement per la UNESCO —el més alt organisme cultural internacional— de dos béns il·licitans, de dos dels nostres signes d'identitat com a part del patrimoni de la humanitat. Així, el passat 30 de novembre de 2000 els horts de palmeres històriques de la ciutat van ser inclosos en la llista d'aquest patrimoni mundial i, mig any després, el 18 de maig de 2001, s'hi va incloure la *Festa*, que, a més, és un dels béns que enceten la nova llista d'obres mestres orals i immaterials del món.

L'atorgament d'aquestes distincions de caràcter internacional, celebrades a Elx amb grans i justificades mostres d'alegria, cal que obren un període de reflexió sobre el que representen aquests béns i sobre la seua conservació. I també, des d'aquest punt i final que hem tingut la sort de viure en primera persona, cal girar la vista enrere i observar els orígens i els inicis de tota aquesta trajectòria, de tot aquest projecte protector que s'inicia en la nostra ciutat amb el segle XX, i reconèixer i agrair a les persones que l'engegaren la seua visió de futur i que hi dedicaren tot el seu seu esforç. Entre totes aquestes persones vull remarcar ara l'actuació ferma, compromesa i decidida de l'erudit i historiador Pere Ibarra i Ruiz, que tanta influència va tenir en la construcció de l'Elx contemporani.

138

APRONIMACIÓ BIOGRÀFICA

Pere Ibarra i Ruiz (Elx, 1858-1934) va nàixer en el si d'una família liberal, interessada per les lletres i les arts. El seu germà per part de pare, Aurelià Ibarra i Manzoni (Macant, 1834-1890), va ser un arqueòleg i un historiador notable. La seua obra principal fou *Illici, su situación y antigüedades* (Macant, 1879), on deixà demostrat que Elx era l'hereva de l'antiga Illici romana i no pas Alacant, com pretenien alguns autors des del segle XVII. També tingué una participació molt activa en el desenvolupament del Partit Demòcrata —el més progressista del ventall polític del moment—

en la província d'Alacant. La seua influència en la formació acadèmica i professional del seu germà Pere resulta evident: i aquest el prengué com a model que calia imitar i intentà prosseguir-ne la tasca intel·lectual —si més no, en el món de la historiografia— després del traspàs prematur d'Aurelià a cinquanta-sis anys.¹

Format en la seua joventut com a gravador i pintor a les acadèmies de Belles Arts de València i Barcelona (1879-1883), amb viatges culturals a Madrid (1880) i París (1883), entre 1889 i 1891 va cursar estudis d'arxiver, bibliotecari i antiquari (o arqueòleg) a l'Escola Superior de Diplomàtica de Madrid. De tornada a Elx, per continuar el projecte historiogràfic iniciat pel seu germà gran, va dedicar tota la seua activitat a recollir testimonis arqueològics, documentals i bibliogràfics per fonamentar una extensa i rigorosa història de la ciutat que, dins del moviment historicista de l'època, contribuïra a explicar el passat de l'Estat. Naturalment, per a sobreviure en una ciutat d'uns vint-i-set mil habitants (urbans i rurals), dedicada fonamentalment a l'agricultura i a la fabricació d'espardeñyes, on un tècnic en arxius i biblioteques era tot un luxe de difícil ubicació, hagué de cercar algunes tasques retribuïdes. En unes quantes ocasions posà en funcionament una acadèmica de dibuix: sabem així mateix que va treballar com a administratiu d'algunes empreses locals —com la societat anomenada La Elèctrica Ilicitana, fundada en 1890 per a la producció de llum elèctrica i de la qual, per cert, fou despatxat per haver-se negat a instal·lar l'electricitat a sa casa— i també fou administrador de finques. A partir de l'any 1919 fou contractat com a empleat municipal i el 1924 —a seixanta-sis anys— va ser nomenat arxiver municipal.

L'obra escrita d'Ibarra abasta un nombre considerable de títols: dues dotzenes de llibres i opuscles i, aproximadament, uns tres-cents articles publicats en revistes especialitzades i, sobretot, en la premsa local, que Ibarra féu servir assíduament com a mitjà

1. Pel que fa a una primera aproximació a la vida i l'obra d'Aurelià i Pere Ibarra, vegeu la meua obra *Els germans Aurelià i Pere Ibarra. Cent anys en la vida cultural d'Elx (1834-1934)*, Alacant, Universitat d'Alacant, 2001.

culturitzador popular per a instruir els seus conciutadans i crear una opinió pública formada. D'altra banda, a l'Arxiu Històric Municipal d'Elx es conserven diversos manuscrits inèdits, i n'hi ha d'altres de repartits en diferents centres il·licitans i forans, públics i privats.

Interessat per tota mena d'assumptes locals i preocupat pel patrimoni comunitari dels il·licitans en uns moments d'evident transformació econòmica, social i urbanística, va realitzar estudis monogràfics, entre els quals cal esmentar el dedicat a les aigües —potables i de regadiu— de què s'abastia la ciutat: recordem els seus llibres *Estudio acerca de la institución del riego de Elche y origen de sus aguas* (Madrid, 1914) i *De Barrenas a Romero* (Alacant, 1926); va redactar una *Historia de Elche* (Alacant, 1895) per a les escoles i es va preocupar de la salvaguarda de les tradicions, els costums i la llengua pròpia dels il·licitans. En aquest sentit, cal remarcar-ne la llarga relació amb personatges de la Renaixença valenciana, com Teodor Llorente o Josep Bodrià, i la col·laboració amb entitats culturals valencianes i catalanes. Pere Ibarra fou director corresponent del Centre de Cultura Valenciana (1915), delegat a Elx del Centre Excursionista de Catalunya (1927) i, també, informador del *Diccionari de la llengua catalana*, iniciat per mossèn Antoni M. Alcover i publicat, com és sabut, amb el nom de *Diccionari català-valencià-balear*.² Bé és cert, que en l'obra d'Ibarra, format, com hem vist, a València, Barcelona i Madrid, la producció en valencià ocupa una part molt reduïda i difuminada dins la totalitat dels seus escrits i se centra en alguns treballs literaris. El caràcter científic de la major part de les seues obres l'obligava —a causa de l'escàs ressò social de la mateixa Renaixença valenciana i la manca d'una codificació ortogràfica, i encarat als prejudicis envers la pròpia llengua tan habituals en el seu temps— a utilitzar el castellà per a introduir-se en els àmbits oficials i poder arribar a un

2. Ibarra apareix amb el número 816 en la llista de col·laboradors del *Diccionari català-valencià-balear*. Agraïm aquesta dada a l'amabilitat de Francesc de B. Moll. En l'Arxiu Històric Municipal d'Elx es conserva el títol acreditatiu atorgat per l'Institut de la Llengua Catalana el 24 de gener de 1913.

major nombre d'estudiosos de tot arreu. Tanmateix, l'interès per defensar totes les tradicions del seu poble el dugué a utilitzar algunes vegades el valencià (recordem la compilació titulada *Cancionero popular il·licitano* [Elx, 1922] o el conte costumista *El rosari de l'aurora* [Elx, 1921]) i, sobretot, a transcriure documents, noms, llocs, cançons, etc., en la seua llengua original. Aquest aspecte de la seua obra, tot i ser molt modest, és de gran interès perquè acostava els il·licitans, com ja he apuntat, a la seua llengua a través de textos cultes, alhora que la prestigiava davant dels ulls d'aquells.³

Pere Ibarra també va dedicar una part important dels seus esforços al patrimoni arqueològic: va difondre en l'àmbit científic troballes importants com la *Dama d'Elx* («El busto de Elche», *Arquitectura y Construcción*, núm. 130, Barcelona [maig 1903], p. 148-151) o les restes d'una basílica paleocristiana excavades l'any 1905 per E. Albertini a l'Alcúdia, jaciment de l'antiga Illici («Antigua basílica de Elche», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid [juliol 1906], p. 119-132). La seua vàlua en aquest camp va ser reconeguda per organismes i societats culturals nacionals i internacionals, que el van distingir acollint-lo com a membre corresponent, com ara la Reial Acadèmia de la Història (1915), l'Institut Arqueològic de Berlín (1897), l'Associació Artístico-Arqueològica de Barcelona (1897) o The Hispanic Society of America, de Nova York (1930).

Nomenat arxiver municipal l'any 1924, com hem vist, la seua veneració pels documents com a testimonis fidels i bàsics per a redactar un relat històric rigorós i positiu el va portar a elaborar un resum ordenat de les actes del Consell de la ciutat des de 1370 fins a 1923, una obra monumental en set volums manuscrits titulada *Cabildos [Consejos, en els primers volums] y sitiadas*, que encara roman inèdita malgrat que ha estat saquejada intel·lectualment en reiterades ocasions. També organitzà en sa casa un petit museu

3. Vegeu el meu article «L'obra valenciana de Pere Ibarra i Ruiz (Elx, 1858-1934)», a *Miscel·lània Joan Bastardas*: 2, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, col·l. «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», XIX, p. 247-264.

d'antiguitats, molt valorat pels estudiosos forans, el contingut del qual va donar a conèixer en algunes publicacions, especialment en el seu llibre *Elche: materiales para su historia* (Conca, 1926).

La tasca cultural i erudita de Pere Ibarra, però, no es tan-cava en si mateixa. Com a autèntic intel·lectual compromès amb la seua societat, s'implicava constantment en la construcció de la ciu-tat contemporània. Una construcció, això sí, que ell considerava indispensable fer amb una base sòlida, amb uns fonaments histò-rics irrenunciables que calia conèixer i tenir sempre ben presents. Temes que preocuparen l'Elx del moment tingueren en Ibarra l'a-nalista eficient i el documentalista que orientava l'opinió dels il·lici-tans. Aquest va ser el cas de la petició de cessió de terme municip-al a Santa Pola, un llarg procés que, iniciat en el segle XIX i acabat en 1946, féu participar successivament els dos germans Ibarra com a assessors dels interessos elxans (*Cuestión de término para Santa Pola*, Elx, 1929); o de l'ús i la propietat dels convents locals (*Com-pendio histórico de los conventos de Elche*, Alacant, 1931); o de la salvaguarda del patrimoni monumental, natural i cultural de la ciu-tat. Entre totes aquestes aportacions, avui pararem atenció, com dèiem, al cas dels horts de palmeres i de la *festa d'Elx* perquè la recent declaració universal no pot entendre's sense les aportacions i les primeres iniciatives de Pere Ibarra al llarg del primer terç del segle XX. Tant és així, que és molt probable que, sense la seua ini-ciativa i el suport dels seus conciutadans, avui dia no existirian.

ELS HORTS DE PALMERES

Una part del patrimoni il·licità que en aquells anys va ocupar l'a-tenció de Pere Ibarra perquè estava en perill va ser el natural i, més concretament, els horts de palmeres. Aquests horts, que havien don-at fama a Elx i sempre havien impressionat els nostres visitants per la gran quantitat de palmeres que contenien, les quals envolta-ven tota la ciutat i que s'estenien per tot el terme municipal, havien anat desapareixent progressivament, sobretot els horts urbans, a causa de l'edificació de nous barris a la població. Així, a partir dels

primers anys del segle XX, els horts de palmeres van estar greument amenaçats, ja que la necessitat de sòl edificable en una ciutat que creixia ràpidament pel gran desenvolupament industrial i demogràfic feia que aquesta s'expandira per mitjà del sacrifici dels horts.⁴ No oblidem que l'existència de la rambla del Vinalopó i el fet que, fins a la inauguració del pont Nou l'any 1913, era impossible d'utilitzar els terrenys de la vora dreta d'aquesta rambla obligaven la ciutat a créixer cap a Alacant: i, per tant, la tala dels horts es veia com una solució inevitable.

L'alarma sobre aquesta qüestió, com en tantes altres, la va donar Ibarra mitjançant un article de premsa publicat el 1920. Arran de la destrucció d'alguns horts per a instal·lar-hi fàbriques d'espardenyes, el nostre autor redactà un treball en el qual manifestava, fonamentalment, que el progrés econòmic i humà no havia de destruir el patrimoni local i que, per tant, calia conscienciar el poble d'Elx sobre la seua responsabilitat a l'hora de respectar i mantenir aquests horts. Ibarra hi demanava una protecció per a les palmeres ara que es pensava utilitzar els horts per a instal·lar-hi fàbriques. S'estranyava que, mentre en altres poblacions es fomentava la repoblació forestal, a Elx, on ja teníem arbres en gran quantitat, «una torpe ignorancia aguijoneada por sórdida avaricia amenaza acabar prontamente con el histórico y admirado palmeral illicitano».⁵

Aquesta denúncia, malgrat que no va tenir un efecte immediat, va fer que uns altres il·licitans s'uniren en la defensa dels horts. Així, tot coincidint amb les festes de la Vinguda de la Mare de Déu a Elx de l'any 1920, s'organitzaren a la ciutat uns jocs florals i es convocaren diferents premis literaris. Un d'aquests, promogut per l'actiu comandant de marina Ferran Pérez Ojeda, estava destinat al millor article periodístic dedicat «contra la tala de los huertos de palmeras». El primer premi fou obtingut per l'erudit Isidre Albert Berenguer amb un text que manifestava que precisament Elx es personificava en les seues palmeres, les quals li atorgaven personali-

4. Vegeu G. JAÉN I URBAN, *Las palmeras del migjorn valencià*, València, Consell de Cultura Valenciana, 1994, col·l. «Sèrie Minor», 12.

5. P. IBARRA RUZ, «¡Pobres palmeras!», *La Libertad*, Elx (29 febrer 1920).

tat enfront d'altres ciutats. Per això, era deure dels seus habitants respectar i protegir els horts per a no perdre aquest signe d'identitat.⁶ L'accèssit d'aquest premi va ser atorgat al treball fonamental de Pere Ibarra titulat «Pro palmeras», en el qual denunciava una vegada més que es pretenguera destruir el patrimoni tradicional d'Elx amb el pretext d'un mal entès progrés econòmic:

A hachazos pretende derribar la vida de esas respetables centenarias palmeras, porque las cree una rémora del adelantamiento, engreído por ficticio progreso materialista, pretendiendo convertir en parque de industrias manufactureras, lo que hasta hoy han sido jardines de belleza inmortal.

El progrés, naturalment, era necessari i beneficiós per a la humanitat, però havia de produir-se sense destruir, sense tallar les palmeres, les quals representaven l'única riquesa forestal que tenia Elx: i, per tant, calia construir les fàbriques i les cases a la part oest de la ciutat, a la vora dreta del riu, on els terrenys plans i sense palmeres eren els més apropiats.⁷

A causa de la ineficàcia d'aquestes campanyes de premsa, ja que els horts seguiren essent talats, alguns il·licitans van prendre la iniciativa de sol·licitar la protecció de la Corona per a les palmeres d'Elx. El 30 de desembre de 1921, a proposta d'Ibarra, enviaren una instància a la infanta Isabel de Borbó, que havia visitat Elx l'any 1907, en la qual, després d'informar-la sobre els antecedents, li demanaven ajuda per a aconseguir la protecció dels horts de palmeres, bé per mitjà d'una llei especial, bé per alguna classe de tributació que penara els propietaris que destruïren les palmeres. La instància era signada per Pere Ibarra i per quaranta-dues persones més de les més diverses professions liberals —i entre les quals hi

6. I. ALBERT BERENGUER. «Respetemos las palmeras». *Nueva Illice*, Elx (18 desembre 1921). Aquest treball va ser publicat en el volum *Juegos Florales de 1920: Trabajos varios*, Elx, desembre 1921, col·l. «Illice», 6, p. 5-9.

7. P. IBARRA RUIZ. «Pro palmeras». *Nueva Illice*, Elx (8 i 15 gener 1922). Reproduït en l'opuscle *Juegos Florales de 1920: Trabajos varios*, p. 10-18.

havia alguns propietaris d'horts de palmeres— que hi manifestaven la seua preocupació per la desaparició imminent del Palmerar i que denunciaven que en aquells dies s'hagueren venut dos o tres horts més per talar-los i construir fàbriques en els seus solars. Els signants de la missiva demanaven a la infanta que intercedira davant el rei Alfons XIII i el Govern de l'Estat a fi d'aconseguir la protecció sol·licitada.⁸

A més, entre gener i juny de 1922, Pere Ibarra va enviar diverses cartes a estaments oficials perquè intervingueren en aquest assumpte i s'aconseguira la protecció definitiva dels horts de palmeres d'Elx. Va escriure al marquès de la Vega Inclán, comissari regi de Turisme; al marquès de Laurencín, director de la Reial Acadèmia de la Història i senador; a Antonio Flórez Vergara; a José Francos Rodríguez, ministre de Gràcia i Justícia i diputat a Corts per la circumscripció d'Alacant; a Augusto Barcia, diputat a Corts per Vera; i a Salvador Canals i Vilaró, diputat a Corts per Lleida. I, fins i tot, acudí al mateix rei Alfons XIII aprofitant la visita del monarca a Elx el gener de 1923 per a inaugurar unes obres de la companyia Riegos de Levante: Ibarra prengué la iniciativa de redactar una nova instància, la qual va lliurar personalment al rei —juntament amb una altra en què sol·licitava el tractament d'excehlència per a la corporació municipal d'Elx, que va ser atorgat al cap de poc temps—, en què li demanava que intervinguera per solucionar definitivament el problema mitjançant una llei especial que protegeix els horts de palmeres.⁹

També a la ciutat havia pres cos el moviment en defensa de les palmeres. En els anys vint del nostre segle els periòdics locals es van unir en un projecte comú, anomenat «El programa mínimo de la prensa». En aquest programa, que intentava aconseguir unes

8. La instància i la carta que, en nom de tots, va dirigir Pere Ibarra al secretari de la infanta esmentada apareixen reproduïdes en el fulllet publicat per Ibarra titulat *Para historia de Elche: Pro palmeras: Conjunto de documentos que pueden servir algún día para ilustrar nuestra gestión en defensa de estos palmerales*. Elx, Imp. Agulló, 1931, p. 21-24.

9. P. IBARRA RUIZ, *Para historia de Elche...* p. 41-42. La instància al rei Alfons XIII també va ser publicada per Ibarra en *Sierra Illice*, Elx (25 març 1923).

quantas millores educatives i culturals per a la ciutat a través de la unió de les diferents forces socials, entre algunes altres coses, s'inclouïa la lluita per la conservació de les palmeres. Per això, arran de les diverses denúncies de destrucció d'horts i com a mesura protectora, es va proposar la declaració dels horts de palmeres com a parc nacional amb la tutela de l'Estat. El cap del districte forestal d'Alacant, l'enginyer Nicasi Mira, es va mostrar d'acord amb la iniciativa, de manera que, mitjançant compensacions econòmiques, els propietaris dels horts estarien obligats a protegir les palmeres i a no construir en els horts, mentre que l'Estat en prendria al seu càrrec la vigilància, la conservació i la millora.¹⁰

Malgrat que no s'arribava a una solució legal definitiva, tot aquest moviment donà alguns fruits, si més no, *de iure*, sobre el paper. El 28 de gener de 1924, el delegat governatiu, Antoni Carerras, va emetre un decret segons el qual, a més de manifestar que la destrucció de les palmeres d'Elx havia provocat nombroses queixes «de cuantas personas cultas y amantes del buen nombre de Elche existen y visitan esta población», i desitjant evitar aquesta destrucció, per ordre del governador civil d'Alacant, quedava prohibit tallar i arrencar palmeres per cap motiu. Els propietaris que per alguna circumstància tingueren necessitat de fer-ho haurien de sol·licitar-ho raonadament a la delegació governativa. Els contravençors d'aquesta disposició serien multats amb rigor màxim.

Lesmentat enginyer Nicasi Mira, que visità Elx comissionat pel Ministeri de Foment, va emetre un informe en el qual, a més de presentar referències a la història del Palmerar d'Elx, oferia algunes iniciatives per a solucionar el problema, com ara considerar els horts com un bosc a fi de poder aplicar-hi la Llei de parcs nacionals: construir dues passarel·les de vianants sobre la rambla del riu Vinalopó, l'una entre el raval de Sant Joan i el pla de Sant Josep, i l'altra al costat del palau dels Altamira, per a facilitar la utilització dels terrenys de la vora dreta del riu i evitar així que es tallaren palmeres, a més de privar els propietaris dels horts del dret de dis-

10. «El programa mínimo de la prensa. Los palmerales, parque nacional», *Tiempos Nuevos*, Elx (4 juny 1922).

posar-ne lliurement i obligar-los a conservar-los. La visió de futur que aquest informe reflectia és evident, ja que fins i tot manifestava que amb les rendes de l'Estat i de la plusvàlua dels terrenys es podria assumir la despesa de la construcció d'un nou cementiri per a la població quan la proximitat d'habitatges aconsellara buscar un terreny més allunyat de l'actual. S'intentava que «quedara fijada la posibilidad, sin grandes sacrificios para el Estado, de defender el actual bosque de palmeras de Elche y de fomentarlo, y que ello es compatible con el ensanche urbano de la población, no precisando cifras, pues ello tendría lugar a propósito en un anteproyecto o proyecto redactado con sujeción a normas que a mí no me han sido dadas».¹¹ Però la resposta del Ministeri de Foment va ser força descoratjadora: la manca de recursos econòmics feia inviable aquest projecte, alhora que la resolució del problema de la destrucció dels horts retornava a l'àmbit municipal i de la Diputació Provincial.¹²

Amb motiu de la publicació del Decret llei del 9 d'agost de 1926, relatiu al tresor arqueològic nacional, Pere Ibarra, que en cap moment no es donà per vençut, va veure una altra possible solució per al problema. L'apartat *b* de l'article segon del Decret manifestava que formarien part del tresor artístic nacional, entre alguns altres immobles, tots els «sitios y lugares de reconocida y peculiar belleza, cuya protección y conservación sean necesarias para mantener el aspecto típico, artístico y pintoresco característico de España», paraules que Ibarra veia que podien ser aplicades al conjunt dels horts de palmeres de la ciutat, que, d'aquesta manera, podrien ser protegits per l'Estat.¹³

Això no obstant, aquesta protecció, *de facto*, tardà algun temps a acomplir-se. Així, tres anys després, el 1929, la salvaguarda del Palmerar il·licità encara era un problema viu i s'hi proposaven diferents solucions possibles. Per exemple, en un certa-

11. P. IBARRA RUIZ, *Para historia de Elche...*, p. 53-84. Aquest informe va ser publicat fragmentàriament en el setmanari local *Lerante*, Elx (20 febrer, 5 i 20 març i 10 i 25 abril 1926).

12. P. IBARRA RUIZ, *Para historia de Elche...*, p. 85.

13. P. IBARRA RUIZ, «Una vez más, pro palmeras», *Nueva Illice*, Elx (22 agost 1926).

men literari organitzat per *Alicante Atracción*, Josep Pastor va resultar guanyador amb un escrit en el qual analitzava la qüestió de la declaració dels horts d'Elx com a parc nacional. Aquest periodista li proposava que el parc fóra format per tots els horts d'Elx, sense cap excepció, i, en general, seguia les observacions de l'informe de l'enginyer Mira: exempció de tributs, custòdia a càrrec de l'Estat, instal·lació d'un viver de palmeres gratuït, la propietat dels horts no donaria dret a destruir-los i cada palmera tallada hauria de ser substituïda per una altra, etc. A més, li plantejava que l'Ajuntament traslladara el cementiri local un quilòmetre més enllà —a fi que aquest no entrebancara el creixement de la ciutat— i que organitzara anualment una Festa de la Palmera en les escoles públiques. L'Estat, per la seua banda, calia que premiara cada any els propietaris dels horts que més s'hagueren significat en la plantació de noves palmeres; i, finalment, considerava que el Govern també havia de fer-se càrrec de la construcció de tres ponts sobre el llit del riu.¹⁴

Malgrat això, l'expansió i l'especulació urbanes i la destrucció dels horts continuaven, i s'intentava resoldre el problema amb els mateixos arguments de feia vint anys: que el progrés de la ciutat no es realitzara a canvi de sacrificar el propi patrimoni natural de la ciutat. Una vegada instaurada la II República, l'alcalde de la ciutat, el socialista Manuel Rodríguez, va prendre la primera mesura municipal sobre la qüestió. D'una banda, va dirigir una instància al Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts en què demanava que els horts de palmeres foren declarats monument nacional i, per tant, que foren protegits per l'Estat. De l'altra, el 28 d'octubre de 1931 publicà un ban municipal amb el qual prohibia que es tallaren palmeres. Mentre el Ministeri resolvia la instància presentada, l'alcalde, per tal d'evitar que es perderen per sempre els horts de la ciutat, recordant l'ordre del governador civil de 1924 que manava que no fóra tallada cap més palmera sense permís oficial, advertia que «queda prohibido terminantemente efectuar la

14. J. PASTOR WILLIAMS, «Los palmerales de Elche», *Elche*, Elx (8 i 15 setembre 1929).

tala de una sola palmera sin solicitar el oportuno permiso del Ayuntamiento, al que habrán de manifestar la necesidad imprescindible en que se fundamentan».¹⁵

Aquests passos decisius del consistori van donar els seus fruits dos anys més tard, malgrat que en aquest període de temps es van detectar algunes tals d'horts més. Ibarra, satisfet per la decisió va intervenir municipal, va publicar a finals de l'any 1931 l'opuscle titulat *Para historia de Elche: Pro palmeras: Conjunto de documentos que pueden servir algún día para ilustrar nuestra gestión en defensa de estos palmerales*, en el qual recollia articles periodístics i documentació relacionada amb el tema, alhora que hi incloïa el ban de l'alcalde Manuel Rodríguez i tots els seus treballs sobre la qüestió, a més de les instàncies i els documents oficials —com l'informe de Nicasi Mira— relatius a la protecció del Palmerar.

Atès que, malgrat tot, la destrucció de les palmeres no s'aturava, l'Ajuntament va fer tot un seguit de peticions a diversos organismes de l'Estat: que a proposta de la Real Academia de San Fernando es declarara lloc d'interès nacional el conjunt dels horts de palmeres il·licitans; que es declararen expropiables per l'Ajuntament aquests horts i, per tant, que s'autoritzara l'Ajuntament a signar un emprèstit davant l'Institut Nacional de Previsió per a pagar aquestes expropiacions; que l'Estat subvencionara l'Ajuntament per a comprar horts i que, en definitiva, es creara un patronat superior al qual haguera de sotmetre l'Ajuntament els plans i els projectes respecte als horts de palmeres.¹⁶

El resultat de tota aquesta insistència féu que, el 5 de març de 1933, el ministre d'Agricultura, Indústria i Comerç, Marcelino Domingo, i el president de la II República, Niceto Alcalá Zamora, signaren un decret de protecció de les palmeres d'Elx. Aquest decret prohibia arrancar palmeres i declarava d'interès social el conjunt dels horts d'Elx. A més d'assenyalar les mesures de protecció de les palmeres i els càstigs per als contraventors, indicava que es crearia un patronat nacional on foren representats l'Academia de

15. «La tala de palmeras», *La Opinión*, Elx (1 novembre 1931).

16. «Palmeras», *Elche*, Elx (29 gener 1933).

San Fernando, el Patronat Nacional de Turisme, el Consell Forestal, la Comissaria de Pares Nacionals, el municipi d'Elx i els propietaris dels horts.¹⁷

El decret protector va ser rebut a Elx amb gran interès, si més no, per les persones que havien treballat per aconseguir-lo. Pere Ibarra manifestava el seu goig davant «la feliz noticia, por mí tan deseada, de haberse dictado ya una disposición especial que sirva de infranqueable escudo para la defensa de estos palmerales».¹⁸

Uns quants dies després els comissionats de l'Associació General de Pares d'Interès Nacional visitaren la ciutat per conèixer la situació dels horts. Aquests van manifestar la necessitat de protegir i declarar llocs d'interès els horts més propers a la ciutat i indicaren que, una vegada s'acomplira la declaració, Elx seria una de les ciutats més visitades a partir del moment que la Societat Nacional de Turisme la declarara població d'interès natural. També proposaren desviar la carretera Alacant-Múrcia —que travessava el centre de la ciutat— i construir un pont sobre el riu per afavorir l'eixample de la ciutat cap al pla.

Naturalment, la publicació del Decret llei de protecció del Palmerar no va resoldre definitivament el problema. A penes un mes després de la promulgació de la norma legal, es denunciava a la ciutat una transgressió de la Llei en un hort de palmeres: el propietari havia respectat el cos de la Llei i no havia tallat cap palmera, però n'havia tancat algunes en un edifici construït a l'hort contravenint al seu esperit.¹⁹ I encara, com tots massa bé sabem, es

17. Malgrat l'important pas fet, aquest patronat no es va constituir fins a l'any 1942 —però no funcionà fins quaranta anys després i amb una altra composició— i el 27 de juliol de 1943 es va declarar el Palmerar d'Elx jardí artístic nacional.

18. P. IBARRA RUIZ, «La palmera», *El Hicitano*, Elx (12 març 1933).

19. «Ante la nueva casa de "El Palmeral"», *El Hicitano*, Elx (23 abril 1933). Per seguir la problemàtica de les palmeres d'Elx fins a l'aprovació de la Llei de tutela del Palmerar d'Elx (Generalitat Valenciana, 1986), vegeu G. JÉN I URBAN, *Guia de l'arquitectura i l'urbanisme de la ciutat d'Elx*, Alacant, Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana, Generalitat Valenciana i Ajuntament d'Elx, 1989, p. 130 i s.; i Eduardo MEDINA CORRECHER, *El palmeral de Elche: Tutela jurídica y perspectiva urbanística como zona verde y espacio protegido en el planteamiento municipal*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1998.

van tallar i es van deixar morir moltes palmeres, i els horts van passar per moments molt difícils, de manera que es va fer necessària l'actualització de la normativa protectora amb noves disposicions com la Llei de tutela del Palmerar d'Elx fixada per la Generalitat Valenciana (1986) o la creació d'un patronat que ha de vetllar per la conservació íntegra dels horts elxans, organisme que ja va ser proposat els anys trenta, com acabem de veure.

Avui dia, els horts urbans són, majoritàriament, de titularitat municipal i, amb gran esforç personal i econòmic, van sent rehabilitats a poc a poc. El reconeixement de la UNESCO, però, no vol pas dir que ja és tot fet. En absolut: cal invertir en la protecció i la conservació d'aquest bé natural sense desvirtuar-lo, sense que perda la seua personalitat tradicional i històrica, que és precisament allò que ha estat reconegut com a patrimoni mundial. Per això mateix, no hem de convertir els nostres horts *de* palmeres en un immens jardí *amb* palmeres —els horts no han estat mai jardins—, ni hem de deixar que s'arranquen palmeres amb l'excusa de cap obra pública: cal que tornem a aprendre a conviure amb els horts com sempre hem fet els il·licitans. I, com veiem, hem de tenir present Pere Ibarra perquè, gràcies a la seua insistència i als seus continuats tocs d'atenció a la comunitat, podem seguir gaudint del nostre Palmerar i podem continuar mirant —com ell deia— a l'altura espiritual i no solament al sòl del terra material.

151

LA FESTA D'ELX

Trobem una actuació semblant amb relació a la *Festa d'Elx*, ja que la intervenció directa de Pere Ibarra, tant en les investigacions sobre el drama assumpcionista com en les tasques de restauració escènica de l'obra —tot just en una època en què la representació travessava un període de decadència—, atorga a aquest ampli apartat de l'obra d'Ibarra una transcendència innegable pel que fa a la història contemporània del nostre *Misteri*.

Cal destacar, en primer lloc, la tasca divulgadora de l'obra assumpcionista il·licitana, de la seua importància i dels seus valors.

Divulgació, principalment, entre els estudiosos, els investigadors, els musicòlegs i, en general, aquelles altres personalitats rellevants en el camp de la cultura —«los inteligentes», com assenyalava el mateix Ibarra— que pogueren estudiar l'obra i donar-la a conèixer. Aquesta divulgació era portada a terme de diverses maneres. Amb contactes personals amb els estudiosos, que Ibarra acompanyava a les representacions i dels quals obtenia les seues primeres impressions. Així, podem esmentar, per exemple, els casos de l'hispanista i arqueòleg Pierre Paris, que, convidat pel mateix Ibarra per a contemplar la *Fèsta* en l'agost de 1897, va retornar a França amb el bust de la *Dama d'Elx* que havia estat trobat al jaciment de l'Alcúdia uns quants dies abans i que va ser adquirit per al Museu del Louvre de París. També podem remarcar la presència de l'escriptor valencià Teodor Llorente, que l'agost de 1900 va encapçal·lar una excursió de Lo Rat Penat de València i que hi va coincidir també amb el musicòleg tortosí Felip Pedrell. Tots ells comunicaren a Ibarra les seues impressions i observacions sobre la *Fèsta* i, cosa que és més important, publicaren destacats estudis i articles en revistes i diaris nacionals i internacionals amb els quals contribuïren positivament a donar a conèixer la representació.

Un altre dels sistemes utilitzats per Ibarra era, naturalment, la paraula escrita. A banda dels nombrosos articles de premsa publicats al llarg de la seua vida sobre aquesta qüestió —que incidien notablement en l'auge bibliogràfic experimentat per la *Fèsta* en aqueixos anys—,²⁰ vull parlar una atenció especial en dos dels seus treballs que, al meu parer, influïren particularment en la divulgació de la *Fèsta* en dos nivells diferents. En primer terme, el capítol que dedica al *Misteri* en la seua *Historia de Elche*, on ofereix una descripció minuciosa del drama, amb l'edició d'unes trenta-cinc quartetes del text literari de l'obra. Però on radica l'interès divulgador d'Ibarra és el fet que el seu llibre, com hem dit, estava destinat a les escoles de la ciutat. Per tant, es passava de l'ocultació tradicional del text de la *Fèsta* a la seua divulgació entre els

20. Vegeu el meu *Repertori bibliogràfic de la Festa o Misteri d'Elx*, València, Institut Valencià d'Estudis i Investigació i Ajuntament d'Elx, 1994.

xiquets il·licitans, aquells en els quals, anys després, havia de recaure la responsabilitat d'organitzar el *Misteri*, en un intent que aquests xiquets el conegueren i, per tant, l'estimaren.

El segon dels treballs divulgatius que vull remarcar d'Ibarra es projecta fora d'Elx. Així, tot i que podríem mencionar articles descriptius de la *fèsta* publicats per aquest en periòdics d'Alacant o de Múrcia, probablement els escrits més significatius en aquest sentit són la sèrie de treballs que edità durant l'estiu de 1901 en *Las Provincias* de València. Esperonat per Teodor Llorente, Ibarra va escriure sis interessants i extensos articles que, segons ell manifesta, volien completar la descripció de la *fèsta* redactada pel mateix Llorente l'any anterior. Ibarra hi descriu de manera minuciosa i detallada, com era habitual en ell, tot el procés de muntatge de la tramoia aèria del *Misteri*, l'acte de la Prova de Veus celebrat en l'Ajuntament il·licità, la Prova de l'Àngel del 10 d'agost, etc.²¹

A banda de la preocupació constant de Pere Ibarra perquè la *fèsta* fóra coneguda i estudiada, ell mateix hi va realitzar algunes investigacions notables. En un primer apartat, podríem incloure-hi alguns estudis generals sobre el teatre medieval dirigits, sobretot, a enmarcar adequadament l'origen de la peça. L'exemple més significatiu potser són els textos redactats amb motiu d'una polèmica pública que mantingué amb l'acadèmic i publicista Adolfo Herrera y Chiessanova. L'any 1896, aquest estudiós publicà un article descriptiu de la *fèsta* en el butlletí de la Sociedad Española de Excursiones de Madrid.²² Tanmateix, Herrera, en la seua introducció, qualificava la *fèsta* de «farsa religiosa», i Ibarra publicà tres articles extensos en el setmanari alacantí *La Correspondencia Alcantina* amb els quals intentava demostrar la inexactitud d'aquest terme.

21. P. IBARRA RUIZ, «La *fèsta* de Elche», *Las Provincias*, València (1. 3. 4. 9. 15 i 29 agost 1901).

22. A. HERRERA Y CHIESSANOVA, «Excursión a Elche. Auto lírico religioso en dos actos, representado todos los años en la parroquia de Santa María los días 14 y 15 de agosto», *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, Madrid (1896).

Aquests articles, que, a més a més, foren contestats per Adolfo Herrera —l'acadèmic cercà el suport d'autors com Víctor Balaguer, Frederic Balart i, fins i tot, Marcelino Menéndez y Pelayo—, palesen la preparació d'Ibarra respecte al tema, tot i que, a causa de la modèstia intel·lectual que el caracteritzava, ell mateix manifesta que l'estudi va ser escrit «al correr de la pluma y sin tiempo, pues que mis ocupaciones y escasas dotes no me lo permiten para profundizarlo».²³ De tota manera, podem comprovar com es tracta d'una interessant investigació bibliogràfica on es passa revista a l'origen del teatre medieval, on es diferencia clarament entre el teatre medieval castellà i el català —de la «zona llemosina», escriu Ibarra seguint els criteris de l'època— i on, amb deteniment, es clarifiquen les diferències i les similituds de les diverses peces d'aquest tipus de teatre, conegudes com a *farses*, *èglogues*, *villancets*, *autos* i *òperes*. Basant-se en les opinions de Gaietà Vidal i de Valenciano, Ibarra manifesta que la *Festa* és original del segle XV i deixa ben clar que el terme «farsa religiosa» no és el més adient per a definir el *Misteri* il·licità.

També va donar a conèixer, en la seua llengua original, una gran quantitat de documents històrics sobre la representació, alguns de gran importància, com, per exemple, l'acta municipal del 26 de setembre de 1530 en què es recull la menció de la «cadira daurada» on es feia cada any l'assumpció de la Mare de Déu i que, fins fa poc, era la referència documental al *Misteri* més antiga de les localitzades.²⁴

Un altre document important —per la transcendència que ha tingut en cercles poc rigorosos— fou publicat per Ibarra en unes quantes ocasions perquè creia que era una clara referència a la *Festa d'Elx* que permetia datar la representació del segle XIV. Es tracta de la carta de la reina Maria d'Aragó dirigida al Consell

23. P. IBARRA RUIZ, «La Fiesta de Agosto en Elche», *La Correspondencia Alicautina*, Alacant (desembre 1896).

24. P. IBARRA RUIZ, «De la Festa», *El Papagayo*, Elx (18 maig 1924). Vegeu J. CASTAÑO I GARCIA, «La Festa d'ELX en l'obra de Pere Ibarra i Ruiz», *Festa d'ELX*, 45, Elx (1993), p. 69-83.

il·licità en 1370 on s'esmenta la «festa de Santa Maria primera viuent».²⁵ Aquesta al·lusió va ser considerada per Ibarra com el «testimonio auténtico acreditativo, de la celebració de la *Fiesta* en el año 1370». Tanmateix, coneguda l'àmplia difusió que la festa de l'assumpció de la Mare de Déu d'Agost posseïa en la Corona d'Aragó en l'època del document, no podem prendre una expressió tan genèrica com a data concreta del *Misteri* il·licità, ja que, d'altra banda, en el document no es fa cap referència a dramatització de cap classe. Creiem que deu ser aquesta carta la que va ser mostrada al músic Òscar Esplà i que aquest cregué, erròniament, datada de l'any 1266, com afirmà —fins i tot amb jurament fet *ad hoc*— unes quantes vegades.²⁶ I ho creiem així, justament, per la manera metòdica d'investigar d'Ibarra. Com veiem, al llarg de la seua obra són molt nombrosos els documents publicats per l'erudit cronista. Si haguera tingut en les seues mans una prova de la representació de la *Fiesta* l'any 1266, com manifestà Esplà, no haguera dubtat ni un sol moment a donar-la a conèixer. Tanmateix, ni tan sols apareix una referència a aquesta carta en tota la seua obra, i, per tant, hem de pensar, més que en un oblit d'Ibarra, en una lectura errònia d'Esplà.

Al cap i a la fi, tots aquests documents i molts més que donà a conèixer assajaven de demostrar als il·licitans l'activa i generosa participació del Consell de la ciutat en la preparació de la *Fiesta*, especialment des que se'n féu càrrec l'any 1609, tradició que contrastava amb els pocs recursos econòmics que el municipi dedicava a la celebració en temps d'Ibarra, que evidència amb els seus textos el desinterès de les autoritats contemporànies.

Ibarra també s'ocupà d'editar la consuetat literària de l'obra. Segons les referències que ell mateix indica, l'any 1900 tingué accés a la consuetat de 1625 —la còpia més antiga de les que co-

25. P. IBARRA RUIZ, *El Tránsito y la Asunción de la Virgen*, Elx, Tip. Agulló, s. a. [1933], p. 51-52.

26. O. ESPLÀ TRIN, «Apuntes sobre la *Fiesta d'Elig.*», a *Fiesta d'Elig.*, Elx (1956), s. p. El jurament públic segons el qual havia consultat la referida carta reial del segle XIII —perduda, segons Esplà, l'any 1936— pot veure's al seu article «En torno al VII centenario del *Misterio de Elche*», *ABC*, Madrid (31 agost 1965).

neixem— que es conservava en la biblioteca de Josep M. Ruiz de Lope, cronista il·licità (1831-1900). Ibarra en féu una transcripció sencera i la donà a la llum pública en forma de fullet o guia per als espectadors, acompanyada de la primera traducció castellana coneguda, feta el 1700 per Claudià Felip Perpinyà (*Lo Misteri d'Elig* = *El Misterio de Elche*, Alacant, 1929). Aquesta mateixa consuetat, amb una versió íntegra i amb una bibliografia crítica extensa, la tornà a publicar en l'opuscle titulat *El Tránsito y la Asunción de la Virgen*.

Aquest interès en la divulgació i la investigació sobre la *fèsta* estava íntimament lligat a la seua preocupació per la necessària restauració i per la recuperació de la seua esplendor passada, atès que —des de l'últim terç del segle XVIII— l'obra travessava un període de decadència artística. Aquesta degradació havia estat agreujada durant els anys de la Restauració borbònica per un seguit de circumstàncies, com la manca de recursos econòmics, la inestabilitat del càrrec de mestre de capella, ja que aquest depenia de l'alternança política local, i, sobretot, l'escassa importància que els mateixos il·licitans donaven a la seua festivitat.

Mitjançant algunes campanyes de premsa iniciades l'any 1901, Ibarra intentà conscienciar els il·licitans i, particularment, les autoritats municipals a fi que valoraren la *fèsta* i hi posaren els mitjans humans i econòmics necessaris. A mesura que el segle avançava, les seues paraules eren cada vegada més angoixoses, ja que el deteriorament de les representacions era progressiu:

Creo ha llegado su día para la *fèsta*: o la restablecemos, rodeándola de todo cuanto ella se merece y exigen los tiempos actuales, en cuanto a propiedad artística se relaciona [...] o archivamos la consuetat, borranos de la Fiesta Mayor de Elche una representación que no hemos sabido conservar, que no sabemos presentar, en una palabra, que no queremos sostener.²⁷

27. P. IBARRA RUIZ, «La *fèsta* de Elche», *La Libertad*, Elx (22 agost 1920).

La instauració de la dictadura de Primo de Rivera en 1923 i l'accés a l'Ajuntament de forces relacionades amb l'oligarquia local propiciaren que s'iniciaren seriosament les tasques de la restauració de la *Festa*. El 23 de març de 1924, en una reunió celebrada en l'Ajuntament il·licità sota la presidència de l'alcalde, Diego Ferrández Ripoll, s'hi constituí l'anomenada Junta Protectora de la «Festa» de Elche, destinada a desenvolupar les tasques necessàries per a restaurar el *Misteri* i integrada per representants municipals i alguns personatges més relacionats amb la *Festa*, com l'arxipreste de Santa Maria o el mateix Ibarra en qualitat de cronista.

Ja el mateix agost de 1924, després de nombrosos treballs i reunions, la restauració de la *Festa* fou una realitat. El músic alacantí Òscar Esplà s'encarregà de la revisió musical de l'obra i hi va reincorporar l'escena dels jueus, que havia estat suprimida a finals del segle XVIII pel bisbe Josep Tormo. També foren reparats alguns elements teatrals i es revisà el desenvolupament d'algunes escenes.²⁸

Iniciada la restauració de la peça assumpcionista, la tasca d'Ibarra no acabà, tanmateix, en aquest punt, ja que, al seu entendre, un altre perill podia ocasionar la pèrdua definitiva de la representació il·licitana. Es tractava dels nous corrents socials que consideraven el *Misteri* com una qüestió merament religiosa i «passada de moda» i que, per tant, intentaven renovar-la sense cap respecte.

Ibarra, de nou, intentà conscienciar els il·licitans de la importància cabdal de la representació assumpcionista, tant pels seus valors intrínsecs com pel fet de ser un símbol comunitari fonamental, i, per consegüent, de la necessitat de guardar-la per a les generacions futures. En aquests anys últims de la seua vida, el nostre personatge, sense renunciar a la seua ideologia democràtica i republicana, va accentuar la seua visió conservadora amb relació als ràpids canvis socials que observava al seu voltant. Són nombrosos els seus escrits on es mostra a favor de les tradicions comunitàries i

28. Sobre la restauració de la *Festa* de 1924 i actuacions posteriors, vegeu J. CASTAÑO I GARCIA, *La restauració de la Festa d'Elx en el primer terç del segle XX*, Elx, Ajuntament d'Elx, 1993.

ataca durament els nous costums que arrasen sense cap respecte el passat dels pobles.

En aquest sentit, no podem deixar de banda una dura polèmica respecte a l'orientació que calia donar al futur de la *Fèsta*, sorgida l'any 1929. Aquell any es proposà representar el *Misteri* a Barcelona, concretament al Poble Espanyol, en ocasió de la celebració de l'Exposició Internacional. Immediatament sorgiren les discussions a Elx entre els qui es negaven que la representació eixira de la ciutat i els qui consideraven aquesta oportunitat com un bon mitjà de difusió de l'obra. Pere Ibarra, absolutament contrari a l'eixida de la *Fèsta* del seu escenari tradicional, denuncià les reformes incongruents i el mal entès progrés que s'escapa de les mans de qui el proposa.²⁹

La posició d'Ibarra fou durament atacada per alguns sectors culturals de la població —aglutinats en el setmanari *Elche*, òrgan escrit d'una Federació en Pro de la Cultura, creada a la ciutat per a agrupar diferents associacions artístiques i culturals— que l'acusaren de tenir «demasiado amor a ese polvo que impide aduinar y hasta conocer con perfección las bellezas de la *Fèsta*».³⁰ En la comissió que havia de decidir sobre el tema, formada per l'alcalde d'Elx, l'arxipreste de Santa Maria, el músic elxà Alfred Javaloyes i el mateix Ibarra, imperà la tesi de l'historiador local i la *Fèsta* no fou representada fora d'Elx. De tota manera, aquesta doble visió sobre l'obra elxana encara perdura i no ha estat resolta definitivament: al llarg del segle XX han sorgit fortes discussions cada vegada que s'ha insinuat la possibilitat de representar la *Fèsta* fora de Santa Maria.

En aquells mateixos anys, atès que la Junta Protectora de la «Festa» d'Elche no acabava de tenir un funcionament òptim i a causa de les dificultats anuals per a organitzar la representació, començà a pensar-se en la necessitat d'una ajuda estatal per al *Misteri*. El mateix Pere Ibarra estava convengut que, donades les

29. P. IBARRA RUIZ, «La *Fèsta* es de Elche y para Elche», *La Defensa*, Elx (5 maig 1929).

30. «Acerca de la *Fèsta*», *Elche*, Elx (19 maig 1929).

circumstàncies, era pràcticament imprescindible per a la pervivència de l'obra il·licitana que el Govern central la protegia i la subvencionava. Amb això s'obtidria un suport econòmic —i també moral— per damunt de les variacions del poder local. En aquest sentit, redactà una instància dirigida al ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts, Elies Tormo, la qual —malgrat que no va produir efecte immediatament— sí que va encetar el camí d'una possible via de tutela semblant a l'emprada per a protegir els horts de palmeres.³¹

Aquesta necessitat de protecció estatal apuntada per Ibarra es féu urgent arran de la proclamació de la II República l'abril de 1931. L'ocupació del govern municipal d'Elx per les forces d'esquerra i la manifestació de les seves posicions respecte a la *fèsta* van obrir una gran polèmica a la ciutat, ja que els grups polítics més radicals no estaven disposats a sufragar amb diners públics una festa eminentment religiosa. Les iniciatives anaven des d'eliminar directament la representació fins a proposar de fer-la en una plaça de bous o suprimir la imatge de la Mare de Déu per evitar la presència del seu principal símbol religiós. Aquesta polèmica s'agreujà durant les setmanes anteriors a l'agost de 1931 i semblava inevitable que la *fèsta* fóra eliminada. A causa d'aquesta situació, el músic Òscar Esplà —que havia estat nomenat cap general de la Junta Nacional de Música i Teatres Lírics del Govern republicà—, avisat per Pere Ibarra, es va decidir a intervenir-hi personalment. Com ja havia suggerit Ibarra, es dirigí a les instàncies estatals a fi que aquestes salvaguardaren la representació. Les seues gestions donaren com a fruit la invitació al ministre d'Instrucció Pública, Marcelino Domingo, per a presenciar la *fèsta* el mes d'agost i, sobretot, la declaració d'aquesta com a monument nacional, el setembre següent, basant-se en els valors tradicionals, culturals i fins i tot turístics de l'obra. D'aquesta manera, la *fèsta* passava a dependre directament de l'Estat i, concretament, de l'esmentada Junta Nacional de Música i Teatres Lírics. I, encara que la polèmi-

31. P. IBARRA RUIZ, «Un saludo y un ruego al Excmo. Sr. Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes», *Vida Agraria*, Elx (16 agost 1930).

ca, dins de l'ambient anticlerical de l'època, quedés oberta els anys següents, s'havia assegurat, si més no, la continuïtat immediata de les representacions.

Naturalment, Ibarra no volgué mantenir-se al marge d'aquest espinós assumpte i publicà un treball periodístic en el qual palesava —una vegada més— els seus sentiments respecte a la *Fèsta*. En l'escrit es mostra totalment partidari de mantenir i conservar les tradicions del poble i es lamenta de la pèrdua dels valors socials i humans tradicionals:

Hoy, que Elche se ha dado cuenta del mérito artístico de la *Fèsta* y de lo que para su natural orgullo patrio representa su celebración, como número de mundial atracción, debemos, pues, respetarla, conservarla, procurando representarla de la mejor manera que nuestros medios económicos lo permitan, evitando en grado sumo que un pueril abandono la deje en mitad de la calle de donde fácilmente sería recogida por los mismos asaltadores de históricas ranciedades, que se aprovechan de la ignorancia del poseedor para alcanzar sus propósitos. Acordémonos del busto. Bien hayan las autoridades que haciéndose cargo de lo que a Elche enaltece la representación de la *Fèsta* procuren porque no caiga en el olvido.³²

De fet, la *Fèsta*, lluny de caure en l'oblit, ha estat divulgada, estudiada i protegida per tots els sectors de la població, els quals en reconeixen els valors sense cap problema. Ara, ja al segle XXI, els perills que amenacen la representació són uns altres. Asssegurats la seua continuïtat i el seu sosteniment econòmic, així com el suport d'institucions estatals, autonòmiques i locals, cal orientar-la en el sentit d'evitar-ne la fossilització i, sobretot, la desvinculació —cultural, lingüística, social— del poble que l'ha fet i la fa possible. Però, com en el cas del Palmerar, la trajectòria del *Misteri* en el segle XX ha estat marcada per les propostes d'Ibarra: una tutela estatal i la creació d'un organisme que aglutinara les forces implica-

32. P. IBARRA RUIZ, «Nobleza obliga», *El Illicitano*, Elx (9 agost 1931).

des en la representació: un organisme que s'inicià amb la Junta Protectora del 1924 i que, després de travessar moltes circumstàncies històriques, es transformà l'any 1948 en el Patronat del *Misteri*, que encara organitza l'escenificació. Per tant, si la *Festa*, com el Palmerar, ha estat reconeguda com a part fonamental del patrimoni de la humanitat, si ara nosaltres recollim aquest honor que volem creure que ha de contribuir a la conservació del seu esperit i del seu significat, això es deu, en gran mesura, als esforços, a les iniciatives i als desinteressats treballs que féu Pere Ibarra. Un home erudit i generós, un home que no tenia cap més meta que servir els seus conciudadans, un home que va sacrificar tota la seua existència, sense esperar cap recompensa, entestat a contribuir a la construcció d'una societat més harmònica, més lliure i més culta.

**HOMENATGE A ANTONI LLIDÓ,
CAPELLÀ MISSIONER
(XÀBIA, 1936 - XILE, 1974),
I A JORDI FARRERO,
MECENES CULTURAL
(BARCELONA, 1926-1998)
PRESENTACIÓ,**

A CÀRREC D'HÈCTOR GARCIA.

MEMBRE DE LA JUNTA RECTORA

DE L'ASSOCIACIÓ CULTURAL ANTONI LLIDÓ

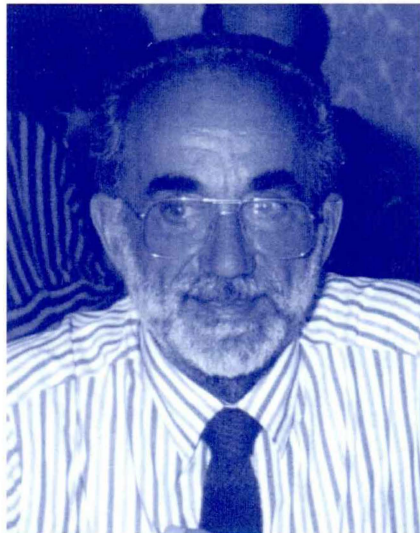
**ANTONI LLIDÓ: UN COMPROMÍS EXEMPLAR,
A CÀRREC DE CARLES SOLÀ I FERRANDO,
MEMBRE DE LA SECCIÓ DE CIÈNCIES
I TECNOLOGIA**

**ANTONI LLIDÓ: UN VALENCIÀ LLUITADOR
PER LES LLIBERTATS I LA CULTURA,
A CÀRREC DE JOSEP J. MARTÍ FERRÁNDIZ,
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA**

**BREU RECORD DE JORDI FARRERO,
A CÀRREC DE MANUEL CASTELLET,
PRESIDENT DE L'IEC I MEMBRE
DE LA SECCIÓ DE CIÈNCIES I TECNOLOGIA**

Antoni Llidó

Jordi Farrero

En l'acte d'avui, dins la IV Setmana Cultural de Xàbia, *Recordant Antoni Llidó*, ens parlarà tot seguit Carles Solà, rector de la UAB i membre de l'IEC, com poden veure al programa de la setmana.

Tot i ser estes unes distincions acadèmiques i culturals molt importants, el motiu fonamental que esta nit Carles Solà ens dirigeix la paraula és que ell va conèixer Antoni Llidó i va participar en la tasca educativa desenvolupada a Balones i Quatretondeta. A continuació, donaré una xicoteta informació que potser ens ajudarà a comprendre el que ens contarà sobre Antoni.

El compromís d'Antoni Llidó amb els seus feligresos, els seus veïns i, particularment, amb els seus alumnes va arrossegar la col·laboració necessària d'unes altres persones. Entre els feligresos, Llidó en tingué uns de capdavanters amb els quals col·laborava i que eren el model o l'exemple de cristians en què Antoni creia. Amb els veïns mantenia vincles de sociabilitat sense discriminar ningú, i eixa va ser la clau de la seua popularitat. I amb els estudiants de Balones i Quatretondeta va començar la tasca implicant els mestres d'estos pobles. Més endavant, Antoni va tenir necessitat d'incorporar més gent per a donar cursos d'estiu, amb una visió globalitzadora i molt positiva, i amb una gran esperança, nués que certa, que els estudiants podríem arribar a finalitzar l'ensenyament mitjà o superior; però també amb el convenciment que, si això no fóra possible i aquell somni dels estudis es quedava en no-res, almenys els estudiants tindríem una visió àmplia de la societat d'aquell moment: una visió cultural, política, religiosa, del que era i significava la universitat, i social, en general.

Així va ser que va aparèixer Carles Solà per aquells pobles perduts a la muntanya. Formava part d'un grup d'estudiants de la UV que Antoni Llidó va comprometre. I ells acceptaren i feren seu el compromís d'organitzar curssets i xerrades que ens avançaren matèries que els estudiants havíem de tenir als cursos següents i que ens donaren la perspectiva esmentada de la societat i la universitat.

Carles Solà i alguns altres companys i companyes ens explicaren, amb amplitud i claredat, un curs de química, i recorde com si fos esta nit l'estructura de l'àtom, la disposició per capes

dels electrons, l'organització del sistema periòdic dels elements, els enllaços químics i moltes més coses. Esta és una anècdota del que van fer en aquells pobles els universitaris vinguts de València. Cal destacar que era un ensenyament objectiu, científic, per a aprendre a raonar, a deduir i a induir de manera abstracta. Era una instrucció per a desenvolupar la intel·ligència, no pas un adoctrinament en creences i fonamentalismes. Als estudiants ens van oferir la capacitat de decisió davant la realitat, i cadascú ha fet després el que ha cregut convenient.

Si es pregunten com Antoni Llidó, amb la seua dedicació i el seu esforç personal, va aconseguir agitar i despertar una societat anestesiada com la de Balones i Quatretondeta, hem de recordar que en aquella tasca no estava sol. Allí hi havia també Carles Solà, amb un compromís personal i objectiu, que només ell ens podrà descriure, de donar un colp de mà i una empenta als qui aleshores estudiàvem. Podem endevinar que aquella experiència degué influir en la seua vida. De fet, encara que aquella participació fóra limitada en el temps, Carles i la resta de companyes i companys feren un seguiment dels estudiants oferint ajuda i contactes i estimulant-nos a acabar els nostres estudis.

Per la seua part, Carles Solà també va finalitzar la seua carrera: fou adjunt i agregat del Departament de Química Tècnica de la UV, i després obtingué per concurs la Càtedra d'Enginyeria Química de la UAB. Posteriorment, en fou elegit rector. Com a rector i president del Consell de Rectors de les universitats espanyoles, ha defensat l'autonomia universitària, i un ensenyament i una investigació de qualitat per a la universitat pública.

Com deveu haver pogut apreciar, Carles ens podrà parlar amb coneixement de causa del seu contacte personal amb Antoni i de l'opinió que li mereix la pràctica social coherent i sense doble moral d'este xabienc desaparegut a Xile.

ANTONI LLIDÓ, UN COMPROMÍS EXEMPLAR

Com ja sabeu, l'IEC, del qual formen part persones de diferents àmbits de la cultura de Catalunya, de les illes Balears i del País Valencià, ha impulsat un cicle d'actes de reconeixement i homenatge a persones destacades de diferents llocs del País Valencià. Quan el seu president em va demanar si hi podia fer algun suggeriment, immediatament li vaig proposar el nom d'Antoni Llidó. També que l'acte podia emmarcar-se en la setmana cultural que impulsa l'Associació Cultural Antoni Llidó el mes d'octubre, tal com estem fent.

La majoria de les persones que són objecte d'aquests reconeixements pertanyen als àmbits culturals o artístics, de manera que la justificació és, diguem-ne, òbvia: llibres, pintures o música, normalment ben conegudes. El cas d'Antoni és ben diferent: la seva obra està, en primer lloc, en l'ànima de les persones que el varen conèixer, en els valors que ens va ensenyar, en els que nosaltres hàgim pogut trametre. Uns «mèrits», per tant, més fràgils: però alhora, no sé si es pot dir així, més importants que qualsevol objecte material. Uns «mèrits» que necessiten més cura, més atenció, que un quadre en un museu.

De fet, d'Antoni ens queden unes cartes, d'un valor extraordinari, però poca cosa més des del punt de vista material. I, com que el que ens queda d'ell és tan ric i tan important des del punt de vista espiritual, es creà l'Associació per a preservar-ne la memòria i els valors que Antoni defensà i pels quals va ser assassinat, ara fa vint-i-set anys, a Xile.

La situació actual és prou diferent, tanmateix, de la que existia en el moment de la publicació del llibre: Pinochet no ha estat extradit a Espanya i el comportament de la justícia xilena, i especialment del Govern xilè, fa preveure que el dictador no serà jutjat.

La situació tampoc no és la mateixa que l'anterior a la detenció a Londres del dictador, en diversos sentits, especialment després de l'11 de setembre d'enguany, vint-i-vuit anys després del criminal cop d'estat que havia de significar la mort d'Antoni. Aquell dia començava un procés promogut des dels Estats Units

que havia d'engegar un terrible terrorisme d'estat, amb milers de morts, molts d'ells desapareguts, amb innumerables violacions dels drets humans i amb una dictadura de molts anys de durada les conseqüències de la qual encara són presents en la vida xilena.

El llibre publicat per l'Associació (*Antoni Llidó, epistolari d'un compromís*, València, Tàndem, 1999), una selecció de les seves cartes a la família i als amics, permet apropar-se a la seva personalitat, a les seves il·lusions, a les seves esperances i als seus desencanys. També a la seva evolució des de Xàbia, Quatretondeta i Balones a Xile. Els escrits que les acompanyen permeten al lector fer-se una idea dels sentiments, per dir-ho d'alguna manera, de nosaltres.

Dues informacions importants manquen al llibre: la primera és què pensaven d'ell els xilens que el conegueren, quina és la seva petjada allí, el seu record. Els qui han vist la pel·lícula del seu nebot Andreu Zurriaga, rodada a Xile, als llocs on va viure, i en la qual parlen persones que el conegueren, ja ho saben. De fet, recorde perfectament que, quan xilens i valencians vàrem coincidir a la UV en la presentació del llibre, es va esdevenir una sensació entre nosaltres com de gelosia: tots dos col·lectius el consideràvem «nostre».

I de tots dos era, perquè la seva identificació amb els dos pobles amb els quals va treballar més, el valencià i el xilè, va ser total. Recordeu com va adoptant «xilenismes» al llarg del temps a les seves cartes. M'ha semblat interessant portar ara i aquí algun testimoni xilè, extret d'una modesta publicació feta per una comunitat cristiana:

Soy Magdalena Silva Méndez. En el invierno de 1969 llega a la parroquia Nuestra Señora de los Desamparados, sector Corvi, un sacerdote español (valenciano), Antonio Llidó Mengual era su nombre. Un sacerdote muy diferente a los demás, visitaba a las personas en sus casas, charlaba con ellos, pero de ordinario esto lo hacía con personas humildes. Cada vez se fue manifestando más en él este interés por la gente más pobre y se fue comprometiendo con ellos con mucha fuerza.

En el verano de 1970 comienza a trabajar la idea de realizar colonias infantiles: para ello primeramente ubicó personas que le colaboraran, ya para cuidar niños, ya para hacer beneficios y obtener así algún dinero: la Junta de Auxilios y Becas le proporcionaba alimentación y una escuela en un campo llamado Manzanaar, lugar donde el río Aconcagua formaba estupendas pozas para bañarse.

Con el dinero que se juntaba compraba jabón, toallas, bañadores, y también pan, frutas, pollos, pescado, etc. Buscábamos a los niños entre los más pobres del campo y de la ciudad. [...]

Llegó 1971 y con él un terremoto, que son muy frecuentes en nuestro país: Antonio fue de los primeros en prestar su ayuda. Recuerdo que la misma noche partió al campo, siempre en su destartalada bicicleta, luego ayudó a construir mediaguas, a botar murallas que eran peligrosas, a colocar gente en los albergues, llevando medicinas, colocando inyecciones, entreteniendo a los más pequeños, dándole ánimo a los más afligidos, en fin, uno llega a emocionarse recordando tantas maravillas en una sola persona.

Desgraciadamente esto no gustó al clero, pese a que no recuerdo que se hubiera quejado de sus hermanos, pero su forma de vida era, aunque no lo quisiera, una denuncia a su vida plácida y despreocupada, aparte de cumplir con los ritos sagrados. [...]

Hay mucho más que decir pero debo terminar. Sólo le pido a Dios que seamos capaces de reivindicar su calidad de sacerdote y de ser capaces de imitarla, con la gracia del Espíritu Santo. Amén.

169

Veiem, doncs, com coincidim en allò que era essencial per a Antoni: el compromís amb la dignitat humana, la identificació amb els oprimits, la lluita per la justícia, més tard també per la llibertat; el paper de l'educació com a eina d'alliberament.

El segon aspecte que no recull el llibre, però que crec que forma part indestriable de la lluita que va portar a terme Antoni en la seva vida, és tot allò que es refereix a la persecució dels seus assassins i de tants altres, que es pot concretar en la tasca per a la implantació del principi de justícia universal i del Tribunal Penal Internacional.

El rigor amb què ha estat dut el procediment d'Antoni, l'acumulació de proves i de testimonis han fet que el seu cas formi part del nucli més dur de la reclamació contra els assassins i els torturadors xilens, i molt notablement els documents d'Amnistia Internacional (AI) recullen el seu cas com un dels elements de prova més sòlidament documentats.

Així, AI, en un comunicat de 1999, fa referència al fet que l'excap de les forces armades de Xile, Augusto Pinochet, és acusat d'haver infligit intencionalment, junt amb altres persones i en el presumpte compliment de les seves obligacions oficials, intensos dolors i sofriments a Marta Lidia Ugarte Román, Meduardo Paredes Barrientos, Adriana Luz Pino Vidal i Antonio Llidó Mengual, de qui diu: «[...] sacerdot nascut a València (Espanya), aplicant-li corrent elèctric als genitals i colpejant-lo repetides vegades en tot el cos».

Arran de les negatives a admetre el seu cas, hi ha testimonis irrefutables. Així, entre els qui veieren Antoni i hi parlaren en les presons secretes de la Direcció d'Intelligència Nacional (DINA), n'hi ha un d'especialment interessant. Es tracta de Marcia Alejandra Merino Vega, àlies *la Flaca Alejandra*, que llavors era col·laboradora dels serveis de seguretat, dels quals després esdevingué agent. En el seu llibre testimoni *Mi verdad* (Santiago, 1993) conta quelcom succeït a mitjan 1974:

Una vegada, Francisco Ferrer Lima, capità de l'exèrcit, agent de la DINA, [...] em portà a parlar amb un sacerdot espanyol que estava detingut. Ara sé que ell era Antonio Llidó Mengual. Quedí molt impactada perquè Ferrer Lima, *el capità Max*, m'ordenà que li digués: «Jo dic tot el que sé, i dic als altres detinguts que parlin, perquè, si no, seran torturats.» Recordo que el sacerdot em digué: «Com pot dormir amb la consciència tranquil·la?»

Així mateix, el *Catholic World News* recull el testimoniatge del bisbe Fernando Ariztia, que revelà que, després de la desaparició del sacerdot, ell i alguns líders evangèlics visitaren el general Pinochet per tal de manifestar-li la seva preocupació pels casos de

violació dels drets humans. Quan, en un moment de la reunió, el nom del pare Llidó fou esmentat, Pinochet digué: «Aquest no és un capellà, és un marxista!»

Així, molts anys després del seu assassinat comès per la dictadura xilena, el cas d'Antoni forma una part important de la lluita per l'establiment del principi de justícia universal que hauria de comportar l'establiment del Tribunal Penal Internacional, davant del qual poguessin ser portats els acusats de crims contra els drets humans. A hores d'ara encara falta l'adhésió de divuit països (entre els quals hi ha els Estats Units) per a arribar als seixanta necessaris per a poder constituir-lo.

I, si el cas d'Antoni és vigent i contribueix a la lluita per la justícia, com també ho és el de Joan Alsina, ho devem, en primer lloc, a la tenacitat de la seva germana, que mai no s'ha rendit malgrat totes les dificultats.

Cal, doncs, homenatjar una persona que cregué tan intensament en la justícia, que s'identificà tant amb els «seus» pobles que ens deia a la seva darrera carta que «no vull posar-me dramàtic, però alguna vegada cal dir-ho. Si em passa alguna cosa dolenta, vull que tingueu clar que el meu compromís amb el que faig ha estat lliurement contret, amb l'alegria de saber que això és exactament el que em correspon fer en aquest moment».

Una lluita, un compromís exemplar per a tots nosaltres amb la dignitat humana.

ANTONI LLIDÓ MENGUAL

Antoni Llidó Mengual neix a Xàbia, a la Marina Alta, el 29 d'abril de 1936. Ell i la seva germana gran, Pepa, pertanyien a una família humil. El pare va morir quan ell tenia onze anys. Gràcies a una beca, va poder fer el batxillerat i els estudis de mestre d'escola en una acadèmia del seu poble. Va acabar la carrera el 1956 i l'any següent ingressà en el seminari de Montcada (l'Horta). El 21 de setembre de 1963 l'ordenen sacerdot.

La seva primera destinació és, com a capellà rural. Quatre-

tondeta i Balones (el Comtat), dos pobles petits molt pròxims entre si, a uns vint quilòmetres d'Alcoi. L'alimentació depenia de l'agricultura de secà i d'una horta escassa. Escampats amunt i avall, s'afegien a la dieta petits ramats d'ovelles i de cabres. Eren els darrers anys d'una economia de subsistència en què la majoria de les famílies s'autoabastien de productes vegetals i animals propis. Unes quantes famílies més riques donaven feina temporal com a jornalers. Només algunes persones es distingien de les altres, com era habitual en aquella època: el capellà, el mestre i la mestra, el secretari de l'ajuntament i el metge.

Antoni sabia que la vida és més enriquidora si es viu col·lectivament que no de manera individual, que les persones creixen si es posen les unes al costat de les altres. Així, els dos pobles comencen a veure com l'arribada del nou capellà, amb una consciència solidària i pedagògica, els introdueix en un temps nou: no és un capellà dels d'abans, el clàssic capellà rural que només s'ajunta amb les forces vives i amb els rics del poble; és un capellà que es dedica a apropar la gent als estudis, que els explica que la millor manera d'eixir de la misèria és mitjançant el coneixement. No parla de política, els parla d'humanisme, de justícia; els diu que han d'arribar a ser homes i dones lliures. Quan Antoni va marxar de Balones i Quatretondeta, hi va deixar una nòmina de quaranta-set estudiants. Prop del 10 % dels joves dels dos pobles havien de passar pels diversos cicles educatius i una bona part havien de cursar estudis universitaris. Aquesta fou la primera pràctica d'alguns dels postulats revolucionaris que es feren forts a Xile, definitivament, uns quants anys més tard.

El 1966 Antoni es nega a votar en el simulacre de referèndum que pretenia fer perdurar el règim del general Franco. Aquesta negativa, junt amb uns altres fets, elimina de manera fulminant l'oportunitat que tenia com a capellà de deslliurar-se del servei militar. El destermen de Quatretondeta i Balones, i comença així per a Antoni la sèrie d'exilis, aquest primer amb uniforme de la marina i al Ferrol del Caudillo.

Aquest desterrament és el preludi de l'abandonament a què els bisbes el sotmeten més endavant, durant la detenció i la desapa-

rició a Xile. Als arxius episcopals de València i als de Valparaíso, segons afirmen les autoritats eclesiàstiques, no hi ha cap documentació d'Antoni Llidó sobre aquests fets. O l'oculten o l'han destruïda.

Al Ferrol, Antoni fou destinat a l'Hospital Militar de la Marina, on podia quedar al marge de les injustícies que es cometien, de la situació de molts soldats malalts, de tants i tants fets que mostraven com era d'absurda la vida militar. També ací, a més de les funcions estrictament religioses, feia classes a alguns soldats que cursaven estudis o xerrades amb uns altres a la seva residència d'oficials. Aquest capteniment fa que sigui arrestat i interrogat durant tot un dia sobre tot el que sap de les activitats polítiques d'alguns mariners. Posteriorment és expulsat, al cap de deu mesos de la seva incorporació, sense haver acabat el període reglamentari. De tots aquests fets tampoc no hi ha, segons han notificat per escrit les autoritats militars, cap documentació. Som al 1968.

Després d'una breu estada a València, a propòsit de la visita dels bisbes xilens que venien a demanar sacerdots, Antoni decideix que se'n va de missioner a Amèrica Llatina i argumenta que es tracta d'una il·lusió alimentada des de feia temps. Així fou com, per mitjà de l'Obra de Cooperación Sacerdotal Hispano-Americana, el juliol de 1969, s'embarca amb rumb a Xile.

Antoni arriba a Quillota, ciutat propera a Valparaíso, i topa amb la misèria de la població callampa, en la qual l'atur i la marginació han fet molt de mal, al llarg dels anys, a les famílies nombroses que malviuen en barraques fetes amb cartons, llaunes i fusta corcada, entre el fang i les deixalles. Mentrestant, els patrons dels latifundis viuen en xalets ostentosos, muntats en la riquesa més insultant.

Antoni comprengué que aquella situació no s'arreglaria amb draps calents. Renuncià als seus ingressos com a sacerdot i treballà com a professor per tirar endavant. Això li permeté conèixer molta gent i, a mesura que els esdeveniments polítics evolucionaven, des de les contínues amenaces de cop d'estat fins a la victòria electoral de Salvador Allende el 1970, s'anà comproment amb la nova situació que s'anava gestant al país. L'elecció d'Allende deixà pas a una època d'esperances.

Va pertànyer al Movimiento de Cristianos por el Socialismo, en el qual molts sacerdots llatinoamericans buscaven la manera d'unir l'esperit de l'Evangeli amb els principis marxistes. Fou un dels participants en el que es conegué amb el nom de «reunió dels 80», assemblea de sacerdots vinculats als sectors populars per a reflexionar sobre com l'Església havia d'acompanyar el poble en la seva lluita. En la seva declaració, aquests sacerdots optaren pel socialisme enfront de l'opressió capitalista, entenent el socialisme no solament com una economia nova, sinó també com l'aplicació de nous valors socials des de la fe més profunda en Jesucrist.

El setembre de 1973 s'esdevingué el cop d'estat de Pinochet i Antoni, en comptes de tornar a Espanya, decidí continuar a Xile, en la clandestinitat, militant en el Movimiento de Izquierda Revolucionaria i assumint tots els riscos de la seva decisió. El detingueren a Santiago de Xile els primers dies d'octubre de 1974 i passà a ser un pres no oficial o «desaparegut». El Govern de la dictadura de Pinochet ha negat sempre aquest arrest, però els testimonis acrediten que el dugueren al centre de detenció de la policia política, la DINA, del carrer de José Domingo Cañas, número 1315. Allí fou torturat perquè delatés els seus companys, però no ho aconseguiren, i posteriorment el traslladaren al centre de detenció de Cuatro Álamos, on hi havia els presos la detenció dels quals era negada per la Junta Militar.

El 25 d'octubre de 1974 el traslladaren a una destinació desconeguda fins ara.¹

1. Les dades d'aquest escrit s'han tret del llibre *Antoni Llidó: Epistolari d'un compromís*, València, Tàndem, 1999.

**ANTONI LLIDÓ: UN VALENCIÀ LLUITADOR
PER LES LLIBERTATS I LA CULTURA**

La vida no vale la pena, por lo menos para mí.
si no estamos enamorados de la gente que nos rodea.

Antoni Llidó

L'Associació Cultural Antoni Llidó i el M. I. Ajuntament de Xàbia organitzaren la IV Setmana Cultural *Recordant Antoni Llidó* sobre el tema «Globalització, persones i pobles», que s'ha celebrat a Xàbia (la Marina Alta) durant els dies 22 a 26 d'octubre. Seguint l'esquema de convocatòries anteriors, la programació contenia un grapat d'actes, tots molt interessants al voltant del tema nuclear. Així, s'hi va muntar l'exposició de torn, amb el títol «El poder d'una carta», de caràcter interactiu, que pretengué apropar els visitants a l'essència de la Declaració Universal dels Drets Humans: es potencià també la participació dels estudiants de la localitat (escoles i institut) als actes previstos; i hom hi invità persones que pogueren enriquir amb les seves idees i opinions el públic assistent. Per a aquesta darrera activitat, acceptaren la proposta dels organitzadors: Carme Soto, membre d'Al, que dissertà sobre el tema «Treballar pels drets humans: Amnistia Internacional»; Arcadi Oliveres, professor de la UAB, que ens donà una lliçó sobre el lema «Les injustícies de l'actual globalització»; i Carles Solà, rector de la UAB, que féu una reflexió íntima en parlar-nos sobre «Antoni Llidó: un compromís exemplar».

Precisament, la novetat aquesta vegada ha estat comptar amb la col·laboració desinteressada i força enriquidora de dues institucions tan prestigioses i significatives com l'HEC i Al. En la darrera sessió, la de la cloenda, celebrada el divendres 26 d'octubre, l'organització ens en donà la grata notícia en la persona de la regidora de Cultura quan ens presentà els membres de la taula que presidia el senyor alcalde de Xàbia. Entre alguns altres, hi eren l'esmentat senyor Solà i el senyor Manuel Castellet, president de HEC. El motiu de la seva presència ens fou comunicat per ell mateix. Es tractava d'informar que la institució que presi-

deix¹ ha volgut retre homenatge aquest any a un grapat de valencians il·lustres,² alguns de bastant desconeguts pel gran públic, encara que tots ells protagonistes d'una important i bonica tasca personal defenent uns valors universals, així com d'unes vides exemplars i solidàries amb els seus coetanis. Realment va ser bonic veure representants d'aquestes dues institucions, de renom merescut, per aquestes terres del sud del País Valencià. Ens hi assabentàrem, doncs, que l'HEC, tan pròxim per qüestions de geografia i per tants i tan importants lligams culturals, havia organitzat un cicle de conferències itinerant amb el títol «Homenatge als nostres pobles i a la seua gent»; i no fou un honor menor comptar amb la presència d'Al, protagonista universal d'una lluita ferma i constant a favor de les llibertats i dels drets humans. Paradoxes de la vida: totes dues es varen trobar a Xàbia, lloc on nasqué Antoni Llidó, un humanista del segle XX, ferm defensor dels febles i dels humils, dels drets humans i de les llibertats individuals i col·lectives arreu del món. Així, doncs, la tarda del 26 d'octubre va ser bonica, profitosa, carregada d'afecte, farcida d'emocions i de sentiments, plena de paraules clares i sinceres, de missatges senzills i necessaris que colprien les consciències íntimes.

Potser estic desorientant, però, els lectors. Perquè no és aquesta la crònica d'una trobada cultural, tot i que també podria ser-ho, sinó l'ocasió per a parlar d'un home bo. L'objecte de les paraules escrites és donar a conèixer als membres de l'HEC i a uns altres possibles lectors el personatge singular —probablement anònim per a molta gent— que fou Antoni Llidó, sacerdot i gran educador, amic íntim, valencià de Xàbia, xilè del món, una víctima del

1. Aquesta iniciativa compta amb la col·laboració de l'IBFV de la Facultat de Filologia de la UV.

2. Brauli Montoya, professor de la Universitat d'Alacant i organitzador de la iniciativa, explicava que amb aquests homenatges es vol fer «un reconeixement públic de la labor científica i cultural que realitzaren aquestes persones que treballaren al marge de la universitat». Aquestes persones foren, entre altres: Enric Valor (Castalla), filòleg i escriptor; Camil Visiedo (Alcoi), arqueòleg; Julio Guillén (Alacant), historiador i militar; Pere Ibarra (Elx), historiador; Roc Chabàs, historiador eclesiàstic, i Antoni Llidó (Xàbia), sacerdot i mestre.

cruel dictador Pinochet, ciutadà compromès i solidari; persona bona, en definitiva. Així ho va entendre la UV quan, el novembre de 1999, li va retre homenatge públic en el marc dels actes programats per a celebrar els cinc segles de la seva fundació. Les jornades que li dedicà van ser un gran èxit en tots els sentits: èxit de públic en les diferents i nombroses activitats programades (conferències, taules rodones, actes culturals diversos); èxit en la presentació del llibre *Antoni Llidó: Epistolari d'un compromís* (València, Tàndem) i en l'estrena del film *Queridos todos*, del cineasta Andreu Zurriaga; èxit també en donar a conèixer el *Codi penal* en llengua catalana: actes tots de fort impacte emocional i de gran interès intel·lectual.³ L'objectiu fou ambiciós i els resultats francament positius, perquè, alhora, recuperarem la memòria d'Antoni i s'actualitzà l'esperit d'una història solidària i enriquidora viscuda a l'època franquista; i també perquè en aquelles jornades es posaren de manifest el valor i la importància de la solidaritat, i la força del saber, de la cultura i de la ciència quan emanen de la universitat i es posen al servei de la justícia, de les persones i dels pobles. El ressò de les jornades va ser força significatiu, a la qual cosa s'afegí l'afer Pinochet, fet històric d'enorme transcendència.

Ara que és temps on està tan de moda estendre la interessada filosofia de l'oblit, o de silenciar les crítiques davant les actituds insolidàries o les guerres, o d'ofegar les protestes cíviques contra el pensament uniformador, o de menysprear el compromís i la reflexió, o de posar barreres i obstacles al vent que bufa a favor dels drets individuals i a les ones que porten la llibertat..., ara pen-

3. Entre els qui assistiren a la trobada i participaren en els actes hi havia: els rectors P. Ruiz (UV) i C. Solà (UAB); els professors J. Romero (Nile), J. L. Gorzo (Itàlia), J. Botey (UAB) i T. Hermoso (UV); els juristes J. C. Carbonell (UV), J. M. Tamarit (Universitat de Lleida) i G. Valera; els cineastes C. Castillo i A. Zurriaga; els periodistes R. Solbes i M. Amorós; l'escriptor i periodista A. Cervera; l'editora R. Serrano; la crítica de cine A. Ortiz; membres de plataformes contra la impunitat i programes de desenvolupament; professors d'universitats, d'instituts i d'escoles; estudiants; col·laboradors, companys, exalumnes i amics d'Antoni Llidó; i membres de la seva família: entre altres, la seua germana, Pepa Llidó; el seu cunyat, Ferran Zurriaga, i els fills d'ambdós.

se que és imprescindible, per a la bona salut dels pobles, recuperar el testimoniatge de persones que foren íntegres i dignes en la defensa de principis fonamentals, solidàries i valentes. I una d'elles fou Antoni Llidó, raó suficient per a invitar a conèixer-lo, a ell i la seva obra, la qual cosa és també la manera de recuperar la memòria d'una etapa i d'uns fets singulars perquè són històrics.

Però... qui era Antoni Llidó?, es deuen preguntar amb més o menys escepticisme. I quina fou la seva tasca a Espanya —concretament a Balones i Quatretondeta, dos pobles de la comarca alacantina del Comtat durant els anys seixanta, i a continuació a l'Hospital Militar de la Marina al Ferrol— o quina fou posteriorment l'experiència viscuda a Quillota (Xile) per a merèixer aquesta atenció trenta anys després? Donar una resposta digna a aqueixos interrogants és l'objectiu d'aquestes línies perquè qui no pogué assistir als actes i escoltar directament el testimoni dels qui van viure les experiències contades o les reflexions fetes sobre el pensament i l'obra d'Antoni Llidó puga aproximar-se a la persona i a tot allò que sentim/sentírem i compartim/compartírem el bon grapat de gent que ens reunim/reunírem a València, a Xàbia i a tants altres indrets per reflexionar col·lectivament i solidària, per donar testimoniatge ben plural d'estima a l'amic desaparegut, per recuperar part de la nostra memòria com a poble. Intentaré, doncs, presentar una síntesi d'aqueixes reflexions i vivències compartides, les quals són, d'altra banda, la lectura personal de l'amic feta per l'amic des de la llibertat íntima.

1. FER MEMÒRIA I RECUPERAR EL PASSAT

Se'ns indica interessadament, i ho repetim inconscientment, de vegades, que cal oblidar el passat per a poder construir el futur. Però uns altres pensem que tan important com això o més és fer memòria per recuperar el passat i donar-lo a conèixer als més joves, per transmetre'l a les noves generacions: i perquè, en definitiva, l'oblit no puga ser mai el fantasma que distorsione la vertadera història dels nostres pobles. Potser és convenient, doncs, partir del passat,

com s'ha fet en aquestes jornades, per impulsar cap al futur projectes i esperances, anhels i desigs.

D'altra banda, la història revela a cada poble la transcendència i la vàlua d'allò que ha estat el seu passat, el seu «temps»; i el coneixement històric ens ajuda a valorar de manera escaient els problemes polítics, socials i ideològics que han tingut la persona i la societat d'èpoques anteriors i d'ara mateix per tal de no repetir-los. La història informa els pobles que tenen vitalitat i voluntat de progressar: els infon la consciència de la seva personalitat; i els dóna sentiment de seguretat a encarar-se amb el futur, de manera que, construint aqueix futur a cada instant, el passat recupera el seu valor més autèntic i enriquidor.

Tanmateix, no és bo —pensem— actuar de jutges que dictaminen si els protagonistes dels fets històrics obraren bé o malament, sinó que hem d'esforçar-nos per comprendre per què actua-rem d'una manera o d'una altra. Solament quan no actuem com a jutges que només jutgen i ens proposem, si més no, comprendre, sols aleshores fem un gran pas endavant en el llarg viatge per a fer realitat l'esperança, la convivència i l'entesa mútua entre homes i dones, entre nacions i pobles, objectiu que, malgrat tant oblit i tanta dificultat, es va reflectint, dia a dia, en l'avenc que experimenten les idees ecumenistes i solidàries.

En aquest marc, recuperem del bagul de la memòria la síntesi d'una senzilla i íntima història, per a la qual cosa ens hem de situar en 1963. Som a Balones i Quatretondeta, dues localitats al-alcantines de la comarca del Comtat. Tot plegat, el nombre d'ànimes que viuen als dos pobles, en aquells anys seixanta, està al voltant de set-centes. El marc social i econòmic és descrit en poques paraules. Parlem d'un hàbitat rural aïllat, sec, dur, pobre, gelat a l'hivern i calorós a l'estiu. Parlem d'un espai regit per les tradicions i pels costums ancestrals, on els majors viuen bàsicament d'allò que arranquen amb tant d'esforç com tenacitat als conreus de secà: oliveres i ametllers. L'autoritarisme regeix de manera estricta i puntual l'àmbit familiar. La precarietat dels recursos que pateix el nucli familiar fa menys visible la discriminació constant que sofreixen tots els seus membres, i especialment la dona. Les idees directrius d'aqueixa co-

munitat són, aleshores, les pròpies d'una dictadura aclaparadora i omnipresent en tots els àmbits de la vida social, perquè una vida política plural realment no hi existeix.

D'altra banda, encara que en aqueixos anys les polítiques tecnocràtiques comencen a ser una tèbia esperança per a uns determinats sectors socials, pertot arreu de la vall de Seta és ben evident la manca d'oportunitats que pateixen els joves per a donar sentit a les seves vides, per a poder trobar una eixida digna a llur futur, per a poder aconseguir un ofici que els permeta anar més enllà del cercle de muntanyes que tanquen l'horitzó pels quatre punts cardinals. Per tant, no hi ha gaires motius per a confiar en un futur diferent del passat.

Resulta important recordar aquí que, en l'àmbit educatiu, l'ensenyament uniformador i ideologitzant, l'únic possible aleshores, es desenvolupa en una escola encara regida durant aquells anys seixanta per les directrius d'allò que havia estat el model propi del nacionalcatolicisme: una escola i una educació impulsades, dirigides i controlades pel règim d'aleshores, el propi d'una dictadura antidemocràtica, que exerceix el més estricte i ferri control ideològic sobre el professorat, els estudiants i els centres, sobre els programes i les activitats, sobre les institucions i les persones. En aqueixes condicions, resulta ben difícil admetre que el model d'educació implantat pogués contribuir a formar la persona; més aviat hem d'afirmar que l'adoctrinament facilitava la deformació intel·lectual, moral i científica dels ciutadans, especialment del jovent.

Vista la realitat des d'una altra perspectiva, l'Església més tradicional i immobiliària d'aleshores, obscura i poderosa, té un paper rellevant en aqueix món rural i viu d'esquena als problemes més immediats i a les preocupacions més íntimes dels seus feligresos, o del veïnat en general. Alhora, la jerarquia eclesial i la majoria dels sacerdots difonen un missatge evangèlic més contradictori i paradoxal que mai respecte a la crua realitat que s'hi viu cada dia. Ben poc exemplar, per no dir gens, sí que era el testimoniatge que s'oferia en el sacrosant nom de Déu.

En aquest context, són poques les famílies que s'interessen en una educació per als seus fills que els permeta trobar un sentit

diferent del que el destí sembla tenir previst per a tothom o que els la puguen donar. I aqueixa actitud tancada resulta més desconcertant i incomprendible per a cada jove, atès que ha estat precisament la falta de sortides allò que pares i mares han sofert de manera íntima, directa i colpidora en la seva dura existència. Tot s'acorda, doncs, de manera ben lògica, amb un patró de societat tancat, amb un projecte de vida determinista, amb un model educatiu i cultural que havia estat dissenyat i s'anava implantant amb una precisió mil·limètrica en benefici exclusiu d'una minoria que té i deté el poder econòmic i polític. Nogensmenys, si ara, trenta anys després, visitem aquests dos pobles, hi trobarem un altre fenomen social ben significatiu, ja que s'hi percep un buit generacional força evident. No hi estan moltes de les persones que varen nàixer entre 1945 i 1955. Hi falta un bon grapat de gent, pràcticament quasi tots els membres d'aquella colla de joves, la qual cosa es pot llegir sociològicament com una mena de terratrèmol sociocultural i econòmic atesa la dimensió, reduïda, de la població que en va ser afectada.

I és que, efectivament i d'una manera tan sorprenent com insospitada, des de 1963 fins a 1973, la joventut dels dos pobles trobà una inesperada porta oberta a l'esperança perquè un fet casual els havia de permetre poder orientar el seu futur cap a uns altres destins: poder mirar més enllà del que, fins aleshores, havia estat l'únic horitzó tradicional, tancat i fosc; poder veure que el saber estava al seu abast per a trobar una fi diferent de les tradicionals i frustrants emigracions protagonitzades pels seus majors; poder adonar-se que, a més del pa i del vi de sempre, hi havia l'inabastable camp de l'ensenyament i la cultura; poder sentir parlar de l'existència del món de les arts, d'exposicions i de música, de cinema i teatre, de ciència i literatura, d'esport; poder intuir la possibilitat de viure dignament; en definitiva, poder albirar un món obert més enllà de les finestres i les portes tancades d'aquelles cases centenàries dels majors.

2. UN SACERDOT CULTE COMPROMÈS AMB EL POBLE

Un miracle en la meitat del segle XX en un racó de l'Espanya rural?, es deuen preguntar ben probablement.

No. Cap miracle! En la història de la humanitat tots els fets tenen les seves raons i causes. Aquesta experiència, també. I no és la menor ni la menys important el fet que arribés a aquelles terres, vigilades per les serres de Serrella i d'Almudaina, un home bo —en el bon sentit de la paraula, que deia Machado—, Antoni Llidó, «Don Antonio», com l'anomenaven els seus feligresos.

Si ara em llegeix, des d'algun lloc de pau i bondat que tots dos imaginàvem aleshores en les nostres converses i en el qual creïem, sabrà de seguida que, tot seguit, no diré res que supose la mitificació de la seva persona, dels seus projectes, de la seva obra: no diré res que pugui interpretar-se com una distorsió dels seus pensaments, de les seves idees, de les seves passions; tampoc no sacralitzaré les seves il·lusions senzilles, ni les estones de pau infinita compartides, ni els conflictes durs a què va/vam plantar cara, ni les vivències més enriquidores, ni el treball dur i solidari, solidari i dur, mai fàcil però tampoc mai fet sol o en soledat, que ens ocupava totes les hores i tots els dies. D'altra part, si ara llegeix aquestes paraules des d'aqueix lloc de pau i bondat que ell habita, caldrà estar força atents als «silencis», al cim de la muntanya, per a continuar escoltant el seu senzill i nítid missatge que ens recorda el que ara és el deure nostre, alhora que el compromís cívic, d'altra banda, de donar testimoniatge de l'experiència que s'encetava en els darrers dies de setembre de l'any 1963, any alhora llunyà i prop, i de mantenir fresques i tendres les vivències que tinguérem la sort de compartir.

Antoni Llidó Mengual —*Don Antonio*—, nascut a Xàbia l'1 de febrer de 1936, cursà els estudis de magisteri i, ja amb el títol de mestre en 1956, ingressà al seminari de Montcada en 1957, on fou ordenat sacerdot en setembre de 1963. Els darrers dies d'aqueix mateix mes, l'arquebisbe de València el nomenà rector de les parròquies dels dos poblets ja esmentats (Quatretondeta i Balones), on havia de desenvolupar el magisteri religiós d'acord amb les directrius dels seus superiors i sota les seves ordres, segons allò

que era inicialment previst. La realitat, no obstant la precisa planificació de la institució eclesiàstica, havia de ser ben diferent, sortosament diferent, malgrat el tràgic final, del que li havia previst.

I he dit «sortosament» perquè, des del moment inicial de l'arribada a la seva destinació i durant els quatre anys que hi va romandre (de setembre de 1963 a desembre de 1967), Antoni va ser un home bo que va viure la seva vida de manera intensa i plena compartint sempre amb tothom allò que tenia i allò que era. Aquesta va ser la seva regla d'or per a viure, la manera d'exercir el magisteri religiós, que també va ser magisteri social, cultural i educatiu. I tot ho va fer amb tanta fe com esperança, amb tanta intel·ligència com bondat, amb tanta fermesa com passió, fent sempre del sacerdoti un compromís solidari amb les persones que l'envoltàvem, un exercici de solidaritat lliure i meditat, un mitjà que permetia als seus feligresos descobrir el missatge evangèlic més humà i vertader: una via de conscienciació de la gent perquè aquesta pogués viure amb dignitat les dificultats i els desigs, la dura feina de cada dia i els projectes més estimats, tot això que és senzill i íntim i en què ell tant creia. Des que Antoni arribà a Balones i Quatretondeta, ambdues parròquies van ser per a ell com els seus fills bessons. I, fidel a aquesta idea, repartí en dues meitats idèntiques el seu temps, els seus més estimats anhels, el seu afecte, el seu treball i la seua forta i enorme capacitat d'estimar.

Al meu parer, tres van ser els àmbits fonamentals del projecte renovador que va dissenyar i de la gran tasca realitzada: el religiós, el social i l'educatiu.

En la tasca específicament religiosa, va anar molt més enllà de dirigir i celebrar les funcions litúrgiques habituals a les dues parròquies perquè també tenia uns altres plans. Tot seguit, n'indiquem alguns a manera d'exemple: iniciar la joventut en la lectura de les sagrades escriptures aprofitant les reunions que de manera habitual celebràvem cada setmana, lectures que eren el punt de partida per a fomentar la reflexió en equip i practicar el debat posterior en assemblea, que era també una manera de preparar col·lectivament l'homília dominical; i promoure la trobada de matrimonis joves (home i dona junts) per conversar sobre qualsevol tema, per

analitzar els problemes familiars o locals, per trobar-hi solucions, per compartir alegries, preocupacions, desgràcies o projectes: o, senzillament, per viure amb l'altre la companyia, l'amistat, la tendresa. Prèviament, és clar, se n'havia guanyat la confiança.

Revolucionà els majors, i, lògicament, alguna persona gran es quedava un xic sorpresa davant un rector tan diferent del model clàssic. Un rector que havia començat la seva feina trencant a poc a poc i sense ferir susceptibilitats amb el model de litúrgia passiu i obscur que havia heretat, actitud que, si bé provocà els assistents habituals de l'Església, també li va permetre guanyar-se l'estima o el respecte d'aquells altres que no eren «clients» de la «santa casa». I tot això ho feia persuadint, convencent.

En l'exercici del sacerdoci, les funcions pròpies i específiques que realitzava, basades en un cristianisme viu i en una fe molt gran en la dona i l'home coetanis, no podien deslligar-se mai de la seua primera i superior condició de persona que vivia en un medi molt concret i en un context social i cultural ben definit. Crec poder afirmar que la seva manera de ser i exercir de rector era la conseqüència directa d'aqueix ideal humanista que impregnava el seu pensament, la seva fe i la seva caritat, allhora que, tot plegat, això era el testimoniatge sempre fidel i directe d'una manera singular i convincent de viure el cristianisme, en què el sofriment no era exempt i la capacitat de lluitar ens permetria combatre'l tirant sempre endavant amb dignitat.

Potser aquesta idea de la dignitat humana és una de les que amb més força ens quedaren gravada a la memòria, perquè per Antoni ser persona i viure el do de la vida consistia indefugiblement a ser i mostrar-se digne amb els altres respectant-los. Així, la relació i la comunicació eren mètodes i vies imprescindibles per a dur endavant un projecte que posava la major atenció en el *tu* i en el *rosaltres*: que es preocupava fonamentalment de donar el màxim possible, el millor que tenia a mà; que buscava el progrés constant de la personalitat i la seva autoestima. Era el seu un projecte en què mai no havia de cabre la manipulació o l'explotació de l'ésser humà perquè hi havia valors i drets irrenunciables pels quals calia lluitar sense desmai.

Anys més tard, a Xile, havia de donar exemple d'aqueixa manera de viure la fe i de continuar treballant pels altres malgrat la dura realitat i les enormes dificultats que l'envoltaven, fins al punt que en els moments més difícils continuà donant testimoniatge de la seva fe, com proven aquestes íntimes paraules que m'envià des de Xile: «siempre le pido a Dios que no me castre, a pesar del sufrimiento».⁴ Aquesta frase ens mostra fins a quin punt tenia un sentit religiós i sagrat de la vida. Veritablement, Antoni estava sempre prop de l'humil, del necessitat, del malalt, de qui estava sol, de qui es sentia feble, de l'ignorant, del pobre d'esperit, del no creient; tampoc no va oblidar ni abandonà el ric, l'orgullós, el superb, el malfeiner, el viciós, l'avar, el luxuriós, el dominat per la ira; i, sobretot, sempre estigué al costat dels qui eren *rics* perquè no tenien absolutament *res*. Per això, en la seva vida, amb la profunda concepció humana que el sostenia, res no li va fer perdre el nord. Fou, doncs, aqueixa manera honrada i compromesa de comportar-se el que va ser percebut ràpidament pels homes i per les dones de Balones i Quatretondeta, del Ferrol i, finalment, de tants altres llocs de Xile; i el que va ser la causa de la forta estima que li tenien xiquets, joves i majors.

En el camp social, cal parlar de l'esforç titànic i constant realitzat dia a dia per convèncer tothom de la importància que significava compartir la vida amb els altres, més imprescindible encara si es tenien en compte la duresa del medi geogràfic i les circumstàncies de tot tipus que condicionaven, *per se*, els temps i els espais habitats per aquelles persones, els seus feligresos. Si eren capaços de fer el pas endavant —els hi encoratjava—, enriquirien el digne treball de llaurador i de mestressa de casa. Per a convèncer, pensava, res millor que donar bon exemple posant-se el primer a l'hora de fer qualsevol feina de caràcter agrícola o social o educatiu, encara que aquesta desinteressada actitud seva incomodés, de vegades, els uns i els altres perquè els sorprenia tots. I és que un tret ben significatiu de la seva personalitat era la fermesa de les seves idees i la convicció amb què les transmetia. Per això mateix, recordant la tasca realitzada aleshores, m'adone que Antoni compregué ben clarament, en

4. Carta que m'escriví des de Quillota (Xile) el 27 de maig de 1970.

tot moment i des del moment d'arribar-hi, allò que havia de ser la directriu i el motor de la seva activitat diària: la preocupació i l'interès per tothom qui l'envoltava.

Per tant, a ningú no ha de resultar estrany que, des d'anar al camp per ajudar a arreplegar les collites d'oliva i ametlla fins a tenir reunions i sopars amb els veïns, passant per tenir una xerrada amb un vellet o una velleta o donar suport al malalt, un ampli i variat grapat d'activitats foren instruments idonis, i dels quals se servia, per a entrar en contacte amb la gent de tota mena i condició i per a provocar la participació en els diversos projectes que dissenyava o impulsava. Doncs, res no era inútil, res no podia ser-ho. Mai cap acte no deixava de tenir el seu objectiu concret, la seva finalitat precisa dintre del projecte col·lectiu: organitzar festes religioses; preparar actes de caràcter popular; prestar assistència sanitària i social als pobres, als vells o als malalts; sopar amb els uns, esmorzar amb els altres; hui xerrar en casa de Maria, demà en la de Paco, ahir en la de Pepa. Tots el volfem convidar a casa nostra. I, si ens referim a la seua pròpia, haurem de dir que era de qualsevol perquè mai la porta no estigué tancada a ningú, mai! Sempre oberta a tothom!

Doncs, en aqueix marc de vida intensa i dura, força dura, a la vall de Seta (el Comtat), vigilats per les serres d'Almudaina i de Serrella, m'interessa indicar com Antoni Llidó va anar fent-se cada dia més fort i resistent en aqueixes terres forjades pel sol i el fred; com va anar prenent consciència de la greu i injusta situació econòmica, laboral, social i cultural que patia el veïnat d'aquells pobles, que era una situació condicionada, si no imposada, per un règim antidemocràtic; com va anar creixent amb els altres minut a minut i ajudà a créixer els qui l'envoltaven pam a pam. I com, en aqueixa situació i aqueixes circumstàncies, mai no es va valer de la seva condició de sacerdot o de l'exercici de les funcions pròpies del mestre, ambdues situacions de privilegi aleshores, per a *mostrar* als altres qualsevol cosa que no fóra el valor immens de la tolerància, el sentit íntim de la llibertat de consciència, el compromís sempre arriscat en defensa de la llibertat, puix que tots aquests valors constituïen el seu patrimoni personal i íntim. Nogensmenys, l'escripols respecte que tenia a les idees i les opinions dels altres feia

que mai no airegés en públic les seves creences i opinions, si eren aquestes el fruit de la seva personal percepció dels fets quotidians o de la seva reflexió íntima, perquè feia de la discreció una virtut i, sobretot, perquè una fina sensibilitat per a no molestar mai ningú regia el conjunt de la seva rica personalitat.

No obstant això que hem dit del seu tarannà, la seva actitud respecte al que ocorria a les nostres terres i, més concretament, a Quatretondeta i Balones, en una època caracteritzada per la manca de llibertats (la dècada dels anys seixanta), i el sentit de la seva obra religiosa i social, solidària i crítica, foren ambdós motius suficients perquè els sectors més rics i/o influents d'aquella societat rural s'hi enfrontaren, atès que no veien de bon ull que la cultura i el saber s'expandiren i arribaren més enllà de les portes de les seves cases emblemàtiques. Com tampoc no admeties que un rector llegira i explicara les sagrades escriptures de manera clara i entenedora, encara que sorprenent i eridanera a llurs orelles, no obstant estar les seves paraules com a rector més ajustades a les directrius dels superiors que no pas el contrari, perquè ell no volia transgredir-les venint dels superiors i sent conscient de l'obediència que li exigia la seva condició sacerdotal.

Pense, doncs, que, malgrat no manifestar-m'ho mai Antoni, ben probablement aqueixos contrastes percebuts i aquelles lluites soterrades, intuïdes o explicitades en un àmbit tan reduït com eren els dos poblets el feien sofrir més que cap altra cosa. Com també el féu sofrir anys després la situació a Xile, quan des de Quillota ens donava fidel testimoniatge d'allò que anava veient, la situació que patia la majoria del poble xilè.

Veiem, doncs, que la denúncia de les situacions d'injustícia que hi trobava i la reacció dels sectors socials més influents i poderosos a causa de la seva actitud eren les dues cares d'una realitat que anava acompanyant la seva vida allà on es trobés. I el compromís és quelcom que no pot defugir, quelcom inseparable de la seva concepció de la vida en què tanta importància tenen els interessos i els anhels de la societat civil, síntesi de creients i no creients. Lògics resulten, doncs, els passos que Antoni va fent, sempre endavant, allà on es trobe en companyia dels seus amics, companys o veïns i

en solidaritat amb ells, alhora que, en vista de les falses acusacions que es fan a Espanya contra ell —«según dicen por ahí, soy comunista y me meto en política»⁵—, admet amb naturalitat i senzillesa el seu compromís cívic amb el poble xilè, amb el qual s'identifica, i l'acció empresa des de la reflexió intel·lectual i política.

Com que per Antoni, però, el binomi reflexió-acció eren cares d'una sola i mateixa realitat, ell no fa solament la descripció d'uns fets que observa amb preocupació, primer a Espanya i després a Xile. Considera, doncs, que no pot quedar-se en la posició passiva de l'espectador impassible respecte a les greus situacions que viu. Valora allò que veu amb preocupació; es rebella i creu, en qualsevol cas, que ha d'anar més enllà d'allò que faci en una situació o un moment coneret. Ja a Xile, està al corrent del que ocorre a Espanya en l'etapa final de la dictadura; i, preocupat, ens trasllada el seu escepticisme a causa de l'actitud més freqüent mantinguda per la societat d'aleshores i per bastants de nosaltres, alhora que ens transmet el sentiment que, des de la distància, li rosega el cor:

Parece que la situación social y política en España sigue en una modorra que parece no tener fin, donde la sociedad de consumo los va tragando poco a poco a todos Uds. Haciéndoles olvidar los buenos proyectos de hace unos años.⁶

Fa una crida a la sensibilitat i al sentit comú de totes les persones que havíem estat testimonis de la seva tasca i receptors directes de les seves ensenyances: crida que, em pense, no ha perdut actualitat, ni sentit, ni vigència:

Ojalá permanezcan despiertos para tener presente que una sociedad sin hombres libres es un monstruo que termina devorando el cerebro y el corazón de sus componentes.⁷

5. Vegeu la nota 4.

6. De la carta de data 23 de gener de 1972.

7. Vegeu la nota 6.

3. LA LLAVOR D'UN MESTRE INTEEL·LIGENT

El camp cultural i educatiu és el tercer i darrer àmbit de la nostra reflexió, potser el més interessant. I allò que volem recordar i destacar en primer lloc és que Llidó tenia l'afany singular de transmetre a tothom la seva passió pel saber; i això el portà, doncs, a encetar una tasca immensa de promoció de la joventut amb la col·laboració dels mestres de les escoles públiques d'ambdós pobles.⁸ tasca fructífera i preciosa que va ser continuada, en ser traslladat al Ferrol, pels dos sacerdots que li succeïren.⁹ Des de la seva arribada, el missatge clar i rotund que va transmetre a la joventut i les famílies tenia dos eixos: la necessitat i la conveniència que la joventut estudiara, i la riquesa que significa per a la persona compartir el saber amb els altres. Era aquest un plantejament que reeixí perquè pares i fills compregueren que allò no podia fer mal a ningú encara que tots continuaren vivint al poble i exercint el digne treball de llaurador o de mestressa de casa. Com deia Antoni, el saber mai no podia ni havia de ser cap obstacle per a una vida de més qualitat, més digna, més enriquidora.

Així, doncs, al voltant de quaranta-cinc joves, entre onze i divuit anys, iniciaren el *batxillerat radiofònic*, una modalitat d'estudis aleshores vigent en l'ensenyament mitjà. Des de Madrid, els responsables d'aquests estudis exercien una acció de tutoria sobre les dues aules col·lectives que s'hi van implantar, una en cada poble. També des de la capital ens lliuraven periòdicament el material didàctic als mestres d'ambdós pobles, un material que comprenia una sèrie d'unitats temàtiques per a cada assignatura i trimestre, alhora que personal del Ministeri d'Educació portava el control del curs, per a la qual cosa realitzaven el seguiment de les activitats mitjançant l'aplicació d'unes proves escrites a cada estudiant amb periodicitat trimestral: els mestres rebíem prèviament

159

8. Els mestres que col·laboraren en aquell projecte durant un grapat d'anys van ser: Vicent Mora, a Quatretondeta; i Miguel Monserrat, en una primera etapa, i Consuelo Espinós i jo mateix, en una segona, a Balones.

9. Eren José Martínez i Baltasar Pérez.

aquestes proves com a organitzadors i responsables de l'activitat acadèmica actuant d'enllaç entre el Ministeri i els estudiants. Les proves eren corregides, i les qualificacions, comunicades als dos pobles. En arribar el mes de juny, els joves eren de nou examinats a l'Institut d'Alcoi pels professors d'aqueix centre, en el torn destinat específicament als alumnes lliures, tot i que aleshores, a més a més, cada professor rebia l'expedient acadèmic i la valoració del treball efectuat per cada estudiant durant el curs escolar amb l'objectiu de tenir-ne una informació completa per a donar la qualificació definitiva.

En conseqüència, la nova i singular activitat implantada als dos pobles va significar per a la majoria de joves una càrrega afegida a les seves obligacions ordinàries, ja que gairebé tots hagueren de fer compatibles la feina al camp o a la casa amb l'assistència a classe totes les set vesprades/nits de la setmana per a preparar els continguts curriculars aleshores vigents sota la direcció dels mestres, que eren els encarregats d'impartir una part de les assignatures, i l'ajuda enorme d'Antoni. Les classes es desenvolupaven a les escoles públiques quan s'acabava la jornada escolar dels xiquets i de les xiquetes, és a dir, en horari de cinc a deu de la nit. Dissabte i diumenge estaven dedicats a activitats complementàries de caràcter cultural o acadèmic dutes a terme amb el suport d'estudiants de la UV (facultats de Ciències i de Filosofia i Lletres), que cada dissabte arribaven expressament bé a Balones, bé a Quatretondeta, per col·laborar en el sorprenent i ric projecte.¹⁰ D'aquesta manera tan singular, s'obrí a tothom la possibilitat de cursar el batxillerat i, després, d'iniciar estudis universitaris de grau mitjà o superior: enginyeria, medicina, assistència tècnica sanitària, farmàcia, filosofia, psicologia, magisteri, etc., els quals van aconseguir acabar al voltant de trenta-cinc persones.

10. Recorde els noms d'alguns estudiants d'aquell grup que abraçaven diferents disciplines acadèmiques: María Sáiz, Amparo Piles, Carmen Verdú, Carmen Espinosa, María Mora, Francisco Hernández, José Rodrigo, Josep M. J. Rotger, Carles Solà, Antonio Aucejo, Francisco Puertas... i tants altres que van donar el millor que sabien i tenien amb total generositat.

A més a més, però, com ja hem avançat, les classes es completaven amb algunes altres activitats complementàries o extraescolars, com ara xerrades i conferències sobre art, història, literatura, ciències...; lectures col·lectives d'obres de teatre; sessions de cinefòrum amb el debat corresponent; viatges i visites a museus, fàbriques i indústries del país, etc. Tot aqueix grapat d'activitats fou possible gràcies als contactes establerts per Antoni amb nombrosos amics i amigues que visitaren la seua casa i els dos pobles, amb el grup d'estudiants de la Universitat ja esmentat o amb estudiants d'uns altres indrets i països que hi arribaven per col·laborar en aquella tasca veritablement «revolucionària» des del punt de vista educatiu i social. Així, fou possible que tothom visquera dies, caps de setmana o períodes més llargs inoblidables a la vall de Seta en plena dictadura. Puc afirmar, sense cap exageració, que en aquells anys, als dos poblets, a l'hivern i a l'estiu, el ritme de treball va ser vertiginós: el descans no hi era possible i el defalliment hi estava radicalment prohibit. I això era factible perquè la fe de tothom en el projecte fou immensa; però, especialment, perquè un home intuïtiu i intel·ligent, clarivident i solidari, amb força coratge i no gens de por, prengué un fort compromís amb els més febles i a favor de la cultura; d'aqueixa manera, el mestre Llidó s'avançà cinc anys al que havia de ser el fenomen sociològic i cultural més significatiu dels anys seixanta i setanta: el maig francès de 1968.

Sols així pot explicar-se que aquell projecte anés endavant sense gairebé mitjans materials; sense més recursos didàctics que no fossen la iniciativa personal, l'esforç i la creativitat dels qui donaven les classes; sense ajudes oficials de cap mena; amb molta indiferència i més suspicàcia, en una primera època, de l'Administració educativa, actitud que passà a ser de control ferri i no gens de comprensió en una segona, quan l'autoritat política ja no veia de bon ull tants d'estudiants i tant de dinamisme en dos poblets tan menuts.

Vista des de l'actualitat, també sembla sorprenent que l'experiència reeixís perquè, tot plegat, fou, allhora, una lluita personal i continuada de cada jove: contra el cansament i la son de cada jornada; contra les pors i els dubtes reals enfront de tot allò que era

imprevist i que, de sobte, apareixia a l'horitzó personal i íntim: contra la necessitat i la temptació de divertir-se, pròpia de qualsevol adolescent; també contra el jove o la jove que era cadascú i tot allò que li demanava el seu cos; contra el desig de gaudir de temps lliure després d'una dura jornada al camp o a la casa, després d'una setmana esgotadora.

Aquí cal indicar dues coses: per una banda, hem de dir que també va fer-se imprescindible lluitar i treballar i buscar tota mena de mitjans i recursos econòmics per a tirar endavant la tasca; així, s'encetà l'estratègia de sol·licitar beques, la concessió de les quals havia de permetre continuar, ja fora de la localitat, els estudis, bé de batxillerat, bé universitaris, fins a acabar-los. I, per l'altra, per a facilitar l'estudi, o expandir la inquietud pel saber i la cultura a uns altres sectors del veïnat, Antoni tingué la clarividència de crear dues biblioteques, una en cada poble, amb l'ajuda econòmica rebuda d'una organització cristiana internacional. Fins i tot els llibres de la seva pròpia biblioteca constituïren un recurs força valuós i estimat pels veïns, ja que els permeté mantenir una trobada amb «visitants» inesperats a les seves cases: els títols impresos viatjaren a ritme trepidant durant tres anys seguits, de casa en casa, allhora que anaven despertant la curiositat de menuts i grans.

Així van assolir-se un servei digne de biblioteca a domicili i un nivell significatiu de lectura en joves, adults i majors, de la qual cosa tingueren molta part de «culpa» la difusió de novetats i l'assessorament puntual que donava Llidó. Pense i recorde que, gràcies a la seva constància i a la seva clarividència, vam ser nosaltres uns privilegiats podent llegir —i podent entrar-hi en contacte— durant aquells temps obscurs, de censura i repressió, de forçat silenci, que fou la dictadura. Cervantes i Lope, Góngora i Quevedo, Alberti i Neruda, Moratín i Clarín, Galdós i Pereda, Valle Inclán i Benavente, Garcilaso de la Vega i San Juan de la Cruz, fra Luis de León i Teresa de Jesús, Ortega i Marañón, Unamuno i Baroja, Lorca i Casona, Corneille i Racine, Molière i Calderón de la Barca, Brecht i Camus, Anouilh i Sartre, S. Weil i Beauvoir, Shakespeare i Goethe, Hölderlin i Baudelaire, Verlaine i Pascal, Descartes i Rousseau, Kant i Hegel, els clàssics llatins i els grecs, els fons de l'edito-

rial Losada, la inoblidable «Colección Austral» d'Espasa-Calpe —amb aquells colors tan suggeridors per a nosaltres de les seues cobertes i la varietat de temes i títols (assaig, novel·la, teatre)—, la Bíblia, enciclopèdies, diccionaris, etc. Alhora que escoltàvem meravellats els cantautors de més prestigi de l'època, sobretot francesos (Brel, Ferré, Brassens, Moustaki) i sud-americans (les veus singulars de Chavela Vargas, A. Yupanqui, Nati Mistral i tants d'altres l'encantaven). Per tot això, aqueixa va ser una experiència que cal recuperar plenament entre tots per a contar-la a fi de difondre la personalitat d'Antoni i la seua tasca educativa i educadora, un valencià de Xàbia mercedor de ser recordat en la història de l'educació valenciana.

En síntesi, és una experiència que fou possible perquè un home bo i compromès amb les llibertats i la cultura es sentia *mestre* fins a la medulla. Un mestre que creia en el valor del saber, en la necessitat de comptar amb bons investigadors; que buscava amb molta prudència i més audàcia camins nous i diferents per a poder aconseguir un món on fos normal formar persones il·lustrades, responsables, cultes, crítiques, solidàries i lliures. Aqueix tarannà de mestre queda ben palès en aquestes paraules: «Trabajo como profesor de francés en tres escuelas de Quillota y eso me da grandes satisfacciones»;¹¹ o quan m'anuncia el seu projecte immediat: «También voy a trabajar en alfabetización»;¹² o quan ens envia, a la meua dona i a mi, amb relació a la nostra professió de mestres, el darrer missatge que vàrem rebre d'ell, per a nosaltres dos el seu testament pedagògic: «Vuestra profesión es el lugar ideal para proyectar hacia fuera toda la riqueza que vais adquiriendo»: el regal més estimat, junt amb l'íntima i profunda amistat amb què ens va honrar i enriquir. Perquè, com tantes vegades repetia, el saber solament té sentit quan es dóna als altres; i la vida pren autèntic significat especialment quan es comparteix amb els qui viuen al teu costat. Tan enriquidor i tan senzill! Sincerament,

193

11. De la carta que m'escriví amb data de 14 de desembre de 1970.

12. De la carta que ens escriví (Quillota, 23 de gener de 1972) a Carola i a mi amb motiu de les nostres noces.

Antoni Llidó va ser una persona generosa, un gran mestre i un entrançable amic!

Per tot això que he dit he escrit aquestes paraules, per donar testimoniatge i fer memòria d'una persona bona. També per denunciar tots els qui el perseguiren perquè va fer de la tolerància una forma de vida: els qui silenciaren la seua veu i la seua paraula perquè practicava el diàleg sense límits ni exclusions: els qui van empresonar-lo perquè així segrestaven un defensor tenaç de la pau i de la justícia: els qui van torturar el seu cos i el seu esperit perquè volien truncar la seua fe i segar d'arrel la seua esperança indestructible en la persona: els qui el feren desaparèixer per robar-nos un referent lúcid de la dignitat, perquè ells, els seus segrestadors i torturadors, mai no van poder minvar les seues ganes de lluitar, de progressar, de compartir, de viure amb dignitat.

Per tot això he volgut exercitar la memòria, contar la meua versió d'aquesta història; i així recuperar l'esperança, continuar el seu treball encetat en 1963, difondre la seua obra, cooperar al descobriment de les petites però importants veritats. En definitiva, recuperar i expandir el qualificat i plural missatge de l'humanista que va ser Antoni Llidó.

BREU RECORD DE JORDI FARRERO

En aquest cicle de conferències al sud del País Valencià, amb la voluntat d'homenajar els seus pobles i la seua gent, és obligat fer una parada a Xàbia perquè algú tan solvent com Carles Solà ens parli dels missioner Antoni Llidó, però sobretot del formador de joves Antoni Llidó.

Tanmateix, jo, com a president de l'IEC, em sento en l'obligació moral d'escriure uns breus, brevíssims, mots sobre Jordi Farrero, un home que resta en el record de molta gent de la Marina Alta.

Pot semblar paradoxal que jo parli de Jordi Farrero: jo, que no el vaig arribar a conèixer personalment. El conec, però, a través d'alguns dels seus escrits, a través de les seves accions i a través de tants i tants xabienes —d'origen o d'adopció— que ell sabé estimar, entre els quals he d'esmentar el bon amic Herbert Keller.

Jordi Farrero, fill d'una família pallaresa oriünda d'Erdo, un caseriu del municipi de Sarroca de Bellera, a la comarca del Pallars Jussà, repartí la seua vida entre Barcelona, Heidelberg, Schaffhausen i Xàbia, on morí l'1 de març de 1998. Arreu deixà el record d'una persona que estimava la seua terra, la seua llengua i la seua cultura i que sabé donar-se als altres per tal que la cultura catalana, valenciana també, es pogués manifestar en plenitud.

Capellà a Barcelona, fou traslladat a Alemanya, primer, i a Suïssa, després, des d'on va decidir fixar la seua darrera residència a Xàbia, localitat des de la qual col·laborà en tota mena d'activitats culturals. La seua casa, la casa de la Mitja Lluna a la urbanització Portitxol, la llegà a l'IEC com una darrera mostra de la seua voluntat de servei a la nostra llengua i la nostra cultura comunes.

Però, ves per on, jo ja coneixia Jordi Farrero sense ésser-ne conscient. Quan l'any 1971 vaig desplaçar-me a Zuric per tal de realitzar la tesi doctoral a l'Escola Politècnica Federal d'aquella ciutat, vaig entrar en contacte amb l'associació Casa Nostra, un de tants i tants casals catalans escampats per tot el món. La revista de comunicació dels socis de Casa Nostra, que duïa per títol *Plançó*, i com a subtítol *Bulletí de Casa Nostra: Aplec de Catalans a Suïssa*

sa, feia ja vuit anys que existia (i segueix publicant-se gairebé quaranta anys després), amb articles signats pels seus autors o bé amb pseudònim, segons el cas.

Així vaig conèixer la personalitat —i no la persona— de Jordi Farrero, que, des del número 1 de *Plançó*, escrivia una plana signada amb el pseudònim L'Emigrant. No vaig saber que l'Emigrant i Jordi Farrero eren la mateixa persona fins molts anys després, ja que ell i jo no vam coincidir mai a Suïssa. De la seva preocupació per les persones, sobretot per aquelles que es troben en situacions difícils, n'és una bona mostra la seva participació com a observador en la reunió d'experts en serveis socials per a emigrants, organitzada a la tardor de 1962 per les Nacions Unides i l'Oficina Internacional del Treball.

Em consta que les seves intervencions a favor dels emigrants contribuïren a moltes millores socials i, sobretot, a establir llaços de col·laboració i activitats d'integració. No deu ésser pas casual que en aquells anys es passés del terme *Fremdarbeiter* ('treballador estranger') a *Gastarbeiter* ('treballador hoste') per a denominar a la Suïssa de parla alemanya aquells treballadors que arribaven de fora, tot i que Farrero propugnava una consideració no tan sols de treballador per a l'immigrant, sinó d'una certa plenitud de drets socials.

Els catalans que treballaven a Suïssa mereixeren una atenció especial per part seva. Per a ells no solament defensava una consideració social del país que els acollia, sinó que els estimulava a mantenir vius els lligams amb Catalunya («la pàtria», deia sempre) i a transmetre a la societat suïssa els valors que sempre hem defensat com a nostres. Qui l'hagi tractat en aquests darrers vint anys llargs a Xàbia es deu adonar que Jordi Farrero ha estat sempre fidel als seus orígens i als seus principis d'amor a la llengua, a la cultura, a la pàtria.

**HOMENATGE A ROC CHABÀS,
HISTORIADOR I ECLESIASTIC
(DÉNIA, 1844-1912)**

PRESENTACIÓ,

**ROC CHABÀS: L'HISTORIADOR
DE LA RENAIXENÇA VALENCIANA.**

BREUS NOTES BIOGRÀFIQUES.

A CÀRREC DE ROSA SESER I PÉREZ.

ARXIVERA MUNICIPAL DE DÉNIA

**EL RÈGIM SENYORIAL EN LA HISTÒRIA
DEL PAÍS VALENCIÀ,**

A CÀRREC DE MANUEL ARDIT I LUCAS.

**MEMBRE DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA**

Roc Chabàs va nàixer a Dénia el 1844, en un moment en què la ciutat començava a desenvolupar-se amb dinamisme després de la destrucció produïda durant la Guerra del Francès: l'augment demogràfic i l'apogeu del port gràcies al conreu i a l'exportació de la pansa conformaren una ciutat activa, centre de contactes comercials i culturals.

El jove Chabàs veu créixer la seua inclinació per la història en una ciutat on la història brolla de les pedres. Sense perdre aquesta afecció va seguir la carrera eclesiàstica a València, on es graduà de doctor en teologia. En tornar a Dénia, i dedicat al modest càrrec de prevere coadjutor de l'església de Sant Antoni, va consagrar la major part del temps a l'estudi de la història i a la publicació de treballs en la impremta dels seus amics Botella. Gràcies al seu interès i a la seua tenacitat participà activament, des de l'aïllada Dénia, en el moviment de la Renaixença valenciana mitjançant la redacció de nombrosos estudis, el manteniment d'una correspondència abundant amb personatges destacats del món cultural nacional i europeu i la realització d'un bon nombre de viatges.

Amb molt de prestigi com a home de lletres, Chabàs aconseguí l'any 1891, després de no poques dificultats, el nomenament de canonge arxiver de la catedral de València, càrrec que mantingué fins a la seua mort a Dénia el 1912.

Roc Chabàs va ser un historiador destacat i, dins d'aquest camp de la història i les fonts històriques, és on va rebre més reconeixement, encara que abastà en els seus estudis aspectes diversos de les humanitats, com l'arqueologia, els arxius, la literatura, la lingüística, la història de l'art, i també es dedicà a la reedició de textos valencians antics.

Com a historiador, Chabàs va partir de l'estudi de l'obra dels erudits clàssics valencians: Escolano, Beuter, Viciana, Diago, Boix, Perales..., els quals analitza des d'una òptica crítica. Més a prop dels plantejaments dels il·lustrats del segle XVIII, Jaume Villanueva i Josep Teixidor. Chabàs opta per l'estudi directe dels documents i l'aplicació de la crítica històrica, i es converteix així en el primer historiador valencià que s'integra en el positivisme històric europeu.

La Historia de la ciudad de Denia (1874 i 1876, 2 v.), obra pionera d'allò que després s'ha anomenat *història local*, va ser publicada quan comptava trenta anys, i és la primera obra que val al prevere de Dénia el reconeixement per a ser inclòs com a «socio correspondiente de la Real Academia de la Historia».

Uns quants anys més tard, la revista *El Archivo* (1886-1893, 7 v.), publicada a càrrec seu, posa Chabàs, ja guanyat pel positivisme, definitivament en contacte amb el món erudit espanyol i europeu i li val el nomenament de cronista de la província d'Alacant. La revista continua essent avui un obra consultada pels historiadors, on es troben articles, documents i notícies sobre història, sobretot antiga i medieval, àrab i cristiana; i on també trobem una variada selecció d'estudis d'arqueologia, lingüística, art, etc.

Algunes altres de les seues publicacions històriques són *Los mozárabes valencianos*, dedicada a un dels seus temes preferits: la cristiandat primitiva, amb relació al descobriment a l'hort de Morand del famós sepulcre de Severina, conservat al Museu Sant Pius V de València; *Génesis del derecho foral valenciano* i *Episcopologio valentino*, obra on torna a la història de l'origen de l'Església valenciana i que quedà inacabada, a més de nombrosos articles en revistes de prestigi, congressos i la premsa.

Vinculat al seu concepte positivista de la història i el seu interès pel patrimoni arqueològic i documental, Chabàs aprofundeix en els camps de l'arqueologia i els arxius, fonts bàsiques per a la reconstrucció de la realitat històrica. Membre de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València, Chabàs s'encarrega de salvaguardar el patrimoni històric artístic que té més a prop, com el sepulcre esmentat i moltes altres peces de valor.

Respecte als arxius, l'estima pels documents i l'estat general d'abandó en què es trobaven el porten a organitzar, sense remuneració, els arxius de Dénia i Alzira i a pagar amb diners seus la publicació del catàleg d'aquest darrer arxiu. Posteriorment, des del càrrec de canonge arxiver, organitzà gran part del fons documental i els pergamins del voluminós Arxiu de la Catedral de València, en el qual treballà fins a la seua mort: no tingué temps de publicar

els seus treballs sobre l'arxiu catedralici, fet que beneficià el poc es-
crupolós canonge que li succeí en el càrrec.

Alguns altres aspectes de la cultura també cridaren l'aten-
ció del canonge, ja que, com era habitual entre els estudiosos de
l'època, Chabàs i els seus amics de la societat renaixentista valen-
ciana Lo Rat Penat tenien una visió global de les humanitats i en
les tertúlies literàries que es celebraven a sa casa de València s'a-
bordaven tota mena de temes relacionats amb la cultura valencia-
na, en què, a més de la història, tenien cabuda l'erudició literària
i la lingüística, que interessava molt el canonge. Cal recordar que,
el 1906, Teodor Llorente va convidar Chabàs a acudir junt amb els
representants valencians al I Congrés Internacional de la Llengua
Catalana.

Respecte a aquests camps de la història de la literatura va-
lenciana i la lingüística, Chabàs es dedicà amb molt d'interès a la
publicació de reedicions i estudis crítics d'antics textos valencians,
com el de la *festa d'Elx*, els sermons de sant Vicent, *La brama dels
llauradors* i el que és el seu treball més destacat: la reedició i l'estu-
di de l'obra de Jaume Roig *Spill*, a més de diversos articles en *El
Archivo*. Són treballs fets des d'una òptica científica, lluny del folk-
lorisme, per la qual cosa el seu valor encara es conserva actual-
ment.

Per acabar, cal recordar que Roc Chabàs marcà una fita en
la historiografia valenciana, perquè a ell es deu l'entrada del mètode
modern —el positivisme— en els estudis històrics del nostre
país. I que ell «a poc a poc», com era el seu lema, fou un investi-
gador tenaç, infatigable i generós que invertí el seu temps, la seua
capacitat i la seua pròpia fortuna a estudiar i donar a conèixer la
història i la cultura valencianes.

EL RÈGIM SENYORIAL EN LA HISTÒRIA DEL PAÍS VALENCIÀ

Nombrosos historiadors i polítics valencians han considerat, des d'una època relativament prou antiga, el règim senyorial com un element fonamental de la societat del País Valencià i responsable d'algunes de les seues característiques més negatives. Podríem rastrear manifestacions d'aquesta mena en moments tan allunyats cronològicament com els anys situats immediatament després de l'expulsió dels moriscos de 1609 o durant la revolta de la Segona Germania de 1693, però són molt més abundants entre els il·lustrats i els liberals de la darrereria del segle XVIII i de començament del XIX. És molt conegut el paràgraf que el gran botànic i geògraf Antoni Josep Cabanilles dedicà a aquest tema en la introducció del seu llibre *Observaciones sobre la historia natural, geographia, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*, publicat en dos volums a Madrid els anys 1795 i 1797:

202

A pesar de la abundancia, variedad y riqueza de las cosechas del reyno, la mayor parte de sus vecinos viven en necesidad o pobreza. Este hecho constante parecerá increíble a quien no considere que son innumerables los que disfrutan el reyno. Además del prodigioso número de sus habitantes, hay otro muy grande de señores que extraen cuantiosas sumas correspondientes a sus rentas. Sería feliz el reyno si en él viviesen los que lo disfrutan, o si a lo menos alguna buena parte de sus rentas se emplease en fomentar las fábricas y la agricultura, y en socorrer las necesidades de aquellos labradores.

Malgrat la indefinició, i fins i tot algunes contradiccions, del text, si en fem una lectura acurada, resulta inequívoc que Cabanilles considerava que el País Valencià era un territori ric, però amb una riquesa mal distribuïda a causa de l'existència d'un sector social de senyors feudals molt poderosos. No queda clar si li acusa els senyors en general o tan sols els forasters i absentistes, però la veritat és que assenyalava l'existència d'un cert endarreriment econòmic, malgrat la riquesa del país, degut a la desviació de bona part del

que ara anomenaríem *producte interior brut* cap a usos improductius o bé invertits fora del seu territori. Potser Cabanilles s'haguera expressat amb més claredat si ell mateix no hagués viscut, com a servidor del duc de l'Infantado, senyor al País Valencià de la baronia d'Alberic, d'aquestes mateixes rendes senyoriales que criticava.

Amb major duresa s'expressaren els diputats valencians en les Corts de Cadis, especialment Pere Aparici i Ortiz i Antoni Lloret, durant el debat del decret d'abolició de les senyories que tingué lloc durant l'estiu de 1811. Pere Aparici era natural d'Aielo de Malferit, i Antoni Lloret, d'Alberic, precisament dos pobles que havien mantingut durant decenniis un dur enfrontament legal amb els seus senyors i representaven, per tant, els sectors socials que, al País Valencià, s'oposaven d'una manera més decidida al règim senyorial. Una vegada resolt el contenciós antisenyorial a favor de la burgesia agrària durant el segle XIX, el tema passà a quedar en l'oblit, llevat d'algunes referències esporàdiques, com les que podem trobar en l'obra de Pasqual Boronat sobre l'expulsió dels moriscos i les seues conseqüències, publicada en 1901.

Guiat en part per les referències aportades per Boronat i en part pel desig de conèixer un episodi històric al qual els historiadors havien parat una nul·la atenció, jo mateix vaig estudiar a finals dels anys seixanta l'actuació dels diputats valencians a les Corts de Cadis, estudi que es va materialitzar en un petit llibre aparegut en 1968. Malgrat les notícies ja conegudes a través de Boronat, vaig tenir l'enorme sorpresa de contemplar l'energia i el radicalisme amb què diputats com Joaquim Llorenç Villanueva, Josep Joaquim Castelló i, sobretot, els ja esmentats Pere Aparici i Antoni Lloret van plantejar el contenciós antisenyorial al País Valencià de començaments del segle XIX i la seua estreta connexió, tal com van exposar en els seus discursos parlamentaris, amb l'expulsió dels moriscos de 1609. Segons ells, la senyoria valenciana havia eixit notablement reforçada després de l'expulsió dels moriscos i havia conformat un règim feudal de notable extensió i duresa que havia compromès i limitat el procés de creixement econòmic esdevingut durant el segle XVIII. Com que en aquell moment l'ambient històric o paradigma dominant impedia proposar ni tan sols

Existència d'una burgesia agrària, o burgesia *tout court*, al País Valencià dels segles XVIII i XIX a conseqüència de la interpretació que s'havia fet de la inexistència d'un nacionalisme valencià. L'enfrontament antisenyorial solament es podia plantejar com la lluita entre una massa de llauradors miserables i uns senyors feudals omnipotents. Aquesta mateixa interpretació la vaig mantenir, això sí, amb algunes advertències de prudència aconsellades per la inexistència d'estudis de base, en la meua tesi doctoral, publicada parcialment en 1977 amb el títol significatiu de *Revolución liberal y revuelta campesina*, que era una transformació, producte de la pressió ambiental, del títol original de la tesi, que havia estat *Revolución burguesa y revuelta campesina*.

Paral·lelament a aquests desenvolupaments, un altre col·lectiu d'historiadors, fonamentalment contemporaneistes i historiadors de l'economia, es van interessar en l'estudi del fracàs de la industrialització valenciana. El fort procés industrialitzador que s'havia encetat durant els anys seixanta del segle XX conduïa potser necessàriament a plantejar-se la pregunta de per què el País Valencià no s'havia industrialitzat en el moment que ho havien fet uns altres països europeus o, a la mateixa Espanya, el País Basc o Catalunya: és a dir, en el segle XIX. Malgrat les assenyades reflexions que havia fet el professor Emili Giralt en la seua aportació inicial de 1968, la major part dels historiadors s'inclinaren per una interpretació més estructural o de llarga durada, que culpava d'un suposat endarreriment econòmic valencià la duresa i l'extensió del règim senyorial. Les primeres investigacions d'Eugeni Giscar, que culminaren amb la publicació de la seua tesi doctoral en 1977, reforçaven la interpretació tradicional, que podríem anomenar *catastrofista*, de l'expulsió dels moriscos. En aquest context, l'any 1974 Màrius Garcia Bonafè publicà un influent article en què plantejava de manera molt clara la interrelació entre el reforçament del règim senyorial valencià postmorisc, l'endarreriment econòmic, la inexistència d'un mercat interior i el fracàs de la industrialització al segle XIX. Aquesta mateixa interpretació fou mantinguda posteriorment, pulcrament formalitzada seguint el model reproductiu de Piero Sraffa, en voga aquells anys, per Jordi Palafox i Teresa Car-

nero. Bàsicament, aquests autors, però sobretot el primer, mantingueren en diferents publicacions successivament refinades, encara que fonamentalment idèntiques, que la detracció de renda agrària realitzada pels senyors feudals valencians i destinada a usos improductius impedí el trànsit d'un sistema econòmic de reproducció simple a un de reproducció ampliada, circumstància que dificultà el procés de formació de capital, ja que impedí l'articulació necessària del mercat intern. És a dir, es tractava del mateix plantejament de Cabanilles al qual hem fet referència al començament d'aquest escrit traduït a termes sraffians.

Una característica comuna de tots els estudis a què he fet referència, amb l'excepció de Fobra de Císcar, és que es basaven en material empíric molt limitat o eren reflexions teòriques que utilitzaven l'escassa bibliografia disponible en aquells moments. La meua tesi doctoral, per exemple, que no tenia com a objecte central l'estudi del règim senyorial, recollia la informació per a l'anàlisi del tema, d'altra banda indispensable per al discurs que pretenia construir, dels debats parlamentaris en les Corts de Cadis, una curta sèrie de plets antisenyorials, especialment d'Aielo de Malferit contra el seu senyor, i el plet de reversió a la Corona d'Alberic. Es tractava de materials molt bel·ligerants, el contingut dels quals vaig acceptar amb credulitat excessiva i amb manca de crítica o de sospita de parcialitat. Els altres estudis que he esmentat no feien ni això, ja que es van fer en un despatx amb molta imaginació i poca informació factual. No obstant això, el model construït els anys seixanta era aparentment robust i molt explicatiu, encara que amb fissures importants que gairebé ningú no va veure. Això dona raó de la seua acceptació pràcticament general. Aquells primers estudis tingueren, però, una virtualitat important, que va ser cridar l'atenció dels investigadors sobre la història del règim senyorial valencià, un tema que fins a aquell moment tan sols havia atret alguns medievalistes, com Miguel Gual Camarena, en estudis inèdits o poc coneguts, especialment pels modernistes o contemporanistes. Les investigacions fetes a finals dels anys setanta i en els vuitanta, la major part d'àmbit local, van aportar materials abundants que el model no va poder suportar. La seua contrastació amb l'abundant

informació que aquests estudis van traure a la llum en demostrà la invalidesa, ràpidament acceptada per alguns, com havia d'ésser el meu cas, però que trobà fortes resistències en uns altres sectors, fonamentalment entre els economistes.

Investigacions com les de Pedro Ruiz sobre el marquesat d'Elx, d'Isabel Morant sobre el ducat de Gandia, de Carme Garcia Moneris sobre el reialenc de l'Albufera de València, de Jesús Millán sobre el terme general reialenc d'Oriola i les seues senyories alfonsines, de Mariano Peset sobre Alfara del Patriarca i algunes investigacions més de caràcter general però intensament documentades, com les d'Anna Aguado sobre la senyoria montesiana de Sueca o, en temps més recents, d'Antoni Grau sobre les senyories valencianes dels ducs de Medinaceli, com Sogorb, Benaguasil o el marquesat de Dénia, s'han de mencionar necessàriament entre els estudis als quals he fet referència, però són tan sols una part d'un conjunt molt més ampli. Aquests treballs van demostrar que el règim senyorial valencià, encara que extens, com examinarem immediatament, i a vegades dur, no fou així d'una manera general, s'assentà sobre unes estructures socials generalment molt complexes i no constituï en absolut un entrebanc decisiu del creixement econòmic. Al contrari, l'economia valenciana de la segona meitat del segle XVII i del XVIII experimentà un procés de desenvolupament notable, excepcional en l'àmbit hispànic i fins i tot en l'Europa de l'Antic Règim, fonamentalment en el sector agrari; i fou aquest desenvolupament el que donà lloc a una potent burgesia agrària que s'enfrontà decididament amb un règim senyorial obstaculitzador d'aquest procés i que creà precisament el discurs antisenyorial que Cabanilles i els diputats a les Corts de Cadis van difondre a finals del segle XVIII i a començaments del XIX. La imatge d'una senyoria opressiva no era sinó la que interessava políticament aquesta burgesia agrària antisenyorial i no constituïa un reflex de la realitat.

Cap a 1760, segons Mariano Peset i Vicent Graullera, les localitats senyorials valencianes representaven el 76 % del territori, mentre que el reialenc, per tant, s'estenia pel 24 % restant. En termes de població, prenent com a base del càlcul les xifres del cens de Floridablanca de 1786, les proporcions eren prou diferents: el 61 %

dels habitants del País Valencià depenien d'un senyor, mentre que el 39 % depenien directament del rei. La diferència de xifres es devia al fet que la majoria de les ciutats, com València, Alacant, Castelló de la Plana, Sagunt, Alzira, Xàtiva, Alcoi, Oriola i algunes més, eren de reialenc i aquest, en línies generals, era més abundant a les zones més riques i poblades de la franja litoral. No sempre, és clar, ja que ciutats importants com Elx, Gandia o Dénia eren senyoriales, mentre que comarques interiors i pobres, com el Racó d'Ademús, eren íntegrament de reialenc. De tota manera, encara que prengam com a referència la xifra més baixa, que és la de població, el 61 % continua essent una proporció molt alta i aparentment donaria la raó a la interpretació tradicional que la senyoria valenciana era molt dura. No es devia tractar tampoc d'una situació nova, característica del País Valencià modern, sinó que enfonsava les seues arrels en la segona meitat del segle XV com a mínim. Enric Guinot ha calculat aquestes mateixes proporcions cap a 1490 i, malgrat que utilitza per a la població les xifres del cens de 1510, d'una qualitat i una fiabilitat molt inferiors a les de l'esplèndid cens de Floridablanca, n'obté pràcticament les mateixes xifres. Això es deu al fet que, aproximadament des de finals del segle XV fins a la seua desintegració, la senyoria valenciana fou molt estable. Els monarques de la Casa d'Àustria no van alienar o senyorialitzar cap població valenciana, com sí que ho van fer, en canvi, i pròdigament a la Corona de Castella, especialment Felip IV. Les senyorialitzacions del primer Borbó, Felip V, que va atorgar Llíria i Xèrica al duc de Berwick, i Cullera al comte de les Torres, no alteren pràcticament aquesta estabilitat. Encara menys ho va fer la donació de Carles IV de l'Albufera de València a Godoy en 1798, que, a més a més, tan sols va durar deu anys, fins al motí d'Aranjuez de 1808; o el curt període d'any i mig que el general napoleònic Suchet, conqueridor de València, es proclamà duc de l'Albufera, entre 1812 i 1813.

El procés contrari, és a dir, el de reversió al patrimoni reial, tampoc no tingué gaire rellevància. Moltes poblacions ho intentaren, però poques ho aconseguiren. El cas de la ciutat d'Elx és paradigmàtic, ja que a finals de l'edat mitjana era senyoria de la ciu-

tat de Barcelona, però li fou expropiada per Joan II i donada a Isabel de Castella, promesa del seu fill Ferran, la qual la va concedir a un servidor castellà seu, Gutierre de Cárdenas, el 1470. Elx va maldar durant tota l'edat moderna, des de les Germanies fins a les Corts de Cadis, per retornar al patrimoni reial, però no ho aconseguí. Tan sols van obtenir sentència favorable en plets de reversió a la Corona, generalment llarguíssims i costosos, Almussafes en 1766, Dénia en 1804, Catadau en 1806 i Gaibiel en data desconeguda, però probablement durant el segle XVIII. Hi podríem afegir els casos de Bunyol i Alberic, que tornaren a la Corona en 1835 i en 1836 respectivament, ja en ple segle XIX.

Aquesta afirmació d'estabilitat s'hauria de matisar, però, tenint en compte la creació de senyories alfonsines, o de baixa jurisdicció, en termes reialenes. L'únic cas ben estudiat, i probablement l'únic rellevant, és el del terme general d'Oriola, on es van crear durant el segle XVII nombroses senyories de jurisdicció menor. No crec que aquesta consideració altere la imatge de conjunt que hem traçat, com tampoc no ho fa la creació tardana d'algunes altres senyories alfonsines, com les de la Sarga i Vallonga de Burgunyo (l'Alacantí), o la Venta d'Emperador (l'Horta), pràcticament anecdòtiques. La major part de les senyories alfonsines estaven situades en senyories d'alta jurisdicció, com seria el cas, per exemple, dels Llocs del marquesat de Dénia (Setla, Mirafior i Mirarosa), que pertanyien al comte de Parcent. Com que el procés que s'acomplí al terme general d'Oriola és probablement un cas aïllat, crec que seria abusiu parlar d'un procés de senyorialització mitjançant l'extensió de les jurisdiccions menors. Aquesta convicció tan sols podria quedar lleugerament alterada quan coneguem amb més detall casos semblants als d'Oriola detectats als termes generals reialenes de Xàtiva i Alzira.

Ara bé, i pel que fa a la problemàtica que ens ocupa, les estadístiques abans ressenyades tan sols donen compte de l'extensió de la jurisdicció i seria agosarat prendre-les com a mesura de la duresa del règim senyorial valencià. Podríem parlar d'una senyoria estesa, això sí, però no necessàriament d'una senyoria opressiva. En principi podríem afirmar que existien fonamentalment dos ti-

pus de jurisdicció: l'alta, dita també *mer* i *mixt imperi*, i la baixa, o *mixt imperi*. L'alta jurisdicció atorgava al senyor que la posseïa la facultat de jutjar, generalment mitjançant els jutges i els tribunals que nomenava, tota mena de causes, tant civils com criminals, incloent-hi les que implicaven l'aplicació de penes de mutilació o mort, tant corporal com civil. No era exactament una jurisdicció absoluta, ja que alguns delictes, com els crims de lesa majestat, la falsificació de moneda o el bandolerisme estaven reservats als tribunals reials, i els delictes contra la fe, al tribunal de la Inquisició. També era possible, encara que difícil, l'apel·lació davant d'un tribunal reial superior, com l'Audiència de València o fins i tot el Consell d'Aragó. En els segles XVI i XVII els tribunals reials tan sols admetien generalment casos en què hi havia opressió manifesta, però els recursos es van anar fent progressivament més senzills i en el segle XVIII es podia apel·lar a l'Audiència pràcticament en qualsevol cas. Una pragmàtica de Felip V de 1716 privà els senyors de la facultat d'imposar la pena de mort, de manera que l'exhibició pública de les forques, usual a moltes senyories valencianes durant el segle XVIII, era merament simbòlica. La baixa jurisdicció, també anomenada *jurisdicció alfonsina* perquè va ser regulada per un fur del rei Alfons el Benigne de 1329, era molt semblant a l'alta, amb la diferència que impedia imposar penes de mutilació o mort. Després de 1716 l'alta jurisdicció i la baixa jurisdicció esdevingueren quasi idèntiques. De tota manera, els casos vistos en un tribunal alfonsí o de mixt imperi podien evocar-se al tribunal superior de mer i mixt imperi del qual depenia aquell, tant si es tractava d'un tribunal reial (com s'esdevenia, per exemple, als termes generals d'Oriola, Xàtiva o Alzira) com d'un tribunal senyorial (com seria el cas dels termes generals de Cocentaina o Dénia).

El que era característic de la jurisdicció alfonsina era la facilitat amb què es podia aconseguir. Obtenir l'alta jurisdicció implicava una donació o venda reial i la major part es van atorgar durant l'edat mitjana. Aconseguir una senyoria alfonsina era molt més senzill. Qualsevol persona que tingués propietats suficients per a establir-hi quinze famílies cristianes podia demanar-la: si es tractava de mudèjars (o moriscos després de 1525), la cosa era en-

cara més fàcil, ja que tan sols tres famílies s'havien d'establir en termes generals de reialenc, o set en termes generals senyorial. Malgrat que la problemàtica no ha estat gaire estudiada, aquesta facilitat teòrica no sempre es corresponia en la pràctica. Almenys coneixem un cas, el del comerciant castellanenc del segle XVIII Salvador Català, que, malgrat tots els esforços que va fer, no aconseguí la jurisdicció alfonsina en el llogaret de Benadressa, que havia establert en el terme de Castelló de la Plana, al costat de la rambla de la Viuda. Allò que diferencia radicalment les senyories d'alta jurisdicció i les alfonsines és la relació distinta que hi ha entre el que podríem anomenar *elements territorials* i *jurisdiccionals* de la senyoria. En el cas de Falta jurisdicció, aquesta relació no existia. Un senyor podia ser purament jurisdiccional (tot i que aquesta situació era molt poc freqüent), posseir drets de domini territorial procedents d'una donació reial anterior amb una jurisdicció inferior, per exemple civil, als quals s'afegia ara, en la donació o la venda actual, Falta jurisdicció: o bé rebre simultàniament un domini territorial junt amb el mer i mixt imperi. En el cas de la jurisdicció alfonsina, el domini territorial havia de precedir necessàriament la concessió. En molts casos, aquest domini territorial previ no era de naturalesa feudal, sinó que podia ser perfectament una propietat plena de tipus capitalista a què s'afegia una jurisdicció feudal. El fur alfonsí fou un dels pocs que quedaren exclosos de l'abolició general efectuada amb el Decret de Nova Planta: fou confirmat en 1708 i ratificat expressament per Carles III en 1772. Aquesta circumstància és el que explica la creació tardana de senyories alfonsines en el segle XVIII.

La jurisdicció atorgava fonamentalment poder polític, però també era una font de rendes. Des del punt de vista polític, resulta evident la posició de supremacia que atorgava al senyor el dret de nomenar tribunals propis i també els càrrecs de govern municipal, directament o bé mitjançant ternes proposades pels ajuntaments cessants. Es tractava, però, d'un poder molt relatiu, ja que no era exercit directament pels mateixos senyors, generalment absentistes, sinó pels seus batlles o governadors. Això els permetia afavorir certes faccions locals en detriment d'unes altres i formar clientele ad-

dictes, però no pas actuar descaradament a favor de la senyoria, ja que generalment les causes que enfrontaven la comunitat local contra el senyor acabaven evocant-se a un tribunal reial, que de vegades podia actuar de manera relativament imparcial. En el segle XVIII, per exemple, com ja hem assenyalat anteriorment, alguns pobles aconseguiren guanyar plets de reversió a la Corona, de vegades contra senyors molt poderosos, *grandes de España*, amb múltiples connexions socials i influències polítiques: en són uns casos paradigmàtics el de Dénia contra el duc de Medinaceli o el del modest poble de Catadau contra el poderosíssim duc d'Osuna.

Les rendes d'origen jurisdiccional eren més importants que no es podria pensar en una primera reflexió. No es tractava tan sols de les penes judicials o les multes governatives, de poca entitat econòmica, sinó del terç delme (de vegades, el delme sencer) i els monopolis. Els monarques catalanoaragonesos medievals havien rebut, per concessió papal, el dret a cobrar la tercera part del delme eclesiàstic (i, en ocasions particulars, tot el delme) dels llocs conquerits als musulmans, com fou el cas del Regne de València. Aquest dret el van enfeudar als senyors jurisdiccional. Malgrat que el delme no era sempre (de fet, no ho era gairebé mai) la dècima part de la collita, sinó una proporció inferior, la tercera part del delme era una contribució d'una certa importància i, a més a més, insensible a l'evolució dels preus, ja que es tractava d'una part de la collita cobrada en espècie. De tota manera, no implicava una pressió senyorial extraordinària, perquè el delme era una contribució universal que tots els agricultors, ramaders i pescadors pagaven en els països catòlics. En les poblacions de reialenc el monarca cobrava el terç delme, i l'Església, les dues terceres parts restants; en les de senyoria, la posició del monarca era assumida pel senyor. No hi havia diferències entre uns pobles i uns altres, tan sols canviava el destinatari de la imposició.

Caldria fer una reflexió semblant respecte dels monopolis, també anomenats *regalies* o *drets privatus i prohibitus*. El monarca en els reialencs i els senyors en els seus dominis respectius tenien drets monopolístics sobre tot un conjunt de recursos (com ara rius, muntanyes, deveses, erms, etc.), intercanvis comercials, infraes-

estructures de comunicacions (ponts o barques fluvials), serveis públics (forns, fleques, tendes i hostals) i indústries rurals (molins, almàsseres, trulls, etc.). Tan sols el titular del monopoli podia establir forns, tendes o molins, per exemple: els vassalls estaven obligats a usar-los i el benefici de la seua explotació passava a engròssir la renda senyorial o del patrimoni reial en el cas dels reialencs. Això mateix passava amb les rendes derivades de l'explotació de les muntanyes (per exemple, l'arrendament de les pastures o l'explotació de la fusta), de certs impostos que gravaven els intercanvis comercials (molt importants, per exemple, a Dénia, segons Roc Chabàs), de l'ús de ponts o barques fluvials, etc. Malgrat que els monopolis, inherents a la jurisdicció, existien tant en els reialencs com en les senyories, eren molt més importants en aquestes darreres. En els reialencs, els monarques habitualment havien concedit un conjunt de privilegis que havien erosionat poderosament aquests drets i en molts hi havia llibertat d'establir molins, per exemple, o algunes altres indústries o serveis que eren regalies del monarca. Això no s'esdevenia a les senyories, on els seus titulars mantenien zelosament els seus drets privatis i prohibitius. En la majoria de les senyories valencianes, la font bàsica de la renda feudal eren els drets derivats de la jurisdicció, circumstància que fa molt difícil qualificar-les de dures o opressives. En moltes, els drets senyorials no eren gaire diferents dels que el monarca cobrava en els seus dominis. El que xoca a la nostra mentalitat contemporània és que prerrogatives que considerem essencials de la sobirania o de l'Estat estiguessin en mans privades, però moltes vegades la fiscalitat senyorial i la reial no eren gaire diferents. Això deriva del fet que Jaume I i els seus successors van atorgar als repobladors cristians propietats alodials, o en propietat plena, circumstància que va conformar un règim senyorial amb una base territorial molt dèbil, com ja va assenyalar fa anys Pedro Ruiz. Tinguem en compte que les propietats plenes dels senyors en les seues senyories, allò que a França s'anomenava *réserve*, i a Anglaterra *demesne*, eren de molt poca entitat al País Valencià. Una imatge, doncs, molt diferent de la que van difondre els diputats de les Corts de Cadis o les primeres interpretacions del règim senyorial valencià dels anys seixanta i setanta.

Ara bé, que la base territorial de la senyoria valenciana fos dèbil no significa que fos inexistent. Hem de tenir en compte que les propietats plenes dels vassalls eren predominants entre els cristians, però no pas entre els musulmans, i que aquests darrers representaven en el segle XVI aproximadament la tercera part de la població del país. D'ací ve que hi hagués una diferència fonamental entre les senyories cristianes i les mudèjars (o morisques des de 1525). Com que els musulmans van ser vençuts o van haver de pactar amb els conquistadors, no fruïren d'unes condicions tan avantatjoses com les dels repobladors cristians. La major part de les vegades conservaren la propietat dels seus béns immobles, però no pas en la forma de propietat plena, sinó en la de domini útil emfitèutic. Algunes altres, com devia ser el cas dels cixàrics, que han estat documentats moltes vegades, especialment a les hortes litorals, la seua condició fou encara pitjor, ja que no posseïen drets consolidats de domini sobre la terra que conreaven. L'emfiteusi és una institució jurídica romana (d'origen grec, com el seu nom indica) que va ser adaptada pels ordenaments legals europeus influïts pel dret romà (com els furs de València) per a recobrir institucions feudals preexistents amb les quals mantenia una certa semblança. En alguns casos, la identificació es féu en data molt tardana, en el segle XVII pel que fa a la *copyhold* anglesa, o en el XVIII quant al *foro* gallec. En el cas valencià, l'adaptació va ser fundacional, del segle XIII, donada la forta empremta romanística dels furs que atorgà al nou regne el monarca conqueridor. La identificació fou tan forta que en el dret foral valencià *emfitèutic* i *feudal* són termes sinònims. Segons l'emfiteusi, la propietat plena d'un immoble consisteix en la unió de dos dominis de nivell jeràrquic diferent: el domini directe superior i el domini útil inferior. Quan els dos dominis estan units, tindríem una propietat plena o alodial, idèntica a la propietat romana o al nostre concepte modern de propietat. Però, com que es poden dividir, el propietari alodial pot cedir a un altre el domini útil de la cosa conservant-ne ell el domini directe. L'amo útil és un propietari imperfecte, però propietari al capdavant, i com a tal pot vendre, donar o llegar hereditàriament la propietat útil, pignorar-la i efectuar molts més actes de domini com si es tractés d'una propietat plena.

Amb una limitació important, però: ha de reconèixer el domini directe superior del senyor (o de qui el detingui), i, d'acord amb aquest reconeixement, pagar-li censos monetaris i/o en espècie, demanar-li autorització per a realitzar transmissions *inter vivos*, pagar una quantitat per aquestes transmissions (lluïme), acceptar el dret de preferència o tempteig de l'amo directe en les vendes (fadi-ga) i algunes obligacions més no tan importants que no especificaré. En les senyories mudèjars o morisques el senyor sí que hi tenia una base territorial i n'obtenia rendes, tan elevades com les d'origen jurisdiccional o més. El seu volum devia dependre, com es pot fàcilment deduir, de la quantia dels pagaments monetaris i de la proporció dels que es feien en espècie, anomenats *particions de fruits*.

Hi hagué una gran variabilitat, tant en l'espai com en el temps, no gaire ben coneguda, ja que la seua especificació requeria una investigació casuística i àmplia. De tota manera, amb la informació disponible podem afirmar que la població andalusina havia de satisfer als seus senyors quantitats elevades, especialment en concepte de particions de fruits. De vegades arribaven a la meitat de la collita d'uns productes determinats, i eren relativament freqüents les particions del terç i molt normals les de la quarta part. Es pagava més per les produccions de regadiu que per les de secà, donat el caràcter intensiu i hortícola que tingué l'agricultura mudèjar i morisca, i perquè els rendiments de l'agricultura regada eren molt superiors. Variaren també en el temps, ja que va ser freqüent la concessió de noves cartes de poblament que modificaven les condicions anteriors o la signatura de concòrdies o avinences entre senyors i vassalls que regulaven la rectificació de certes obligacions. A més a més, els musulmans valencians gairebé sempre tenien l'obligació de prestar serveis personals al senyor, de vegades gratuïts i de vegades remunerats, que eren coneguts amb el nom de *sofres*. Consistien habitualment en dies de treball en l'hort senyorial o en el manteniment del castell, i en el transport de mercaderies. No tenien gran rellevància econòmica, però sí un important caràcter simbòlic, ja que en reforçaven la dependència vassallàtica. Amb el temps tendiren a commutar-se per prestacions monetàries globals que eren pagades anualment per l'aljama.

Amb el que s'ha dit resulta obvi que una senyoria mudèjar o morisca era molt més rendible que una senyoria cristiana. Això degué provocar, encara que no ho coneguem amb detall, el que podríem anomenar *greuges comparatius* entre senyors de cristians i senyors de musulmans. No sabem ben bé quina pogué ser la resposta dels senyors en l'edat mitjana i en el segle XVI, però sembla que no tenien gaires alternatives llevat d'acceptar la situació. L'estatut de la població conquistadora no podia ser el mateix que el de la població conquistada. Això es veu molt clarament en algunes senyories de població mixta que han estat ben estudiades, com seria el cas del comtat de Carlet o del marquesat de Llombai en el segle XVI. En aquestes dues localitats, la minoria cristiana tenia les seues terres i cases en propietat plena, de manera que no satisfieien al senyor més que el terç delme, mentre que els moriscos eren sotmesos a un munt de feixugues prestacions. Els senyors aparentment no van fer cap intent d'estendre l'emfiteusi als cristians i fins i tot de vegades van acceptar la pretensió de la població cristiana de reconvertir les propietats emfiteütiques en plenes quan aquestes eren adquirides per ells, cosa que era jurídicament incorrecta. No sabem si en uns altres llocs recixiren a introduir l'emfiteusi entre la població cristiana, cosa que haurien pogut fer perfectament en virtut del domini eminent que tenien sobre el territori de les seues baronies. És probable que alguns senyors ho feren, ja que es conciben propietats útils en senyories cristianes (i fins i tot en reialenes) que potser tenen un origen medieval o en el segle XVI.

215

El gran problema, però, es plantejà arran de l'expulsió dels moriscos en 1609. Els senyors de moriscos valencians van trobar-se les seues baronies buides i en la necessitat de repoblar-les per a recuperar les seues rendes. Si s'hagués acceptat el principi (no escrit enlloc) que els cristians havien de ser propietaris plens, la ruïna de l'aristocràcia valenciana haguera estat immediata i inevitable. Els establiments als nous pobladors s'havien de fer en emfiteusi, és a dir, en les mateixes condicions en què es feien als moriscos desapareguts, però quedava el dubte de si els colons que havien d'acudir als pobles deserts per l'expulsió ho acceptarien. Tinguem en compte que de sobte l'oferta de terra s'amplià enor-

ment i que la demanda no fou tan intensa com s'havia previst. Quan l'expulsió dels moriscos ja havia estat decretada, alguns es pensaren que la repoblació seria senzilla i ràpida, que hi acudirien onades de pobladors de tot Espanya i de moltes contrades europees. Les coses no van ser exactament així. La major part dels repobladors procediren del País Valencià i majoritàriament dels pobles veïns. És a dir, a escala interna, més que en una repoblació, l'operació consistí en una reubicació dels efectius demogràfics, amb unes aportacions extravalencianes que, a tot estirar, pogueren arribar al 15 %.

Aviat es féu palès que aquests pobladors difícilment acceptarien les mateixes condicions dels moriscos. Els senyors tampoc no pensaven reproduir la situació anterior a l'expulsió, moltes vegades confusa i difícil de gestionar. Per a ells la conjuntura era una ocasió perfecta de racionalitzar els seus dominis i no van tenir gaires inconvenients a fer desaparèixer prestacions obsoletes i de rendibilitat escassa. Aquest fou el cas, per exemple, de les sofres, que pràcticament van esfumar-se. Però també veïen clarament que la base de la nova renda feudal reconstruïda havien de ser les particions de fruits. Les noves cartes de població, resultat d'una negociació entre el senyor o els seus representants i els aspirants a pobladors, instauraren un règim nou basat en l'emfiteusi, els censos i les particions de fruits, però en unes proporcions generalment inferiors a les que havien hagut de patir els moriscos. Hi hagué una gran variabilitat explicable segons les circumstàncies personals i locals. Com va dir Cabanilles gairebé dos-cents anys després, «las condiciones fueron más gravosas donde fue mayor el número de pretendientes, mejor la naturaleza y condición de los campos, y menor la bondad natural de los señores. Unos se contentaron con la octava o sexta parte de los frutos, otros con la quinta o quarta, y algunos exigieron la tercera, reservándose además varios derechos como de almazara, lagar, horno, mesón, etc.».

En general, les noves condicions milloraren, de vegades notablement, les que havien suportat els moriscos, però no pas les habituals entre els cristians abans de l'expulsió. Ací hi ha un problema de percepció. Per a un cristià, pagar com un morisc, encara

que en una proporció menor, era un deteriorament important de la seua situació. D'ací va nàixer, amb tota probabilitat, l'opinió generalitzada de l'enduriment de la senyoria valenciana després del foragitament morisc. Hi ha pocs testimoniatges, però n'hi ha, d'aquest parer en els moments immediatament posteriors a l'expulsió. Molts pobles intentaren aconseguir millores i molts també ho aconseguiren. Les negociacions entre senyors i vassalls continuaren durant el segle XVII i fins i tot durant el XVIII, i es plasmaren en noves cartes de població, però sobretot en concessions dels senyors o concòrdies pactades que milloraven les condicions inicials. Antoni Grau n'ha exhumat un bon grapat de procedents de les senyories dels ducs de Medinaceli. Però el moment que es va difondre aquesta opinió va ser durant la revolta de la Segona Germania de 1693. Els camperols avalotats a la Marina Alta, la Safor, la Vall d'Albaida i el Comtat ho van fer amb la convicció que les cartes de població postmorisques no tan sols eren extraordinàriament oneroses, sinó que, a més a més, eren ilegals. Feliu de Vilanova, notari d'Albalat de Segart, un dels primers teòrics de la revolta, ja assegurava que els vassalls cristians de pobles de senyoria eren francs de drets per privilegis dels reis d'Aragó, i aquesta opinió era compartida per tots els dirigents de la revolta. Ací hi ha probablement l'origen del mite de la duresa opressiva del règim senyorial valencià que va arribar fins a les Corts de Cadis.

O, dit en termes historiogràfics contemporanis, el mite de la refeudalització. Si per *refeudalització* entenem la reconstrucció de la senyoria valenciana sobre bases noves, no hi hauria cap inconvenient a admetre-la, però la formulació que en va fer la historiografia valenciana no va ser aquesta. Per Eugeni Ciscar, que és qui introduí el concepte en 1977, pres probablement de Ruggiero Romano, la refeudalització consistí en una extensió i una intensificació de les relacions feudals, traduïdes en la disminució de l'incipient proletariat rural, la desaparició de la propietat alodial, l'augment de l'emfiteusi, l'increment de les exigències senyoriales, la ruptura de les estructures comercials i el descens de les activitats artesanals, així com la disminució d'una burgesia incipient, tant cristiana com morisca. Ciscar partia de la base que la societat va-

lenciana del segle XVI estava en una estadi avançat de la transició del feudalisme al capitalisme, amb una burgesia agrària, comercial i artesanal relativament desenvolupada, així com amb un proletariat rural incipient, sense fer distincions entre les societats cristiana i morisca. Molt probablement aquesta perspectiva era exagerada i partia d'una consideració excessivament optimista del nivell de desenvolupament de l'economia valenciana en el segle XVI. Allò que amb més propietat podem anomenar *procés d'acumulació de capital* no era tan avançat en el segle XVI com aquest autor es pensava, però menys encara entre els moriscos. Alguns estudis relativament antics, com el d'Adelina Bataller, que és de 1960, sobre els pobles moriscs de l'horta de Gandia regats amb aigües del riu de Vernissa havien assenyalat un fet sorprenent: l'escassa diferenciació social de la societat morisca d'aquesta zona i el fort caràcter minifundista de la seua estructura de la propietat. Aquest panorama coincidia amb alguns tòpics corrents entre la societat cristiana del segle XVI que assenyalaven la pobresa de les famílies morisques, el predomini del minifundi entre les seues explotacions agràries o l'escassa atenció que paraven als conreus de secà. Alguns estudis posteriors van identificar situacions semblants en uns altres indrets del País Valencià, com la plana de Castelló, la Ribera Alta o el Baix Segura. Això no significa que totes les comunitats morisques fossen així, ja que s'han documentat estructures socials diferenciades en alguns altres llocs, com en la moreria d'Elx o, per esmentar un exemple pròxim, en el Verger.

És molt probable que, en cas d'existir les investigacions necessàries, també es trobaren societats morisques desenvolupades en uns altres indrets on sabem que es practicava una agricultura comercial, com podria ser a l'horta de Xàtiva o a Benaguasil. Però allò que interessa saber és quina era la situació predominant, ja que una argumentació casuística podria ser interminable i no conclouent. Preocupat per aquesta qüestió, vaig publicar un estudi l'any 1987 en el qual intentava esbrinar quina va ser la contribució morisca a la població i al producte agrari valencià abans de l'expulsió i en quina mesura es modificà aquesta contribució, ara referida a les localitats antigament morisques, després del foragita-

ment de la minoria islàmica. Pel que fa a la població, s'havien de triar dos censos relativament solvents i separats en el temps perquè la nova societat cristiana producte de la repoblació s'hagués pogut consolidar. El cens anterior a l'expulsió havia de ser necessàriament el de 1609 i l'únic posterior fiable era el de 1786 o cens de Floridablanca, però també vaig utilitzar el de 1712-1713, molt pitjor però més pròxim en el temps. Arrodonint xifres, els moriscs representaven en 1609 el 34 % de la població valenciana, però la contribució de les localitats antigament morisques al conjunt de la població valenciana havia baixat, tant en 1712 com en 1786, al 25 %. En 1786 la població del País Valencià era superior a vuit-cents mil habitants, aproximadament el doble que en 1609, després d'haver experimentat un dels processos de creixement demogràfic més poderosos d'Espanya i fins i tot d'Europa. Malgrat això, les antigues localitats morisques no havien recuperat la població relativa que havien tingut abans de l'expulsió. Això tan sols té una explicació: els moriscos ocupaven predominantment territoris marginals i pobres que no van atraure els cristians repobladors. De fet, molts llocs romangueren abandonats per sempre més, però els que es repoblaren no van recuperar la població relativa que havien tingut anteriorment.

Per a l'estudi del producte agrari vaig utilitzar els arrendaments dels delmes de l'arquebisbat de València entre 1500 i 1835, amb uns resultats molt semblants encara que no tan precisos. Els delmaris o territoris de recaptació decimal eren més extensos que els municipis, de manera que moltes vegades en un delmari hi havia barrejades localitats morisques i cristianes. Malgrat aquest inconvenient, s'hi observava molt clarament, com ja he dit, el mateix fenomen. La contribució del territori morisc al producte agrari valencià era superior en el segle XVI a la que hi hagué en les centúries posteriors: és a dir, l'esforç d'extensió i intensificació dels conreus que caracteritzà l'agricultura valenciana dels segles XVII i XVIII s'esdevingué predominantment als antics territoris cristians de natura i no pas als que havien estat moriscos.

Si els moriscos habitaven predominantment l'interior muntanyenc i pobre del País Valencià i conformaven habitualment so-

ciutats amb un grau escàs de diferenciació social interna, fins i tot en comarques litorals com la Safor o el Baix Segura, difícilment podia sostenir-se que la seua expulsió hagués significat un entrebanc per al procés de transició al capitalisme de la societat valenciana. Fins semblava raonable mantenir la hipòtesi contrària. Els repartiments de terres durant la repoblació postmorisca i la mateixa dinàmica interna posterior van conformar estructures de la propietat agrària més diferenciades i concentrades que les que havien existit anteriorment, fins i tot en llocs on ja havia existit en època morisca una estructura social relativament diferenciada, com és el cas de la moreria d'Elx o del Verger. Amb aquesta informació, la hipòtesi de la refeudalització, tal com havia estat formulada per Ciscar, semblava insostenible. Però no pas en tots els seus aspectes, ja que algunes de les afirmacions d'aquest autor eren correctes, especialment les relatives a l'enduriment de la senyoria i a l'extensió de l'emfiteusi o, potser amb més propietat, de les particions de fruits. En els nostres dies, com ja s'ha dit, hi ha un consens general sobre el fet que les condicions establertes en les noves cartes de població atorgades després de 1609, junt amb les modificacions posteriors, milloraren, i no pas empitjoraren, les vigents entre els moriscos. Ara bé, com també ha estat dit, van ser molt més oneroses que les que havien hagut de suportar habitualment els cristians de natura abans de l'expulsió. Des d'aquesta perspectiva, que no era exactament la de Ciscar, hi hagué efectivament un enduriment del règim senyorial, i això explicaria la forta conflictivitat antifeudal observable al País Valencià entre la Segona Germania de 1693 i la Guerra del Francès de 1808-1814, un reflex de la qual fou l'actuació dels diputats valencians a les Corts de Cadis.

Pel que fa a l'extensió de l'emfiteusi o de les particions de fruits, hi ha un fet que fa anys que m'ha resultat intrigant. A Orpesa, lloc de cristians de natura i, per tant, no afectat per l'expulsió dels moriscos, el senyor va atorgar l'any 1611 una nova carta de població en què introduïa les particions, inexistents en la carta pobla anterior, de 1589. Sabem per James Casey que molts nobles valencians arrossegaven una situació econòmica crítica a finals del segle XVI. Per a molts d'ells, senyors de moriscos, l'expulsió significà

una ocasió inmillorable per a tractar d'endregar les seues malmeses economies, cosa que no sempre aconseguiren però intentaren. Alguns, com el marquès de Guadalest, per exemple, introduïren les particions de fruits, abans inexistents. Però uns altres senyors cristians no afectats directament per l'expulsió, com el baró d'Orpesa, també intentaren la mateixa via. Algunes vegades, com fou el cas del monestir de la Valldigna, aconseguiren que els cristians de natura descendents dels que havien habitat la vall en temps de moriscos acceptassen reconvertir les seues propietats alodials en dominis útils emfitèutics. Es tracta, de tota manera, d'una situació excepcional, ja que el fet més habitual fou que aquestes propietats alodials continuaren essent propietats plenes fins a la dissolució de les senyories en el segle XIX, com s'esdevingué al comtat de Carlet o al marquesat de Llobai. Uns altres senyors, com els marquesos de Dénia, segons ha descobert recentment la interessant investigació d'Antoni Grau, aprofitaren l'extensió de conreus per a realitzar establiments emfitèutics en un territori on aquests havien estat molt minoritaris. Una conducta semblant és la que va documentar fa anys Pedro Ruiz al marquesat d'Elx en el segle XIII. Sabem encara molt poc d'aquest assumpte, però hi ha indicis que molts senyors utilitzaren les cessions emfitèutiques com un mitjà de mantenir, recuperar o incrementar les seues rendes durant els segles XVII i XVIII. Potser la generalització de l'emfiteusi entre la població cristiana després de l'expulsió féu oblidar l'antiga situació de privilegi de què havien gaudit els cristians conquistadors respecte als moriscos conquistats. Siga com siga, es tractaria d'un dels expedients utilitzats pels senyors valencians en la lluita per l'excedent agrari.

Dubte, però, que aquest fenomen pugja aportar arguments sòlids per a ressuscitar el vell mite de la refeudalització. Des del meu punt de vista, una estructura de la renda senyorial assentada en els pagaments proporcionals en espècie, siguen el terç delme, el delme sencer o les particions de fruits, pateix d'una contradicció essencial: la renda senyorial tan sols pot augmentar si la renda dels vassalls augmenta també, ja que la primera és bàsicament una proporció de la segona. Com que les economies mudèjars i morisques, pel fet de ser una conseqüència del sotmetiment de les co-

munitats musulmanes en el segle XIII, com han mostrat els esplèndids i aclaridors estudis de Josep Torró, eren bàsicament unes economies estàtiques, és a dir, sense creixement o amb un creixement que difícilment aconseguia de mantenir invariant el producte *per capita*, l'increment de la renda senyorial tan sols es podia aconseguir augmentant la pressió sobre els vassalls. Potser això explicaria les concessions constants de cartes de població, la signatura de concòrdies i avinences, la variabilitat permanent de la senyoria musulmana, de vegades en un sentit de millora de les condicions, en unes altres ocasions d'empitjorament d'aquestes. Potser això també explica l'escassa conflictivitat observada. Les tensions entre els senyors valencians i els seus vassalls musulmans es resolien molt freqüentment per la via de la negociació i no pas la de la disputa violenta.

La pressió sobre els vassalls, però, tenia un límit infranquejable, que era aquell que permetia mantenir la reproducció simple del sistema. D'aquí derivà el fet que molts senyors valencians cercaren de diversificar les seues rendes amb l'adquisició de terres en propietat plena, la compra i el lloguer de cases o el préstec censalista. Les noves economies cristianes instaurades arran de la repoblació van ser, en canvi, economies en expansió. Això beneficià evidentment els senyors, que aconseguiren recuperar les seues rendes en un termini relativament curt, inferior a un segle, si tenim en compte que ens movem en un context d'Antic Règim, que els efectius demogràfics es recobraren molt lentament i que les prestacions satisfetes pels vassalls eren inferiors a les que havien hagut de pagar els moriscos. Però el creixement de les rendes senyorials s'acomplí paral·lelament al creixement de les dels seus vassalls, en societats progressivament diferenciades en què van aparèixer o es van consolidar oligarquies camperoles, algunes vegades (com en els casos d'Elx o de Gandia) formades per membres de la noblesa menor.

Aquestes oligarquies, de vegades molt modestes, competidores dels senyors en la lluita per l'excedent agrari, van adoptar una actitud molt bèl·ligera enfront de la senyoria. Tan sols vuitanta-quatre anys després de l'expulsió s'esdevenia la primera d'una llarga sèrie de revoltes antifeudals, la Segona Germania

de 1693. Aquesta fou seguida per l'alçament maulet de 1705, pels avalots de 1766, per la revolta antifeudal de 1801 i per l'oposició frontal al pagament dels drets dominicals que plantejaren la major part dels pobles de senyoria valencians durant la Guerra del Francès. Aquestes manifestacions violentes no van ser més que l'esclat de tensions molt més generals que es van endegar a través d'una oposició legal més opaca, però constant, especialment durant el segle XVIII.

En aquest context sorgí, com ja he apuntat més amunt, el mite de la duresa opressiva del règim senyorial valencià, del qual van ser portaveus Cabanilles o els diputats valencians a les Corts de Cadis. En realitat, les senyories valencianes no tan sols no eren opressives, sinó que eren molt dèbils, en especial per la manca d'una base territorial consolidada. La importància de les rendes d'origen jurisdiccional, per un costat, i, quan hi havia drets de propietat, el predomini de l'emfiteusi, per l'altre, deixaven els senyors valencians en una posició tan debilitada que no pogueren resistir els embats de la revolució liberal. En el termini d'uns decenniis situats en el segment central del segle XIX, la senyoria valenciana es va desfer sense deixar ni rastre, com una bola d'aigua de sabó que esclata en l'aire. A diferència dels seus col·legues castellans, els nobles valencians no eren propietaris, sinó simplement senyors, i el final de la senyoria significà necessàriament també la seua desintegració. Tan sols la noblesa menor, amb una base territorial forta, aconseguí reconvertir-se en burgesia capitalista. A diferència també dels seus col·legues anglesos, els senyors valencians no aconseguiren transformar la seua propietat consuetudinària: és a dir, el domini directe, en propietat plena, i els seus vassalls, en arrendataris. Possedien un instrument jurídic adequat, el dret de retracte o fadiga inherent a la institució emfiteùtica, però no pogueren o no saberen fer-ne ús. Recomprar el domini útil dels seus vassalls utilitzant la fadiga en les transmissions *inter vivos* haguera fet necessària la inversió d'uns recursos fabulosos que no tenien: més encara quan allò que fonamentalment els importava era viure noblement, és a dir, de rendes feudals. D'altra banda, molts d'ells, els més importants, havien entroncat amb cases castellanes i mal-

grat que perderen les incòmodes i cada vegada menys rendibles senyories valencianes, conservaven els seus latifundis de l'Espanya interior o d'Andalusia. Personatges com els ducs d'Osuna, Medina-celi, Infantado o Híjar van acceptar perdre allò que era secundari, les senyories valencianes, sabent que mantindrien allò que era essencial, les seues propietats castellanoandaluses.

Entre la noblesa autòctona valenciana, malgrat que en sabem molt poc, cal suposar que hi hagué de tot. En general, els nobles menors, tant alfonsins com d'alta jurisdicció, havien diversificat les seues rendes i les d'origen feudal no eren les majoritàries. Aquest seria el cas, per esmentar un exemple ben conegut, dels comtes de Parcent. Uns altres de més importants, com els marquesos de Dosagües, posseïen extenses propietats en la comarca del Baix Segura. Probablement la majoria, en major o en menor mesura, sobrevisqueren a la catàstrofe convertits en propietaris, però aquest és un assumpte molt mal conegut que requeriria una investigació monogràfica.

ISBN 84-7283-723-8

9 788472 837232